

РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ 1914 – 1917 И ВОЙНАТА НА БАЛКАНИТЕ

автор княз Григорий Николаевич Трубецкой

Русская дипломатия 1914 – 1917 гг. и война на Балканах.

Монреаль: Русь, 1983.

Трубецкой Г.Н. Воспоминания русского дипломата

Москва: Кучково поле, 2020.

превод Живко Войников

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД. Кой е княз Гриторий Николаевич Трубецкой – 3	
Глава I. ОБЯВЯВАНЕТО НА ВОЙНАТА – 12	
Глава II. БАЛКАНСКИЯТ ВЪПРОС – 26	
Глава III. СЪРБИЯ – 51	
Глава VI. ЕПИДЕМИЯТА В СЪРБИЯ И РУСКИЯ ЧЕРВЕН КРЪСТ – 74	
Глава V. ДАРДАНЕЛИТЕ – 85	
Глава VI. СЪЮЗНИЧЕСКИЯТ НАТИСК ВЪРХУ СЪРБИЯ – 92	
Глава VII. ОТСТЪПЛЕНИЕТО – 120	
Глава VIII. СКУТАРИ (ШКОДРА) – 145	
Глава IX. ИЗХОДЪТ – 156	
Глава X. КОРФУ – 166	
Глава XI. ЕВРОПА – 172	
Глава XII. РУСИЯ – 182	
ЗАКЛЮЧЕНИЕ – 187	
ПРИЛОЖЕНИЕ – 190	
Писмо от посланика в Сърбия, Петроград, 22 април 1916 г. – 190	
Фотографии – 194	

УВОД. Кой е княз Григорий Николаевич Трубецкой

Григорий Николаевич Трубецкой е роден на 14 (26) септември 1873 г. в имението Ахтирка в Митинската волост на Дмитровски окръг на Московска губерния.

Това имение, наречено на църквата „Ахтирската икона на Божията майка“, е принадлежало на князете Трубецкой от втората четвърт на XVIII век.

Родът Трубецкой проследява историята си до Дмитрий Олгердович, княз Брянски, княз Стародубски и Трубчевски, внук на великия литовски княз Гедимин (1275 – 1361). Той минава на служба на Московското княжество, загива в битка с татарите на р. Ворксла, на 12 август 1399 г., заедно с първородния си син Иван. Наследен е от по-малкия си син си Михаил Дмитриевич. Неговите потомци управляват Трубчевското уделно княжество до 1566 г., откъдето произлиза и фамилното им име.

Прадядото на Григорий, княз Иван Трубецкой Менша (1703 – 1744), председател на съдебната (юстиц) колегия и камерхер, закупува имението Ахтирка от Василий Татищев. Той е син на княз Юрий Юриевич Трубецкой (1668 – 1739) руски държавник, таен съветник, руски болярин, сенатор и по-младият от двамата князе Трубецкой от края на XVII век. Той е общият прародител на всички князе Трубецкой, живели след 1750 г.

Дядото на Григорий княз Пьотър Иванович Трубецкой е генерал от кавалерията, сенатор, е женен за дъщерята на имвестният генерал-фелдмаршал, герой от войната с Наполеон, княз П. Х. Виттевщейн.

Бащата на Григорий е княз Николай Петрович Трубецкой, високообразован човек, който посвещава много време на благотворителна дейност, а майка му е втората съпруга на баща му, София Алексеевна Лопухина, тъй като първата му съпруга Любов Орлова-Денисова, дъщеря на известния казашки генерал Василий Василиевич Орлов-Денисов, умира при раждането на третото им дете.

Николай Петрович има дванадесет деца от двата брака. Григорий, или Гриша, както го наричат у дома, е предпоследният.

Когато Григорий е на 3 години, семейството се премества в Калуга: баща му е назначен за вицегубернатор. Трубецкой живеят в този град 10 години. Там Григорий постъпва в гимназия. През 1886 г. Н. П. Трубецкой получил пост в Настоятелството, а през лятото на 1887 г. семейството пристигнало в Москва и се установява в дома на княз Николай Сергеевич Оболенски на улица „Кудринская“.

Григорий продължава образованието си в 5-та Московска класическа гимназия, разположена на ъгъла на улиците „Большая Молчановка“ и „Поварская“. Това учебно заведение е уважавано; там преподавали А. Н. Шварц, бъдещият министър на народното образование, и М. И. Владиславлев, който преди това е ректор на Санктпетербургския университет.

След като завършва гимназия през есента на 1892 г., Григорий Трубецкой постъпва във Факултета по история и филология на Московския университет, където преподават известните П. Г. Виноградов, В. И. Гере, В. О. Ключевски и Ф. Е. Корш. В последната година успешно защитава дисертацията си, избирай-

ки темата на дисертацията да бъде „Историята на указа от 19 февруари 1861 г. за освобождаване на селяните от крепостничество“.

Трубецки са роднини на семейство Капнист; единият от тях е женен за сестрата на София Алексеевна, а брат му е заемал поста директор на Азиатския департамент на министерството на външните работи. Той съветва Григорий да постъпи във министерството на външните работи. В книгата си „Спомени на руски дипломат“ Трубецкой пише: „За мен постъпването в Азиатския департамент се свързваше с перспективата за служба в Константинопол и в чужбина. Имах само бегла представа за това, но самата несигурност ми се струваше привлекателна и интересна.“ През октомври 1896 г. Трубецкой е зачислен в Азиатския департамент и се премества в Санкт Петербург. През декември същата година той трябва да се яви на специален дипломатически изпит. „Изпитващите бяха началниците на отдели, възрастни мъже в униформи със звезди. Ние също трябваше да се явяваме в униформи“, спомня си Григорий Николаевич. „Единственият сериозен предмет беше международното право и историята на договорите, по които изпитваше известния професор Ф. Ф. Мартенс.“

След като успешно издържа всички предмети, Трубецкой стана пълноправен служител на Азиатския департамент. „Първите ми стъпки в министерството на външните работи не ми дадоха нищо съществено, а времето ми в Азиатския департамент беше твърде кратко – само една зима. Но все пак получих известно усъвършенстване...“, пише дипломатът в книгата си.

През март следващата година той заминава за новия си пост – руското посолство в Константинопол. Веднага след пристигането си „трябваше да се потопи в интензивната работа на посолството“, като най-младши служител, натоварен с „постоянно шифроване и дешифроване на дипломатическите телеграми“, задача, която понякога продължава цяло денонощие. В редките си свободни дни той прекарвал много време в разходки из града и околностите му, пленен от красотата и уникалността на Константинопол.

Посвещава много време и на самообразование: учи новогръцки и турски език, а малко по-късно и сръбски и български.

Трубецкой прекарва шест години в Константинопол, последната от които като втори секретар. През тези години той кореспондира с младата Мария Бутеньова и между тях се заражда своеобразен „романс с писма“.

През 1900 г. князът ѝ предложил брак, но бил отхвърлен, защото по-голямата сестра на Маша все още не била омъжена.

Същата година обаче бащата на Григорий Николаевич умира, а на 24 март 1901 г. майка му също умира. Мария, „трогната от сполетялото го нещастие от смъртта на майка му, го извикала сама, чрез общия им чичо, Сергей Алексеевич Лопухин, и му дала думата си“. Пристигайки в отпуск през 1901 г., Григорий Николаевич се жени за своята Мария във вече несъществуващата църква „Преображение Господне“, която се е намирала на територията на Кремъл, на 21 април.

Мария Константиновна заминава със съпруга си в Константинопол. Година по-късно се ражда първото им дете, синът Константин, последван от Николай и Михаил.

Дипломатическата кариера на Трубецкой, която започва толкова успешно, обаче скоро е прекъсната. През 1905 г., след внезапната смърт на най-големия му брат Сергей Николаевич, той е принуден да подаде оставка, за да помогне на втория си брат Евгений Николаевич да издава списанието „Московский еженедельник“ (Московски седмичник).

От 1906 г. е член на „Клуба на независимите“, през 1906-1910 г. е член на Партията за мирно обновление, а от 1912 г. е член на „Кръга на търсачите на християнско просвещение“ създаден от камерхер М. А. Новоселов.

Григорий Николаевич се фокусира не само върху редактирането, но и сам пише статии по различни теми.

След закриването на седмичника, Трубецкой продължава да живее в Москва на улица „Поварская“ № 18, в дом принадлежащ на неговия тъст, граф К. А. Хрептович-Бутеньов, и публикува в списание „Русская мысль“ – най-оживеното руско месечно издание, редактирано от П. Б. Струве. Редакционният кръг по това време включва известни руски интелектуалци като С. Л. Франк, А. П. Татаринов, А. С. Изгоев, А. М. Рикачев, Н. Н. Львов, братята Е. Н. Трубецкой, Г. Н. Трубецкой, С. А. Котляревски и Г. Н. Щилман. По едно време отношенията между „Московский еженедельник“ и „Русская мысль“ са толкова близки, че читателите, абониращи и за двете издания, получават отстъпка.

През този период Григорий Николаевич е един от лидерите на много важната политическа ориентация сред либерално-консерваторите, които започват да изразяват несъгласието си с царя не само по въпросите на политическата свобода и реформите на неговото управление, но и, на националистическа основа, критикуват външната политика на правителството.

За Трубецкой външната политика на Русия, трябва да е успешна комбинация от „славянската идея“ и реалистичните му възгледи за поддържане на баланса между великите държави, за да се избягват войните. Контактите му със заместник-министъра на външните работи С. Д. Сазонов могат да бъдат проследени до 1909 г. (по време на скандала в Бухлау с анексията на Босна и Херцеговина), когато Трубецкой е близък със Сазонов, с критиките си към подхода на руските дипломатически представители по места. Той поддържа връзки с министерството на външните работи от самото начало на работата си като публицист, познава се с А. П. Изволски, който поема министърския пост през 1906 г.

Предприема дълго пътуване през Балканите през 1908 г., и публикува редица статии, сред които е двутомника „Велика Русия: Сборник със статии по военни и социални въпроси“ е особено забележителна. Тя се радва на голям успех и е преведена на няколко езика. Публикуван през 1910 г. от В. П. Рябушински (с тясното съдействие на Трубецкой). Авторите анализират проблемите на страната от политическа и икономическа гледна точка. Милитаристичният, империалистически патос на „Велика Русия“ прави силно впечатление на деловите среди, несвикнали да бъдат възприемани като фактор във военната мощ на Русия. Същата година статията на княза от този сборник е публикувана отделно, а превод на нея дори се появява в Германия през 1913 г., а след това, през 1915 г., в Италия и България.

Още по време на дипломатическата си кариера Трубецкой се интересува от историята на руската политика на Изток. И публикува вижданията си в го-

лямата статия „Русия и Вселенската патриаршия след Кримската война, 1856–1860 г.“, в няколко броя на списание „Вестник Европы“ през 1902 г. Вниманието към тази тема продължава и по-късно, което води до книгата му на френски език „La politique Russe en orient le schisme Bulgare“ (Руската политика на изток в българската схизма. Париж, Тур. Plon-Nourrit et Cie, 1907). Три години по-късно неин превод е публикуван в България. Книгата е публикувана като приложение към „Църковен вестник“ (книжки XIX и XX), София, 1910 г., в превод на Александър Д. Мишев. Издадена е и на руски език, по време на социализма: Трубецкой Г. Русская политика на Востоке (Болгарская схизма). София. 1950.

По време на престоя си в Москва, Трубецки имат още синове: Сергей (кръстен в памет на брат му, Григорий Николаевич), Пьотър и Григорий, който умира в ранна в много ранна детска възраст.

След като списанието престава да излиза, княз Трубецкой оставна без определена професия. Междувременно неговият приятел в детството, М. Ф. Шилинг, който служи във външното министерство, като завеждащ кабинета на външния министър (Сазонов), му предлага да се върне обратно към дипломатическа кариера.

Така през 1912 г. на Трубецкой получава постът началник на отдела за Близкия изток във външното министерство (Азиатския департамент).

„Новата му роля не предизвика и най-малка изненада, дотолкова, че този москвичанин, либерал и конституционалист, в когото нямаше и следа от петербургски чиновник, изглеждаше призван, по право и справедливост, да поеме важен лост на руската държавна машина. Трубецкой знаеше, че тази машина е сложна, че няма място за импровизация, че е по-силна от индивидуалните усилия, че е пропитана с традиции и че без тези традиции не може да съществува. В същото време той съзнателно влагаше на държавната скамейка своите свободно развити мисли, собственото си разбиране за руските държавни задачи – мисли и разбирания, с които никога не би направил компромис и които никога не би пожертвал за каквато и да е полза или „кариера“, пише дипломатът Б. Е. Нолде.

Официалната длъжност на Трубецкой е а „заместник-директор на 1-ви (Азиатски) департамент на министерството на външните работи“.

„...Предложението беше изкушаващо за мен по това време и същевременно ми беше много трудно да го приема.“ „Бях отвикнал от тежката работа на чиновничеството, свикнал с независимост, а перспективата за подчинение и бюрокрация ме смущаваше“, пише Трубецкой. „Върнах се на служба точно когато започнаха балканските сътресения през есента на 1911 г. ... Балканската криза ясно демонстрира нашия помирителен характер и агресивността на Германия.“

След реорганизацията на апарата на министерството на външните работи Григорий Николаевич е назначен за съветник (т.е. ръководител) на 2-ри (Близкоизточен) политически департамент.

Това се случва на 1 юли 1914 г. Скоро министърът на външните работи С. Д. Сазонов му предлага поста извънреден пратеник и пълномощен министър в Персийския двор. Трубецкой иска разрешение да разгледа предложението, но на 10 юли 1914 г. руският посланик в Сърбия Николай Хартвиг умира неочак-

вано от инфаркт, по време на посещение в австроунгарската мисия. Трябва спешно да се намери заместник. Постът е предложена на Григорий Николаевич и той веднага приема.

Руският временно управляващ в Сърбия, В. Н. Щрандтман, незабавно иска одобрение от сръбското правителство за кандидатурата на Г. Н. Трубецкой. Тя е одобрено бързо и назначението е на 13 юли. Григорий Николаевич обаче успява да напусне Русия едва в края на ноември. Той се отправя към град Ниш, където столицата е преместена от Белград, след началото на световната война.

„Новият руски пратеник, княз Трубецкой, пътува от Санкт Петербург за Ниш, където пристигна на 3 декември 1914 г., като умишлено заобикаля България, за да избегне ненужните клоки (да не го обвинят в българофилия), избирайки маршрута от Букурещ по Дунав до Прахово. Посрещането на гарата веднага оставя своя отпечатък върху нарастващите впоследствие чувства на доверие и искрено приятелство със сърбите. Връчването на акредитивни писма на княз Александър в Крагуевац е насрочено за следващия ден. Тази церемония се състои в лагерна обстановка. „Както по време на самата аудиенция, така и на последвалата закуска, принцът-регент и посланикът обменят най-сърдечни и приятелски мисли, отразяващи вековната връзка между руския и сръбския народ, която не изисквала никакво договорно или официално потвърждение, с изключение на чисто технически конвенции от консулски характер“, спомня си по-късно В. Н. Щрандтман. „Сградата на мисията...“, пише Г. Н. Трубецкой, „е стар, живописен турски канак, някога дом на турския паша, а по-късно дом на крал Милан. Тя е принадлежала на неговата вдовица, кралица Наталия.“ Последният го отстъпи на Нишка област; след войната беше планирано там да се създаде руски женски институт... Целият персонал на мисията живееше в тази сграда, а канцеларията също се помещаваше там. ... За мой късмет, след като пристигнах в Сърбия, открих, че персоналът на мисията е много успешен. Първият секретар беше В. Н. Щрандтман, който вече беше бил в Сърбия по време на Балканската криза и беше добре запознат с политическите събития и сръбските лидери. ... Зарин служи като втори секретар. В мисията участваха още вицеконсултът Емелянов и секретарят на мисията Якушев.“

На 4 декември Г. Н. Трубецкой пътува до Крагуевац, за да връчи акредитивните си писма на сръбския крал. „Връчването на акредитивните писма на принц Александър в Крагуевац беше насрочено за следващия ден. Тази церемония беше достойна, но се проведе в лагерна обстановка. „Както по време на самата аудиенция, така и на последвалата закуска, принцът-регент и пратеникът обменили най-сърдечни и приятелски мисли, отразяващи вековната връзка между руския и сръбския народ, която не изисквала договорно или официално потвърждение, с изключение на чисто технически конвенции от консулски характер“, пише В. Н. Щрандтман.

По време на Първата световна война Трубецкой е натоварен със сложни дипломатически преговори и маневри, опитвайки се да спечели България на руска страна. Но мисията му е абсолютно неуспешна, тъй като Антантата няма какво да предложи на България, поради яростната антибългарска позиция както на сърбите, така и на гърците и румънците и силните просръбски настроения на самата Русия. Освен това Трубецкой както и руските дипломати по това

време, изобщо не познават истинските причини са антагонизмите на Балкани-те, изцяло попаднали под заблудите на сръбската мегаломанска и ултрашовинистичена пропаганда, добре използваща и експлоатираща руската наивна панславянска идея.

Той придружава сръбската армия и правителство в изгнание, когато в края на септември 1915 г. става ясно, че „Ниш няма да издържи дълго“. Руският посланик не е в състояние сам да организира евакуацията, тъй като сръбското правителство не може да реши къде точно да отиде.

Първо отиват в Кралево, след това в Рашка, Митровица, Призрен и накрая в Скадар (Шкодра), който е в Албания. Той описва тези събития подробно в книгата си „Руската дипломатия 1914–1917 г. и войната на Балканите“, написана непосредствено след войната (князът приключва работата си на 25 януари 1917 г.), която е преведена и представена на българския читател.

След пълната окупация на Сърбия, чуждестранните посланици са евакуирани от Албания в Италия. На 1 януари 1916 г. Трубецкой, заедно с другите чуждестранни посланици и дипломати и членове на сръбското правителство и генерали, отпътува за Бриндизи с малък параход: „Седяхме в осветената кают-компания, опръскани с кал и изтощени. В морето имаше буря. Параходът се люлееше силно. Накрая тръгнахме. ... Това беше началото на изхода на цял един народ, който никога не беше преставал да вярва в своята звезда, която щеше да го върне в обещаната земя. Чувствах се като свидетел на голяма историческа драма, един от най-трагичните ѝ епизоди.“ За съжаление късогледото отношение на Трубецкой и вманиачването му в сръбската кауза му пречи правилно да оцени причините за въпросната „трагедия“ резултат от наглата сръбска шовинистична политика, върха на която е организирането и извършването на убийството в Сараево. Има много пасажии в спомените му които будвално силно ще издразнят българския читател, с изцяло негативното отношение към българите и България. Но това е полезно предвид русофилските утопии на част от българите, станали причина за катастрофата ни в Балканските войни и за съжаление, тези утопии за живи и до днес.

Едва късно през нощта на 26 март (през Рим, Париж, Лондон и Стокхолм) Григорий Николаевич пристига в Петроград. Месец по-късно, на аудиенция при императора, Трубецкой излага визията си за събитията, развиващи се във войната. Той „беше убеден, че пробив във войната може да бъде постигнат само на Балканите – едновременно от наша страна през Румъния и от съюзниците от Солун.“

Не може да се отрече, че пророчески е усетил слабото място на Централните сили, именно оттук през 1918 г. ще започне поражението на Четворния съюз, след „предателството“ на България и срамното поведение при Добро поле и след това. Едва след капитулацията на България, съдбата на Централните сили, беше окончателно решена и Антантата постигна изненадващо бърза победа.

След това министър С. Д. Сазонов му предоставя дългосрочен отпуск и възможност да се върне в Москва, за да бъде със семейството си. През 1917 г., под ръководството на новия външен министър Н. Н. Покровски, който го смята за изключителен експерт по Балканските въпроси, княз Трубецкой временно

изпълнява длъжността директор на Дипломатическата канцелария при Върховния главнокомандващ. По същото време е избран за член на Всеруския поместен съвет, който възстановява Патриаршията.

Планирало се назначаването на княз Трубецкой за посланик в Лондон, но революциите през 1917 г., слагат край на дипломатическата му кариера.

По време на Гражданската война Трубецкой взема активно участие в борбата срещу болшевиките. През ноември 1917 г. се присъединява към нелегалния антиболшевишки „Десен център“, и става един от най-активните му членове. От името на Центъра пътува няколко пъти от Москва до Петроград, за да установи контакти със съюзниците.

„Чуждестранните посолства в Петроград по това време силно се страхуваха от Троцки и бяха напълно объркани. Дипломатите смятаха болшевиките за способни на всичко и се страхуваха, че могат да бъдат малтретирани безцеремонно, и откарани в Петропавловската крепост.“ Поради тази причина например британският посланик Джон Бюканън отказа срещата.

В края на декември Григорий Николаевич заминава за Новочеркасск, където се разгръща антиболшевишката борба. Тук се присъединява към новосформирания Донски граждански съвет под ръководството на генерал Алексеев, който с генерал Корнилов, основават Доброволческата армия. С заминаването на армията за Първият Кубански „Леден“ поход, той се завръща в Москва в началото на март 1918 г. През лятото на 1918 г., по задача от „Десния център“, пътува първо до окупираната от Германия, Украйна, а оттам до Доброволческия Екатеринодар.

В края на юли 1919 г. той оглавява Временното управление по религиозните въпроси и участва в Специалното съвещание под ръководството на главнокомандващия на въоръжените сили на Южна Русия (ВСЮР), генерал А. И. Деникин, който става третият лидер на Бялото движение, след гибелта на Корнилов по време на „Ледения“ поход, и смъртта на ген. Алексеев, малко след това. В края на януари 1920 г. е назначен за главен комисар по въпросите на бежанците в Кралството на сърби, хървати и словенци (бъдещата Югославия). Осигурени са му щаб и средства. След като се качва на английски кораб със семейството си, роднините и приятелите си, спасявайки ги от болшевишкия геноцид, на 7 февруари пристига в Константинопол, тогава под съюзническо англо-френско управление. Пристига в Белград, пътувайки през България.

Планът за организиране на помощ за сънародниците е нарушен от падането на Одеса, Новоросийск и пристигането на големи групи бежанци оттам. Последва колапсът на Бялото движение, падането на Деникин, отвоюването на Крим от първата окупация на болшевиките, и издигането на генерал П. Н. Врангел. На 18 април той пристига в Севастопол по молба на новият главнокомандващ Врангел.

При Врангел, княз Трубецкой изпълнява длъжността временен ръководител на Дирекцията за външни отношения, замествайки П. Б. Струве в негово отсъствие.

През 1920 г. той напуска Крим завинаги с евакуацията организирана от Врангел. Отначало сем. Трубецкой и оцелелите им синове (най-големият, 18-годишният Константин, е в Доброволческата армия и е убит при защитата на

Перекоп) се установяват в Сърбия (КСХС) а след това в Австрия, и по-късно се местят в Кламар, близо до Париж.

Там, на мястото на градинска беседка, те построяват малка църква, „Св. Константин и Елена“, която става първата от емигрантските църкви и съществува и до днес.

Според мемоарите на племенницата на Трубецкой, У. С. Самарина, „благодарение на църквата и гостоприемния дом на Г. Н. Трубецкой ... в Кламар постепенно се заражда руска микрообщност, състояща се от емигранти, заселили се там“. Неговият гостоприемен и патриархален дом е посещаван от философи, богослови, и интелектуалци обединени от „любовта към Русия, нейната духовност и народни традиции“.

Докато е още във Виена, Трубецкой основава издателство „Русь“ (показателно е, че първата книга, издадена от издателството, е „Император Николай II и неговото семейство“ на П. Жилиар).

Също в изгнание, Григорий Николаевич служи като личен секретар и съветник на великия княз Николай Николаевич, участвайки в неговите политически планове за политическо обединение на руската диаспора и борбата срещу болшевиките. След смъртта на великия княз, и генерал Врангел, работи с генерал А. П. Кутепов, по съхраняване единството на бялата емиграция и взема дейно участие в създаването на РОВС (Руския общовойсковий съюз).

Дълбоко религиозен човек, князът взема активно участие в организирането на Православния богословски институт „Свети Сергий“ в Париж (той е член на Настоятелството) и откриването на парижкия клон на Руската религиозно-философска академия.

През 1927 г. той става един от основателите на обществото „Икона“, което е активно и днес. Трубецкой често публикува в руската преса в чужбина, по-специално във вестник „Возрождение“, редактиран от П. Б. Струве, и седмичните списания „Россия“ (1927–1928) и „Россия и славянство“ (1928–1934).

Г. Н. Трубецкой умира ненадейно на 6 януари 1930 г. в Кламар от инфаркт, само на 57-годишна възраст. Съпругата му доживява германската окупация по време на ВСВ и умира на 30.10.1943 г.

Тя е деен помощник на своя съпруг. През 1915 г. по нейна инициатива е сформиран отряд на Червения кръст, който да оказва помощ на болните и ранени войници и цивилни в Сърбия, когато в страната бошува епидемия от тиф. През 1920 г. тя семейството емигрира в КСХС, където тя организира болница за ранени и болни войници, след което се преместват в Австрия. От 1923 г. живеят във Франция. От 1937 г. е вицепрезидент на Обществото „Икона“ в Париж. Тя е централна фигура в руската емигрантска общност и оказва помощ и подкрепа на всички нуждаещи се. Умира в Кламар и е погребана в местното гробище. Григорий и Мария имат няколко сина:

Константин Григориевич (07.03.1902, Москва - 17.03.1920, Перекоп, Крим, участник в Доброволческата армия, загинал при отбраната на Перекоп,

Николай Григориевич (09.09.1903, Константинопол - 11.09.1961, Монреал, Канада),

Михаил Григориевич (13.05.1905, Константинопол - 1989, Монреал, Канада),

Сергей Григориевич (15.12.1906, Москва - 26.10.2003, Ню Йорк, САЩ),
Пьотър Григориевич (02.01.1910, Москва - 28.10.1965, Москва),
Григорий Григориевич (роден и починал през 1912 г.).

Представената тук книга е издадена първо в Монреал, на руски език през 1983 г., по-късно е преведена на английски и издадена в САЩ през 2016 г. от внучката на автора Елизабет Сайка-Войвод: G. N. Trubetskoi, RUSSIAN DIPLOMACY AND WAR IN THE BALKANS, 1914-1917. Translated by Elizabeth Saika-Voivod. Edited by Borislav Chernev. Introduction by Eric Lohr. NIU PRESS/ DeKalb. Northern Illinois University Press, DeKalb 60115. © 2016. Пълните спомени на княза са издадени в Москва, едва през 2020 г. Освен тази част, те включват разказ за рода, семейството и живота му, преди дипломатическата кариера, и след революцията с участието му в Бялото движение.

За нас като българи е важно да видим какво е руското отношение към България и българите, добре показано от Трубецкой. Спорде него Снастефанският договор е допусната слабост от Русия, защото създавал Велика България и включва територии които ощетяват интересите на Сърбия. Македонските „славяни“ нямали национално чувство и били „тесто“ от което меже да се моделират българи или сърби, в зависимост кой ги владее. В Македония няма българско съзнание, а само агенти на българската Екзархия. Ето какво пише самият той: „Македония български регион ли е? Дълго време Русия, Англия и други европейски страни отговаряха утвърдително на този въпрос. Всъщност много от нашите консули, които проучиха този въпрос на място, дадоха различен отговор. Македония не е нито чисто български, нито чисто сръбски регион, а славяните, живеещи там, са нещо като тесто, от което могат да се направят както сърби, така и българи. Селското население първоначално реагира не особено ентусиазирано на българската политическа пропаганда; нейните проводници бяха тънък слой интелектуалци, представени от свещеници, учители и търговци; през годините обаче тази агитация даде плодове. В резултат на това, заключава Трубецкой, до 1912 г. вече можеше да се говори не за Македония, а за македоно-българска“.¹ Всъщност не е трудно да видим тук почерка на сръбската пропаганда, и твърденията на сръбските „учени“ фанатични ултрашовинисти Ст. Новакович и Ал. Белич.

Всичко това показва колко наивни и глупави са българските русофили от кабинета Гешов-Данев, които вкараха България в авантюрата на Балканските войни, в угода на Сърбия, разчитайки в постигането на националното обединения единствено на Русия, която ясно показва и демонстрира антибългарското си просръбско поведение. След Междусъюзническата война, Ал. Изволски, бивш външен министър, тогава посланик в Париж, казва следното: „Втората Балканска война ни освободи от много трудната отговорност да поемем раздялянето на Македония между съюзниците. Тази задача беше абсолютно нераз-

¹ Записка кн. Г. Трубецкого о задачах России в мировой войне. 10 января 1917 г. // АВПРИ. Ф. Политархив. Оп. 482. Д. 4313. Л. 11. В это время Г. Н. Трубецкой занимал пост вице-директора Первого департамента МИД.

решима и веднага ще ни постави в противоречие с всички Балкански държави.“

По време на Първата световна война, Трубецкой е един от най-изявените българомразци. Според него българите са изменили на Русия, православието и славянството, българският цар Фердинанд е германски агент, той желаел да завладее Константинопол и да установи хегемония на Балканите, затова българите са вредни за руските интереси и Русия трябва да заложи единствено на Сърбия. Изобщо под „славянство“ руснаците разбират единствено сръбските интереси и сърбите. Според Трубецкой, Словения, Хърватия, Черна гора, Босна и Херцеговина трябва да се анексират от Сърбия и да не се допуска създаването на независима хърватска държава. Както пише началникът на Първи отдел на външното министерство т. А. М. Петряев, максималната програма на Русия трябва да бъде създаването на „Велика Сърбия“ – единна сърбо-хърватска държава. Затова настоява за енергична руска намеса на Балканите и окупация на България, съвместно с Румъния, Гърция и франско-английските войски в Солун.

Естествено никой в Петроград, не се интересува, дали хърватите искат да бъдат владени от Сърбия, сменяйки цивилизованото австрийско управление с дивия произвол на варварския сръбски шовинизъм.

Но читателят сам ще се увери в това, прочитайки спомените му за Балканите и Първата световна война...

Глава I. ОБЯВЯВАНЕТО НА ВОЙНАТА

Следващите откъси от моите мемоари се отнасят до периода непосредствено преди последната война. По това време заемах длъжността началник на отдел „Близкия изток“ в Министерството на външните работи. Това ми осигури близък контакт с международните събития. Записах спомените си за този период, докато бяха още пресни в паметта ми, преди последващите събития да ги заличат. Завърших ги през януари 1917 г., тоест точно преди революцията. Това повлия на оценката ми на много факти, но предпочитам да не променям нищо в разказа си.

* * *

През юни 1914 г. отидох в отпуск в провинцията. Докато бях в Санкт Петербург, беше получена вест за внезапната смърт на нашия посланик в Сърбия, Н. Г. Хартвиг. Предложиха ми поста му. Едва успях да телеграфирам, че приемам, когато получих друга телеграма, с която спешно се искаше да се върна в Санкт Петербург.

Веднага се втурнах, объркан от спешността на повикването. По пътя си купих брой на „Русское слово“, който съдържаеше текста на австрийския ултиматум към Сърбия.

Всичко стана ясно. Сигурно съм пристигнал в Санкт Петербург на 13 юли и веднага се озовах в атмосфера на повишено напрежение. Накратко бях информиран за ситуацията. Австрийският ултиматум към Сърбия, с безпогреш-

ната си суровост и категоричния тон на исканията си, имаше ефекта на взривяване на бомба.

Той беше възприет от всички, както от правителството, така и от обществото, като призив, адресиран до Русия над главата на Сърбия. Както се случва в моменти на тежка катастрофа, в която са замесени жизненоважните интереси и честта на народа, настроението веднага придоби поразително единодушен тон. Русия не можеше да не отговори на хвърленото ѝ предизвикателство. Никой не искаше война, но всички разбираха, че ако Австрия не се откаже от непримиримата си позиция, войната е неизбежна.

Австрийският ултиматум, даващ на Сърбия 48 часа за отговор, е предаден на сръбското правителство в Белград в 18,00 ч. на 10 юли. Телеграфното му предаване до европейските столици е забавено от австрийците. Австрийският посланик в Петроград, граф Сапари, съобщава текста на нотата на руския външен министър Сазонов 17 часа след предаването ѝ в Белград, т.е. следобед на 11 юли.

Още на следващия ден, 12 юли, е публикувано правителствено съобщение, в което се казва, че имперското правителство е изключително загрижено за последните събития и че сръбско-австрийският конфликт не може да остави Русия безразлична. Едновременно с това е издадена заповед за общо връщане на войските от лагерите в градските казарми. Юнкерите са повишени в офицерски звания предсрочно.

Няма да описвам ежедневните преговори, които се водиха, чиито основни характеристики са известни от публикувани документи. От тях става ясно, че Русия, Франция и Англия се опитват да изчерпят всички средства за мирен изход и са готови да дадат на Австрия всяко възможно удовлетворение, за да премахнат опасния въпрос за гордостта.

Когато отговорът от сръбското правителство беше получен в Петроград, той надмина всички наши очаквания със своя умерен и помирителен тон. Не би могъл да направи друго впечатление на хора, които не бяха предразположени. Това се доказва от факта, че австрийският посланик в Париж [граф Сечени фон Темерин], който за първи път се запозна със сръбския отговор във френското Министерство на външните работи, неволно изрази изненада, че австрийският пратеник в Белград не го е намерил за задоволителен. По-късно чух от италианския пратеник в Сърбия, барон Скуити, който посети австрийския си колега няколко часа преди да получи отговора на сърбите, че е намерил барон Владимир Гизл да си опакова багажа. „Защо опаковаш багажа? Вече получи удовлетворението си?“, го попитал Скуити. „Откъде знаеш това?“, попитал го Гизл с тревожен, треперещ глас. „Виждал ли си някой от сърбите?“ И след това добавил, че му е наредено да си тръгне, ако сърбите не изпълнят дори един детайл от ултиматума.

Естествено, тези подробности все още бяха неизвестни в Петроград по това време. С. Д. Сазонов живееше (в дачата си) в Царское село, откъдето пътуваше ежедневно до града. Германският посланик, граф Пурталес, също живееше там. На сутринта на 15-ти пътуваха в един и същ вагон и Пурталес каза, че сръбският отговор не може да се счита за задоволителен.

Това беше първият симптом за изключителната сериозност на ситуацията, защото ясно показваше пълното нежелание на Германия да убеди Австрия на каквото и да е приемлив компромис. Лично Пурталес беше напълно достоен човек. Той остана оптимист по-дълго от всеки друг и беше убеден, че нещата няма да стигнат до война. Той не се съмняваше, че Русия ще се спре пред неотменимо решение и в крайна сметка ще се предаде. Това убеждение произтичаше от напълно неправилното му разбиране за цялостното поведение на Русия. Последното, очевидно, беше улеснено от Луций, съветникът в германското посолство, който напусна Петроград малко преди това. Германските дипломати си представяха, че Русия е в навечерието на революцията и че най-малкото външно усложнение ще бъде достатъчно, за да предизвика големи вълнения в империята.

Вече знаехме, че германците се опитват да внушат именно тази идея за Русия сред турците. Че самите те искрено вярват в това, е видно от книгата на генерал Бернхард за бъдещата война, където стратегическите изчисления се основават на неизбежността на революцията в Русия в случай на война.

Точно преди австрийския ултиматум в Петроград избухват работнически стачки, насърчени от крайното бездействие на полицията. Тези вълнения само допълнително засилват убеждението на германския посланик, че Русия няма да воюва. Честно казано, самият Пурталес се опитва, доколкото може, да бъде помирителен. Веднъж, по време на разговор със Сазонов, през тези дни, и двете страни се разгорещиха прекалено. Пурталес има лош слух и когато се говори с него, е необходимо да се повишава тон.

Това често разпалва Сазонов, който по това време, както сам признава, е нервен и говори или вика по-рязко, отколкото е възнамерявал. Очевидно така е било и в този случай. Пурталес си тръгва обиден. Въпреки това, същия ден той се отби в кабинета на заместник-министър Нератов, казвайки му, че се е разпалил и че в такъв момент не е уместно да се въвеждат допълнителни лични мотиви. След това посети Сазонов. В личните си отношения и двамата, като почтени хора, се отнасяха с уважение един към друг. Оптимизмът на Пурталес се разколеба само три дни преди краха, когато решихме да мобилизираме четири военни окръга в отговор на новината за почти пълната мобилизация на Австрия² и започналите бомбардировки над Белград.

На 16 юли Пурталес, както обикновено, дойде да види Сазонов. По време на разгорещен разговор Пурталес внезапно отиде до прозореца, хвана се за главата и със сълзи на очи „Боже мой, наистина ли ще воюваме? Създаден съм, за да вървим ръка за ръка! Имаме толкова много династични и политически връзки, толкова много общи интереси в поддържането на принципа на монархията и социалния ред!“

„Защо се оставяте да ви увлича проклетият ви съюзник?“ прекъсна го разгорещено Сазонов.

„Сега е твърде късно“, каза посланикът дрезгаво.

Макар че няма основания да се съмняваме в искреността на Пурталес, последвалият ход на събитията и публикуваните данни сякаш са установили

² Австрия се мобилизира частично само срещу Сърбия. (б. пр.)

неоспоримия факт, че войната е била предизвикана, може би повече от германско влияние, отколкото от австрийска решителност.

Вярно е, че след Балканската криза международният авторитет на Хабсбургската монархия е силно разклатен и въздействието на това върху вътрешните вълнения сред нейните народи е толкова осезаемо, че във Виена се е появила поговорка: „По-добре страшен край, отколкото страх без край“.

В резултат на това, още през ноември 1912 г. във Виена е формулиран план за възстановяване загубения авторитет на Австрия чрез енергична демонстрация на сила срещу Сърбия. Планът е да се изискват истински гаранции от сръбското правителство и в случай на отказ да се започне наказателна експедиция, предупреждаваща силите, че Австрия не се стреми към териториални придобивки. Това има за цел да предотврати руската намеса; поддръжниците обаче са смятали, че Австрия не бива да се колебае да разреши ситуацията по някакъв начин.

Този план е бил поверително съобщен на нашия посланик в Париж, А. П. Изволски, от австрийския финансист Адлер, който е пристигнал в Париж от Виена в края на ноември 1912 г. Планът обаче е бил все още далеч от осъществяването си. Отговорните лидери на австрийската политика не са имали решимостта да го изпълнят. Трагичната смърт на ерцхерцог Франц Фердинанд и съпругата му от ръцете на босненския сърбин Принцип послужи като тласък за последвалите събития. Несъмнено обстоятелствата около убийството силно са завладели въображението в Австрия. Избухват враждебни към сърбите демонстрации, придружени на места от погроми. Това е вдъхновило някои политици във Виена да се надяват, че смъртта на ерцхерцога ще послужи за обединяване на патриотизма и консолидиране на монархията, ако правителството успее да демонстрира силата си и да запази отслабващия си престиж. От друга страна, те имат предвид подкрепата на Германия и монархическите чувства на император Вилхелм към смъртта на австрийската августейша двойка, на която той малко преди убийството е гостувал. Предполагам, че приблизително това са мислили във Виена.

За съжаление, министър на външните работи по това време беше не особено кадърния граф Берхтолд, а делата на министерството се управляваха от граф Форгач, ръководител на отдел. Последният подава оставка като посланик в Белград, след като е бил сериозно компрометиран от скандал заради документи, доказващи участието на сръбското правителство в подривна дейност спрямо Австрия. Документите, както стана известно, се оказаха фалшифицирани. Форгач е принуден да смени поста си и е назначен на второстепенния пост посланик в Дрезден. Но мандатът му там е бил краткотраен. Началниците му оценили неговата находчивост и безспорни способности и Форгач е върнат във Виена. Разбираемо е, че той таял негодувание и далеч не приятелски чувства към сърбите. Амбициозен интригант, с еврейска кръв, Форгач очаква момента си за отмъщение и този момент, както му се струва, настъпил след атентата в Сараево.

По същество Форгач не е измислил нов план, а по-скоро възроди този от 1912 г. За да оправдае ултиматума си към Сърбия, той използва обвиненията, които някога му костваха поста му в Белград. Очевидно е искал да докаже, като

повтори този стар трик, колко прав е бил първия път. Форгач намери съучастник в плановете си в лицето на граф Чиршки, германския посланик във Виена.

Последният, който по-рано беше съветник на посолството в Петроград и също е принуден да напусне поради дребна придворно-светска обида, стана наш твърд противник. Твърди се, че ултиматумът към Сърбия е съставен от него в сътрудничество с Форгач.³

Вярно е, че след публикуването му, германското правителство е сметнало за необходимо да информира всички кабинети, че няма абсолютно нищо общо с изготвянето на ултиматума и едва сега се е запознало с него. Може би това е вярно. И само да потвърди впечатлението, че претекстите за войната са създадени от второстепенни агенти, а не от отговорните водачи, които поради своята посредственост не са били в състояние да контролират делата.⁴

Опасността от война се засили от момента, в който Германия, признавайки, че ултиматумът не е нейно дело, го е приел за свършен факт, твърдейки, че не може да позволи на Австрия да се оттегли от позицията си, защото това ще подкопае достойнството на нейните съюзници и следователно на самата нея. С други думи, отговорни кръгове безразсъдно са поели върху себе си защитата на инициатива, която е била приета от безотговорен заместник-министър.

Лекотата, с която това се е случило, показва колко широко разпространено е било убеждението в Германия, че европейският конфликт рано или късно ще бъде неизбежен. Оттук и заключението, че каквото и да се случи, щом нещо е започнато, то трябва да се доведе докрай.

Още в първите дни стана ясно, че ключът към ситуацията се крие в Берлин. Преговорите във Виена само отразяваха това настроение. Не е ли забележително, че обявяването на война дойде от Берлин, а не от Виена, и че минаха още пет дни, преди Австрия да реши да направи същото.

И през тези пет дни граф Берхтолд се видя с нашия посланик във Виена [Шебеко], който беше посрещнат само с учтивост и внимание на Балплац и дори започна да се чуди дали Берхтолд ще се откаже... Но избързвам.

От момента, в който германската дипломатия санкционира ситуацията, създадена от австрийския ултиматум и в Австрия започна мобилизация, ходът на събитията се развиваше автоматично и преговорите бяха безсилни да променят каквото и да било. Ежедневно, може да се каже дори ежечасно, до нас достигаха новини за нарастващите военни приготовления на Германия. Когато беше дадена заповед за мобилизиране на четири от нашите военни окръзи, нашият Генерален щаб изпадна в пълно отчаяние.⁵

Началникът на Генералния щаб [Янушкевич] обясни, че ако в следващите дни бъде обявена обща мобилизация, всички разписания на влаковете в Русия неизбежно ще бъдат объркани и нашата мобилизация може да се забави с 10 дни. Междувременно трябваше да ценим всеки час, защото бързината на мобилизацията на Германия се смяташе за едно от най-големите ѝ предимства пред

³ Това е лъжа, ултиматумът е съставен от Берхтолд, Чиршки няма никакво отношение. (б. пр.)

⁴ Естествено тенденциозни и неверни руски твърдения, предтекста и подпалването на войната беше извършено от Русия, а не от Германия. (б. пр.)

⁵ Груба лъжа, Русия първа започва скрита мобилизация и се готви за война, смятайки я за неизбежна, като се стреми да я разпали и да превърне локалният австро-сръбски конфликт в общоевропейски. (б. пр.)

нас в началото на войната. Сазонов и другите министри разбираха основателността на тези съображения. Сазонов изпрати на царя най-смирена нота, с която поиска разрешение да дойде с Кривошеин за личен доклад.

Царят прие Сазонов насаме и го попита защо иска да дойде с Кривошеин. Министърът отговори, че може да хвърли светлина върху въпроса от международна гледна точка, докато Кривошеин би могъл по-добре да го осветли от гледна точка на вътрешнополитическите съображения и следователно да представят ситуацията по-убедително. „Е, аз ви вярвам“, отговори царят.

Генерал Татищев, който беше личен пратеник на царя при германския император, присъства на тази аудиенция. Императорът го повикал с намерението да изпрати ръкописно писмо до император Вилхелм. Желаяйки Татищев⁶ да бъде напълно информиран за ситуацията, го задържа при пристигането на Сазонов. Последният изложи причините, посочени от Генералния щаб за незабавното обявяване на обща мобилизация. „Ваше Величество знае, че винаги съм правил всичко, за да запазя мира, че съвестта ми е чиста от всякакви обвинения във войнственост и сега, ако считам за свой дълг да настоявам пред Вас за необходимостта от обща мобилизация, правя го единствено от съзнанието за историческата отговорност, която ще Ви сполети, ако не вземете незабавно решение за тази мярка.“

Сазонов посочи удивителния подем на духа, обхванал всички – обществеността, армията и щаба, и опасността, която заплашвала да подкопае това настроение, ако се продължат вредните полумерки. Според него шансовете за мирен изход са нулеви и сигурността на държавата настоятелно изисквала приемането на всички мерки за нейната защита. Той страстно и пламенно защитаваше каузата си, позовавайки се на военни, политически и дори династични съображения. Царят се съпротивляваше дълго време. В последните дни преди войната, както е добре известно, той поддържаше оживена телеграфна кореспонденция с император Вилхелм.

Случайно видях отговорните телеграми на императора на английски, написани с молив от императрицата, на която императорът очевидно е диктувал някои от тях, а други е превеждал от руския текст. По това време императрицата беше обвинена, че е упражнявала всякакво възможно влияние върху императора, за да го разубеди от войната. Въпреки това, през същите тези дни трябваше да науча от надежден източник, че самата императрица е отхвърляла всякаква възможност за влияние по подобен въпрос, но не е крила страховете си, защото е знаела, че едва през 1917 г. се очаква завършването на мерките, които щяха да дадат на руската армия желаната боеспособност.

Несъмнено самият цар е преживял много трудни моменти, преди да вземе съдбоносното решение. В един от тези дни, той получава писмо по пощата, което съдържа само едно изречение: „Бойте се от Бога. Една майка.“ Това писмо му прави дълбоко впечатление. Той си помисли за всички свои руски майки, пред които ще трябва да отговаря за живота на синовете си. От друга страна, царят продължаваше да страда от спомена за Портсмутския договор.

⁶ След абдикацията на царя, Татищев споделя пленничеството и заточението му и плаща с живота си за лоялността си към царското семейство докрай. Той е човек с рядка чистота на душата и благородство. Бележка на автора.

Неговата изключителна любов към мира, която е породила великодушна, но донякъде сантиментална утопия за всеобщо разоръжаване, съжителства в него с болезнено чувствително отношение към всичко, което е оскърбявало честта на Русия.⁷ Иронията на съдбата е отредила инициаторът на Хагската конференция за всеобщо разоръжаване да бъде принуден да води най-кръвавата война в историята на човечеството.

Докладът на Сазонов е продължи повече от час. В крайна сметка пламенните, искрени думи на министъра надделяват. Царят се съгласява да подпише указа за обща мобилизация. „Убедихте ме, но това ще бъде най-трудният ден в живота ми“, казва той, сбогувайки се с министъра.

Директно от Царско село, както беше уговорено, Сазонов се обажда по телефона на началника на Генералния щаб [Янушкевич]. Указът за мобилизацията вече е подготвен и царят го подписа същия ден, 17 юли.

Веднага бяха издадени заповеди за отмяна на частичната мобилизация, обявена предния ден, и за нареждане на обща мобилизация. Благодарение на прецизността на заповедите не се стигна до объркване. Имаше само изолирани недоразумения, лесно изгладени, и мобилизацията протече с удивителен ред и прецизност, надминавайки общите очаквания.

През цялата криза и първия месец на войната прекарах целия ден и нощ в министерството. Докато все още имаше надежда за мирен изход, всички, които бяха тясно свързани, изпитваха чувство, като край леглото на тежко болен човек. Още от първите дни тези надежди за успешен изход избледняваха една след друга; в същото време тревожността нарастваше поради новините, че в Германия и Австрия, военните приготовления се засилват. Затова решението за провеждане на обща мобилизация беше посрещнато от всички нас с въздишка на облекчение.

На 18 юли Пурталес, както винаги, беше в министерството. Същата сутрин по улиците бяха разлепени обяви за мобилизацията. Късно вечерта, когато Сазонов вече си беше легнал и всички се приготвяха да се прибират, пристигна Пурталес и поиска спешна среща с министъра. Събудаиха го, и след като облеche, срещата се състоя, но аз не можах да не заспя от нервно напрежение. Пурталес напусна министерството, мисля, около 1 ч. сутринта. Когато си тръгна, разбрах, че е връчил на министъра ултиматум, с който изискваше да започне демобилизация и да се вземе решение до 12,00 ч. на следващия ден.

Беше дълга нощ. Трябваше да изпратим кръгова телеграма (циркуляр) до всички наши представители в чужбина, за да ги информираме за случилото се и да се свържем с военните власти.

В 19,11 ч. на следващия ден, след като не получи отговор на ултиматума, германският посланик връчи на министъра нота, в което се посочва, че Германия се смята в състояние на война с Русия. Вълнението и объркването на посланика и на неговия екип се вижда текста на нотата, съдържащ в скоби възраженията, които бяха в нейния проект.

⁷ Честта и сигурността на Русия в този момент никой не я заплашва, а поведението на безотговорния руски панслависти, сърбомански елит, ще подпали европейската война, защитавайки една престъпна и агресивна, ултрашовинистична държава, каквато е Сърбия! (б. пр.).

Същата нощ министърът отново се събуди. Беше се случило нещо, което никога нямаше да бъде обяснено: императорът беше получил телеграма от император Вилхелм. Телеграмата дойде от Потсдам; не носеше дата или месец, само 22,00 часа. Тя изразяваше надеждата на император Вилхелм, че руските войски няма да преминат границата. Министърът от своя страна събуди германския посланик по телефона и го попитал как да обясни съдържанието на тази телеграма след обявяването на война от Германия. Граф Пурталес отговори, че не знае, но предположил, че телеграмата е била изпратена по-рано и е била забавена при транспортирането. Така завършила първата част от историческата драма. Всеки, който е имал възможността да бъде в Русия по това време, никога няма да забрави тези незабравими моменти, онзи внезапен поход, който обхванал цялата нация.

„Сериозно и спокойно“ – така австрийският посланик [Сапари] описва случващото се пред очите му в телеграма, която прихванахме до неговото правителство. Всички изпитваха гордост и възхищение от родината си. Целият този първи месец беше като меден месец, когато всички разногласия внезапно престанаха, всички различия между партиите, класите и националностите изчезнаха и се усети една велика Русия. Веднага след обявяването на война на Германия, царят свика Министерския съвет. Той ги информира, че отдавна е решил, в случай на война, да поеме командването на войските и затова сега свиква министрите, за да се консултират с тях как да организират управлението на Русия без него самия.

Един след друг министрите започнаха да възразяват срещу решението на царя да поеме върховното командване. Те му казаха, че няма право да ограничава задълженията си само до чисто военни въпроси, че трябва да обедини цяла Русия и че трябва да се предпази от неизбежната критика в случай на някакви частични неуспехи. В тези ранни дни спомените за Отечествена война от 1812 г. бяха много чести.

Манифестът, съставен от И. И. Тхоржевски, директор на канцеларията на Кривошеин, е взел цяла фраза от манифеста, подписан от Александър I.

Самият цар беше увлечен от тези спомени. Министрите посочват примера на император Александър, който се вслушва в съвета на своите довереници и напуска армията. Всички министри говореха енергично и открито. Грандиозността на момента принуждава дори този Министерски съвет, който дотогава е обединяван само от залата, в която се събира, да се издигне до чувство за истински дълг и да прояви единодушие. Всички министри се изказват, но Сухомлинов мълчеше.

„А какво е вашето мнение?“ – попита го императорът. „Споделям мнението на моите колеги“ – отговори последният.

„Но вие говорихте различно напоследък“ – отбеляза императорът. Сухомлинов се изчерви, но отвърна, че тогава си е представял обстоятелствата по различен начин и че сега не може да не се присъедини към общото мнение.

Закривайки срещата, императорът топло благодари на министрите за това, че са говорили толкова откровенно, добавяйки, че лично за него му е трудно да се откаже от дългогодишното си желание, но чутиите от него аргументи са го разколебали.

На 20 юли великият княз Николай Николаевич е назначен за върховен главнокомандващ на всички руски войсковы сили. Това назначение беше много популярно в армията и е прието със симпатии в страната. По това време обаче цари тържествено настроение; никой не е искал да критикува или по някакъв начин да нарушава установеното единодушие.

Австрийците, които останаха в Петроград, направиха странно впечатление, тъй като Австрия, както е добре известно, ни обяви война пет дни след Германия. Членовете на посолството очевидно бяха силно притеснени. Срещнах граф Чернин, съветник в австрийското посолство, да пътува с фойтон по улица „Милионна“. Никога не съм го харесвал. Той смяташе, че не трябва да се правят отстъпки на Русия, но да се получи всичко възможно от нея. За него, както и за много други, войната дойде като неочакван край. И така, същият този Чернин неволно вдъхна съжаление у мен — толкова много тревога, което той видимо не можеше да преодолее, се изразяваше в лицето му.

И наистина, след като пристигна в министерството, за да обсъди някакъв актуален въпрос с барон Шилинг⁸, той беше разтревожен. А първият секретар на посолството, Фюрстенберг, както ми казаха, открито призна пред руските си познати страха си, че след войната вече няма да има австрийско посолство, а малка мисия в Петроград.

Всеки ден храбрите части заминаваха на война, сякаш отиваха на парад. Те бяха изпратени с всеобщо ликуване и гордост. И нищо не нарушаваше спокойната тържественост на този момент. Два момента се откриха особено ярко през това време и винаги ще останат сред най-щастливите преживявания в живота ми.

Първият беше императорския прием в Зимния дворец на 21 юли. Дворецът беше пълен с офицери от Гвардията и Санктпетербургския военен окръг, въпреки че някои полкове вече бяха напуснали столицата. След молебна царят излезе в центъра на залата и произнесе кратка реч. Съдържанието ѝ е добре известно, но впечатлението от този момент е неопишуемо. Царят говореше с таква пламенно вдъхновение, че цялата огромна Николаевска зала, никой не помръдна, докато всяка негова дума отекваше, а виковете „Ура!“, които изригнаха от гърлата на всички едновременно. Офицерите размахваха фуражки и кърпички, а почти всички имаха сълзи в очите. Ентусиазмът беше неопишуем и се усещаше истинско чувство за всеобщо единство. А към виковете в залата се присъедини гръмотевично „Ура!“ от голямата тълпа, изпълнила площада пред двореца.

Вторият тържествен исторически момент беше заседанието на Държавната дума. Трудно е да се предаде трогателната тържественост на този ден, когато представители на всички партии и националности на Русия, един след друг, излязоха на подиума, за да засвидетелстват единството на чувствата и общата цел в съзнанието на единната родина.

Първият период след обявяването на война беше трескава работа за нас във външното министерство. Най-възбуждащият въпрос беше дали Англия ще обяви война. Докато Германия държеше безспорно първенство в Европа в областта на военната подготовка, ситуацията беше съвсем различна в политичес-

⁸ Завеждащ кабинета на външния министър.

ката сфера. Германската дипломация разкри пълната си некомпетентност и може да бъде обвинена за войната, тъй като в Берлин очевидно бяха напълно дезинформирани за ситуацията. Вече говорих за погрешното схващане относно Русия, която германците смятаха за нещо като разпадащият се Китай. Второто погрешно схващане беше пренебрежителното отношение към Франция и нейната армия. На тази основа се изгради вярата във възможността за смазване на Франция с бърз решителен удар.

Този план очевидно е бил отдавна в процес на разработка в Германия. В един от последните дни преди края на мира, когато Пурталес вече повярва във възможността за война, Сазонов го попитал в разговор: „И така, ще ни нападнат ли?“

„Не знам какво ще решат в Берлин“, отговорил Пурталес, „но мисля, че ще започнем операциите си на Рейн и ще атакуваме първо Франция.“

Най-фаталната грешка на Германия е оценката ѝ за английската политика. Германците надцениха вътрешните трудности на Англия по Ирландския въпрос. Но най-удивителното е, че в своята слепота те не разпознаха основния стимул, който винаги в миналото е подтиквал Англия да се намеси, когато е възникнала опасността от доминиране на континента от една-единствена сила.

„Кошмарът от коалициите“, който преследва Бисмарк и с който Германия се бори усилено след Портсмутския мирен договор, не преодоля надеждата ѝ да наруши съгласието между силите на противниковия лагер. Тази надежда не беше разклатена от провала на всички предишни опити в същата посока.

По време на преговорите преди войната всички германски дипломатически усилия бяха насочени към разделяне на силите на Съглашението, които веднага се информираха взаимно за това.

Сближаването между Русия и Англия започна да се очертава след Портсмутския мирен договор. То можеше да се осъществи още по-рано, ако бяхме приели предложението на Англия, направено през януари 1898 г.

Още тогава Англия чувстваше нуждата да завърши териториалното си разширение и по-здрав да закрепи владенията си. Това желание я насочи към пътя на споразумението и тя искаше да сключи договор с Русия. В архивите на нашето външно министерство има нота от тогавашния британски посланик в Петроград [Санкт Петербург], О'Конър, в която е изложен проектът на това споразумение. Англия предлагаше разделяне на целия свят на сфери на интерес между Русия и Англия. Нашата сфера на интерес включваше Проливите с Константинопол и цял Китай. Англия обаче поиска признаване на преференциалните си интереси в Южен Китай, Арабия, Персийския залив и др.

Ако предложението на Англия беше прието тогава, нямаше да имаме война с Япония и цялата история щеше да поеме по различен път. Но по това време иммахме големи апетити.

Не искахме да се откажем от търговските си интереси с чай в Ханкоу и Яндзъ-Киан.⁹ Вите показва голяма късогледство по този въпрос. Той се противопостави на споразумението, защото ограничавало дейността на Руско-китайската банка, което според него нямаше право да правим, предвид френските капи-

⁹ Град в провинция Хубей, един от центровете на търговията с чай; от 1956 г. част от столичния район Ухан. Янецзян или река Яндзъ – голяма река в Китай.

талисти, които бяха инвестирали парите си в тази банка. Вместо сближаване, отношенията ни с Англия се влошиха заради политиката в Далечния изток.¹⁰ Германия се стреми да подхранва този антагонизъм и ни тласна по пътя на авантюрите. Така беше до Портсмутския договор, когато Англия осъзна, че отслабването на Русия засилва Германия в Европа.

Вътрешните катаклизми в Русия, революцията и създаването на Държавната дума бележат промяна в международните отношения. Русия неизбежно трябваше да насочи вниманието си към вътрешни реформи. Междувременно, в областта на външната политика, нейният основен интерес стана осигуряването на мир от външни посегателства. Чрез горчивият опит стигнахме до пътя, към който Англия ни призова още през 1898 г.

В нашата страна нищо не пречеше на сближаването между двете сили. Франция работеше в тази посока и сключила споразумение с Англия през 1904 г. Покойният английски крал Едуард VII беше изключително благосклонен към това. Справедливо е да признаем, че граф Ламсдорф вече разбираше желателността на сближаването с Англия след войната с Япония. Неговите наследници министри, Изволски и Сазонов, си поставиха за основна цел възможно най-близкото сближаване с Англия. Изволски успя да сключи споразумение с нея през 1907 г. Оттогава нататък се установи политиката на тройното Съглашение по всички основни политически въпроси, което преследваше Германия.

Превръщането на Антантата в съюз беше съкровено желание на външнополитическите лидери във Франция и Русия, но традициите и остатъците от предразсъдъци срещу Русия попречиха на британците да се ангажират. Англия обаче пое по пътя на условните военни конвенции с Франция, а след това и с Русия. Без да сключва съюз и оставяйки свободата си да реши, кога ще настъпи моментът да се намеси или не, Англия се съгласи нейният и френският щаб да разработят предварителен план за координирани военни действия в случай на съвместна война. Англия се съгласи на подобен предварителен обмен на мнения между своя военноморски щаб и руския през пролетта на 1914 г.

Сазонов намери пламенен поддръжник на съюза в лицето на Бюканън, английския посланик в Петроград. И двамата обаче разбираха, че бързането може да навреди.

Балканската криза сближи много двете сили. Англия видя от първа ръка истинската и искрена любов на Русия към мира. В ежедневно си сътрудничество за изглаждане на различията и търсене на мирни решения, външнополитическите водачи на Русия и Англия развиха взаимно уважение и доверие, а арогантността на Германия ги сближи още повече.

През януари 1913 г. принц Хайнрих Пруски, от името на император Вилхелм, посети Англия и попита крал Джордж [V] каква позиция ще заеме в случай на война между Германия и Русия. Крал Джордж отговори, че решаващият въпрос за Англия ще бъде кой е агресорът и предупреди че не е задължително, Англия да остане неутрална. Кралят много конфиденциално докладва този разговор на руския посланик. Когато руското обществено мнение по време на Балканската криза упрекна Министерството на външните работи за липсата на

¹⁰ И в резултат на това Англия настройва Япония, въоръжава я и провокира руско-японската война! (б. пр.)

решителност спрямо Германия, то не успя да разбере, че само такава предпазлива политика може да осигури подкрепата на Англия. Англия няма да влезе във война заради нашата неотстъпчивост по Балканските въпроси.

Тя може да бъде убедена да го направи само ако ясно и очевидно достойнството на Русия е пряко заложено на карта в нейните интереси като велика сила налагат тя да приеме предизвикателството.

Именно тази ситуация се разви във връзка с австрийския ултиматум през юни 1914 г. Веднъж печата предположи, че ако Грей беше казал категорично на Германия още от самото начало на кризата, че Англия ще влезе във войната, самата война щеше да бъде избегната. Според мен това предположение има основание. Защо Грей не го направи?¹¹ По следните причини: в Англия външната политика се ръководи ясно от общественото мнение и парламента. Еволюцията от споразумение към съюз все още не беше завършена в консервативните умове на англичаните. И тук въпросът трябваше да се реши не само за съюза по принцип, но и за реалното участие на Англия във война, която от самото начало заплашваше да стане по-грандиозна. За да се вземе такова решаващо решение, човек трябваше да бъде доказан държавник, а Грей не беше такъв. Липсата на големи държавници в Европа, особено в Германия и Австрия, беше една от основните причини да не бъде предотвратена войната. Не можеше да се намери никой, който чрез авторитета си да може да обърне предстоящите събития и следователно последните се развиваха автоматично, в зависимост от напредъка на военните приготовления и спонтанните импулси на народните настроения.

Връщайки се към въпроса защо Англия не успя да предотврати избухването на война с навременна намеса, към особеностите на политическата структура на Англия трябва да се добави и личността на Грей. Никога не съм имал възможност да се срещна с него лично, но си съставих достатъчно впечатление за характера му като държавник от ежедневните му дела и взаимодействията му с британските дипломати. Още от Балканската криза насам Грей ми се струваше типичен министър от британския либерален кабинет.

Той гледаше на всички международни събития, от гледната точка какво ще каже Парламентът и как ще се оправдае пред него. Следователно, никога не обичаше да се ангажира с прекалено специфични решения. Винаги, когато се предлагаше съвместна намеса на силите на Антантата, Грей изменяше предложените формули. Това постоянно забавяше общите намеси и често самото им съдържание се обезценяваше предварително от поправките на Грей.

При такива обстоятелства не е изненадващо, че до самия край нито ние, нито французите бяхме напълно сигурни дали Англия ще се намеси като съюзник на наша страна. Всичко зависеше от промените в общественото настроение в Англия. Нашият посланик в Лондон, граф Бенкендорф, се отличи в тези критични дни с изключително фин и наблюдателен анализ на случващото се в Англия. Получавахме телеграми от него три пъти на ден, като ни информираше час по час за всички промени в обществените настроения. Това не винаги беше въпрос само на благоприятни симптоми. Посланикът умело оценяваше както полезните, така и вредните намеси, дори тези, родени от най-добри на-

¹¹ *Защото самият той се стреми към война! (б. пр.)*

мерения. В един от първите дни „Таймс“ публикува редакционна статия, която ясно подчертаваше славянските симпатии. Граф Бенкендорф бързо отбеляза, че това е доста вредно, тъй като англичаните отдават много по-голяма тежест на съображения от европейско значение, отколкото на подобно смятано от тях за опасно увлечение.

Въпросът за участието на Англия трябваше да бъде решен на заседание на Парламента. Телеграфът ни съобщи речта на Грей, част по част, както беше произнесена. Очаквахме всяка следваща телеграма с трескаво нетърпение, опитвайки се да отгатнем резултата. Показателно е, че Грей никога не спомена името на Русия в тази реч, въпреки че темата беше за присъединяване към нашия лагер. Това показва до каква степен идеята за съюз с Русия все още не е узряла в съзнанието на британците и произтичащата от това неяснота, от която зависи решението с такова глобално значение.

Ако Сазонов беше по-малко предпазлив, ако нашата политика беше проявила по-малко съдръжаност пред лицето на германските провокации, британското обществено мнение можеше да бъде неблагоприятно впечатлено. За щастие това не се случи. Англия беше взела решението си и от този момент нататък съюзниците бяха пропиту с убеждението, което никога не бива да се изоставя, че ресурсите им са по-големи от тези на Германия и че в крайна сметка ще победят. Войната породила цяла поредица от въпроси, които изискваха спешно разрешаване. Полският въпрос стана първи приоритет. Мобилизацията в Кралство Полша, протичаше не само с удивителен ред, но и с ентузиазъм. На историческо заседание на Думата полския представител тържествено обяви пълното единство на своя народ с Русия в борбата срещу техния вековен враг. Полският въпрос беше както международен, така и вътрешен.

Още по време на Балканската криза трябваше да изготвя меморандум, който по-късно беше предаден от министъра на императора, за необходимостта от промяна на политиката ни в Полша. Оправдах това, като предположих, че общоевропейската война изглежда вероятна в близко бъдеще и че спешно трябва да събудим симпатиите не само на нашите поляци, но и на поляците в чужбина, особено в Австрия, където само благодарение на съюза с поляците германското малцинство имаше превес в Райхстага.

В същия дух членове на Думата внесоха нота до председателя на Министерския съвет Коковцев, а чрез него и до царя. Царят реагира много благосклонно на съдържанието и на двете ноти, но за съжаление тогавашният министър на вътрешните работи беше Маклаков, човек с мисленето на губернатор на провинция, който отложи целия въпрос. Така до самата война не беше направено нищо, което да удовлетвори поляците.

След заседанието на Думата на 26 юли (8 август по стар стил), Полският въпрос отново беше повдигнат в Министерския съвет, по инициатива на Сазонов. В края на юли, връщайки се от Министерския съвет преди вечеря, той ме повика в кабинета си и ме информира, че Съветът е обсъдил желателността да се обърне към поляците с обръщение, предлагащо им някои перспективи. От думите му разбрах, че Полският въпрос е бил разгледан доста широко в състоялата се размяна на мнения и записях следното като основни мотиви за обръще-

нието: обединението на полските земи, свободата на народния език, езика, училищата и самоуправлението.

Министърът добави, че на обръщението трябва да се придаде възможно най-тържествен тон и че то трябва да бъде съставено възможно най-бързо. Написах обръщението непосредствено преди вечеря и го занесох в хотел „Франция“, където щях да вечерям този ден с Н. Н. Львов и П. Б. Струве. Сметнах за възможно да споделя с тях една тайна, искайки да знам тяхното мнение. Проектът на обръщението им хареса. За всички вас възможността да се задават такива въпроси, които са били толкова належащи и на които преди това не е било намерено решение, беше нещо неочаквано и поразително в своята новост.

Сякаш с първите залпове на оръдията, близкото минало, вече беше окончателно обречено. Изглеждаше, че ще се роди нов свят, а в него - нова Русия. В онези дни всички напълно осъзнаваха тържествения исторически момент и вярваха, че зората на нов, по-добър живот наистина изгрява за всички. Въмъкнах тези думи в апела и когато ги прочетох на Сазонов същата вечер, той ми каза: „Наистина е така.“ И за мен, пишейки този апел, това беше най-голямото морално удовлетворение в живота ми. Рядко имах късмета да изпълня в официален документ съкровена мечта отдавна – не само моя лична, но и такава, която отговаряше на стремежите на много от най-добрите руснаци – Чичерин, Соловьев и покойния ми брат. В същото време не се смятах за полонофил, но вярвах, че помирението с поляците е не само въпрос на съвест, но и на първостепенен политически интерес за Русия. За да се спечели доверието на полския народ, бяха необходими лозунги, които да докоснат най-чувствителните му струни. И какво би могло да резонира повече с тях от стремежите за национално обединение, свобода и всичко това, осветено от видението за кръста, който винаги е бил любимият прототип на полските месианци? Апелът получи пълното одобрение на царя. Великият княз, главнокомандващият, по това време вече беше заминал за щаба и го подписа по телеграф. Впечатлението, което този апел направи, когато се появи, беше много силно. Първият, който го прочете, беше граф Велеполски, поляк, когото Сазонов беше поканил с молба да преведе текста на полски. Когато прочете апела, се просълзи и той за дълго време онемя. Колкото и странно да изглежда, апелът дойде като пълна изненада за Министерския съвет и предизвика истинска буря сред неговите членове.

Сазонов беше критикуван, че не е представил текста на колегите си за обсъждане; говореше се, че апелът може само да събуди фалшиви надежди сред поляците. Маклаков възрази по чисто ведомствени причини и веднага реши, че апелът не трябва да се изпълнява. За съжаление, тази последна гледна точка беше незабавно възприета от администрацията.

Начело на гражданската администрация във Варшава стоеше помощникът на генерал-губернатора фон Зесен. Той директно заяви пред полската делегация, че апелът на великия княз няма значение. В чужбина апелът на великия княз направи голямо и най-благоприятно впечатление. Той помогна да се разсеят всички останали предразсъдъци. Той подчертаваше идеологическите стимули на войната, които се състояха в отстояване на правата на националностите и защита на малките държави от потисничеството от страна на силните.

Всъщност, въпреки че администрацията умишлено игнорираше апела през цялото време, той единствен поддържаше духа и смелостта на поляците и от тази гледна точка се оказа изключително ценен, когато претърпяхме неуспехите. Скоро след полския апел трябваше да съставя апел към руския народ в Червена Рус (Галиция).

Известният Дудишкевич, който често ме посещаваше в министерството, и граф Владимир Бобрински, ми донесе проект на апел, твърде дълъг и пищен, бяха много заети с него. Тези, които не харесваха полския апел, силно одобряваха руския и обратното. Никой не осъзна, че и двата апел са написани от един и същ човек. Това силно ме изненада, защото всеки от тях изглеждаше необходим: правителството щеше да бъде обвинено в пристрастие и несправедливост, ако не се отнасяше с еднакво уважение към правата на всяка националност. Лозунгът за зачитане на правата на националностите е много важен в отношенията ни с неутралните държави, почти всички от които имат етнически претенции.

Глава II. БАЛКАНСКИЯТ ВЪПРОС

Не си поставям за цел да предприема подробно и документирано проучване на тези въпроси. Но за да обоснова мнението си за политическата ситуация на Балканите, както се разви до избухването на войните от 1914 г., неизбежно трябва да се обърна към миналото, от което е възникнала.

Не може да се каже, че руската политика на Балканите е била стабилна и последователна. Тя се колебаеше между утилитарния опортюнизъм, който е в основата на външната политика на всяка държава, и идеологията, която в повечето случаи преобладаваше. Самата идеология на нашата политика на Балканите, не беше изтъкана от едно цяло. Тя беше водена от два мотива: религиозният принцип, по силата на който Русия се смяташе призвана да подкрепя православието в Близкия изток и да защитава еднакво народите от една и съща вяра, и национален принцип, по силата на който славянските народи придобиха специално, привилегировано положение в нашите очи.

Нито един от тези принципи не беше напълно приложен и съжителстваха разнообразни стимули, често в най-нелегитимното съжителство. Религиозният принцип с течение на времето беше първичният и основен.

С нея е била свързана идеята за Третия Рим – Москва, наследник на падналата Византия. Националният принцип, чието пробуждане датира от началото на XIX век, ясно навлиза в нашата политика по славянския въпрос едва след Кримската война. Тези два принципа се сблъскват в гръко-българския църковен спор, когато българите отстояват правата си на независима Народна църква, докато Вселенската патриаршия защитава своите канонични прерогативи.

Както е добре известно, въпросът е решен с произволното създаване на Българската екзархия през 1870 г., несъмнено в противоречие с каноните на Православната църква, което води до остър разрыв между българите и Вселенската патриаршия, обявила църквата им за схизматична.

Нашата дипломация не заема нито една от страните, но поддържайки отношения и с двете, не печели доверието на нито една от тях. Шест години по-късно съчувствието към потиснатите славяни спонтанно обгръща Русия и я принуждава да обяви война срещу Турция. Този спонтанен елемент се проявява в липсата на подготовка за воденето на войната.

В резултат на това на Берлинския конгрес от 1878 г. не успяхме да спазим мирните условия, които бяхме принудили турците да подпишат в предварителния Санстефански договор.

Това обаче не е особено жалко, както стана ясно от последвалите събития. Всъщност, архитектите на Санстефанския договор са лелеяли идеята за Велика България от море до море. Тази България, както е добре известно, е включвала почти цяла Македония и някои области, впоследствие присъдени от Сърбия на Берлинския конгрес. България е била нашето любимо дете, Сърбия – нашето пренебрегнато доведено дете.

Дали подобна оценка на двете държави е имала някаква сериозна основа в същността на въпроса, във взаимните им племенни и териториални права или в специалните интереси на Русия?

Любопитно е, че главният „създател“ на Санстефанска България, Игнатиев, в едно от писмата си в края на 60-те години на XIX век описва сърбите като народ с бъдеще като държава, докато не е склонен да очаква нещо особено от българите. Оценките, разбира се, могат да се променят и хората могат да грешат. Както и да е, за мен лично възможността за доказване на изключителните права на България или Сърбия върху Македония винаги е оставала изключително спорна и съмнителна. В продължение на много години, след като практически изучих този въпрос, не намерих достатъчно убедителни доказателства нито в страстните полемики на учените, нито в докладите на нашите консули, нито накрая в личните си пътни впечатления от Македония.

Междувременно Санстефанският договор постави ясна, определена цел за България и освети националния идеал с всеобщото му признание от Русия, освободителката. За да постигне този идеал, българският народ вече разполагаше с мощно оръжие под формата на такава организация като Екзархията. Както е добре известно, султанският ферман за учредяване на Екзархията съдържаха статия, признаваща правото на българите да изискват Екзархийска епархия навсякъде, където 2/3 от населението гласуват в нейна полза. В умели ръце това скоро се превърна в най-мощно средство за пропаганда, особено след като комитаджии (четите на ВМОРО), въоръжени с пушки, се притекоха на помощ на проповедника и учителя, а българската хазна не пощади значителни ресурси.

Като основахме политиката си на изключителната защита на България, ние не само лишихме Сърбия от властта ѝ, но и позволихме на Австрия да ограничи последната, като се съгласихме да окупира Босна и Херцеговина. Ще пропусна тук добре познатите последици от нашата катастрофална политика, които многократно и безцеремонно съм описвал в печата: разочарованието на Сърбия от нас, която под ръководството на Милан беше търсила подкрепа в Австрия; фаталният сблъсък на сръбските и българските интереси в Македо-

ния, взаимната им вражда; нашето разочарование от България, която се отърси от тежестта върху нея руска опека.

След това дойде свалянето на династията Обреновичи в Сърбия през 1903 г. и възкачването на династията Караджорджевичи, с категоричен завои към Русия.

От този момент нататък започнаха опити за сближаване между Сърбия и България, първоначално неуспешни. Младотурският преврат от 1908 г. и шовинистичната политика на новите турски управници сближиха Балканските държави в борбата срещу общия враг. Това сближаване не можеше да се случи без активното посредничество на Русия, която след Руско-японската война се завръща към активната политика в Европа и на Балканите.

Войната между Италия и Турция през 1911 г. е окончателният тласък, подтикващ Балканските държави да преминат от предварителен обмен на мнения към преговори и накрая към съюз.

Сръбско-българският договор е сключен на 29 февруари 1912 г. Черна гора и Гърция се присъединяват към България и Сърбия. Румъния остава встрани.

Берлинският конгрес отчужди Румъния, която негодува срещу Русия, че настоя за връщане на част от Бесарабия, която загуби на Парижкия конгрес през 1856 г. Оттогава Румъния е на страната на Тройния съюз и дори се обвързва с военна конвенция с нашите противници. Румъния поддържа доста резервирано отношение към Балканските си съседи. Мъдрият крал Карл не се доверява на цар Фердинанд. Румънският народ се отнася предпазливо към българите и желанието им за частта от Добруджа, която са получили в замяна на Бесарабия. Освен това, естествената арогантност на румънския народ го кара да представя себе си като преден пост на Европа на Балканите и те обичат да казват, че Румъния не е Балканска, а Карпатска държава.

Времето обаче оказва своето влияние. Предишната враждебност към Русия избледня с годините, докато престижът на Австрия западна. Привлекателността на Франция винаги е била много силна в образованите среди и аристокрацията на Румъния и симпатиите към нашия съюзник повлияха на промяна в отношението ѝ към нас.

Руската дипломация, направи всичко възможно, за да се възползва от тази тенденция. Нашият Генерален щаб си постави задачата да постигне такава промяна в посоката на румънската политика, че в случай на общоевропейска война да се разчита на неутралитета на Румъния.

Балканската криза окончателно подкопа авторитета на Австрия в Букурещ и същевременно предизвика симпатии към Русия, въпреки че по това време на власт беше консервативният кабинет на Майореску, традиционно враждебен към Русия.

Междувременно лидерът на либералната партия Братиану, който ръководеше опозицията, увери нашия посланик, че след като поеме властта, ще върви към сближаване с Русия; той дори намекна за възможността за съюз с нас.

Династичните интереси, ласкаещи суетата на румънците, бяха смесени с политически съображения. Те искаха най-големият син на престолонаследника, принц Карл, да се ожени за една от дъщерите на царя.

Това очевидно е било особено желано от майката на принца, кронпринцеса Мария, която поради произхода си, имаше английски и руски симпатии. На нея се приписваше влиянието ѝ върху съпруга си, изглеждащ доста невзрачен. Поведението на Румъния по време на сръбско-българския конфликт я отчужди от Австрия, която очевидно фаворизираше България и насърчаваше вероломните действия на цар Фердинанд към нейния съюзник.

Напротив, Румъния се държеше изключително коректно. Тя проявяваше помирително отношение към България и с доверие се вслушваше в нашите предупреждения. България дължеше на нас, съдържаността на Румъния, на която в замяна беше обещана подкрепа в София за много умерените ѝ искания относно коригирането на границите.

Лесните успехи опияниха Данев и за известно време силно обтегнаха отношенията между Румъния и България, която не желаше да прави отстъпки. В края на декември 1912 г. конфликтът между двете държави беше предотвратен само благодарение на нашата намеса. Румъния се съдържа и се подчини на решението на конференцията в Санкт Петербург за коригирането на границите, въпреки че исканията ѝ далеч не бяха удовлетворени. Когато опасността от разрыв между България и нейните съюзници стана очевидна, Румъния допринесе всичко, което можеше да запази мира. В България, а до известна степен и в другите страни, се разви схващането, че по време на Балканската криза ние бяхме предубедени срещу България, не искахме да увеличим нейната мощ и в крайна сметка настроихме Румъния срещу нея.¹² Това обвинение е напълно несправедливо. През цялата криза ние положихме всички усилия да помирим съюзниците. Вече споменах как през декември 1912 г., в резултат на неотстъпчивостта на България, Румъния вече беше решила да премести войските си, за да окупира онези части от българската гранична територия, към които беше предявила претенции; не се поколебахме да заплашим, че ще предотвратим това. Намесата на Румъния във войната между Балканските съюзници беше предшествана от следните обстоятелства.

Спорът между България, Сърбия и Гърция се изостряше с всеки изминал ден. В този спор нито една от страните не беше напълно права. Сръбските войски окупираха част от Македония, която несъмнено се полагаше на България съгласно договора от 1912 г. Формално искането на България за тези земи беше безспорно. Но Сърбия противопостави на това формално тълкуване със съществено разбиране на договора и посочи необходимостта да се съобрази с променените условия. При влизането си във войната съюзниците не бяха предвидили особено териториална анексия, а по-скоро създаването на регионални автономии в европейските провинции на Турция. Нещата поеха различен, по-благоприятен обрат и както сърбите, така и България развиха нови претенции. Сърбия желаше достъп до Адриатическо море, което можеше да се постигне само чрез разделяне на Албания между себе си и Гърция. България искаше да завладее цяла Тракия и дори мечтаеше да окупира Константинопол.

Вярно е, че обсадата на Четалджа ѝ коства много жертви, но не ѝ помогна да превземе турската столица. Въпреки това, тя завладя Тракия и благодарение

¹² Това е самата истина, останалото са нагли руски лъжи, с която е изпълнена тази глава! (б. пр.)

на това Балканската война продължи значително по-дълго, отколкото изискват интересите на останалите съюзници. Адрианопол е превзет със значителна помощ от Сърбия¹³, особено от тежката ѝ артилерия. Българите са толкова наясно с това, че предлагат да платят на сърбите за участието им, но Пашич възмутено отхвърля това предложение, добавяйки, че въпросът за репарациите на Сърбия ще се повдигне по-късно.

По-късно българите твърдят, че според военната конвенция сърбите са задължени да предоставят помощ според обстоятелствата без никакво обезщетение. Не противоречи ли обаче собственото им предложение да плащат за предоставените услуги на това?

Всички разногласия между Сърбия и България възникват защото резултатите от войните не съответстват на предположенията, при които е сключен съюзният договор. Всички европейски провинции на Турция трябва да бъдат разделени; България придобива Тракия, а Сърбия е принудена да се откаже от албанското крайбрежие, тъй като Австрия и Италия са неотстъпчиви по този въпрос, заплашвайки с война в цяла Европа.

Под руски натиск Сърбия се примири с това, но решимостта ѝ да задържи македонските земи, където е била пролята сръбска кръв, се затвърди още повече. Тази непримиримост, за съжаление, беше одобрена от нашия пратеник, покойния Н. Г. Хартвиг. Винаги, когато получаваше заповеди от министерството да упражнява умиротворяващо влияние върху сърбите, той изпълняваше заповедта чисто формално и докладваше на министерството. Твърд сръбофил, Хартвиг често беше критикуван че служи повече на сърбите. Това му спечели значителна популярност в Сърбия. Човек лесно увличащ се, и несъмнено способен, идеята на Хартвиг беше добра, но той я преувеличи и не подираше средства, за да я постигне.

Той не се доверяваше на българите и желанието им да подчинят Балканите и може би Константинопол. Считайки разширяването на България за противоречащо на интересите на Русия, Хартвиг искаше да създаде противотежест в лицето на Сърбия. В тази степен той защитаваше сръбските претенции към македонските територии и желанието им да получат обща граница с Гърция. Тази предпоставка, повтарям, беше по същество вярна, но Русия и самият Хартвиг положиха значителни усилия, за да осигурят сключването на договор между Сърбия и България.

В този договор и двете страни се ангажираха да предават всички спорове помежду си на върховната власт на Русия. Неуместно е от наша страна да насърчаваме която и да е от страните да не уважава този договор. Това не само противоречеше на нашето достойнство и исторически традиции на Балканите, но беше и неразумно, защото изостри враждата между онези, които трябваше да обедините, отблъсна България от нас и я тласна в обятията на Австрия, която само това чакаше. Поради тези причини, трябваше да изпълняваме задълженията на арбитър, предвидени в Сръбско-българския договор, решихме да не се придържаме твърдо към него и да изменим някои подробности от разграничението само до степента, позволена от общите условия, които признаваха нашите върховни права като арбитър. Съответно, обмислихме леко изправяне

¹³ Значителна, нагла лъжа. (б. пр.)

на северната граница на договорната линия в полза на Сърбия и постигане на обща граница между Сърбия и Гърция между Преспанското и Охридското езеро. Така България щеше да получи почти цялата т. нар. безспорна зона, с много малки изменения.

Сръбско-българските различия бяха допълнително изострени от конфликта между България и Гърция. Между тези две държави съществуваше само военен съюз, но нищо не беше предварително договорено относно взаимното разграничаване. Всички опити на Венизелос по време на войната да постигне някакво споразумение бяха отблъснати в София.

Българите, надпреварващи се с гърците кой ще влезе първи в Солун, се провалиха и въпреки това в града остана българска част. В съседни военни райони в Южна Македония се водеха постоянни схватки, понякога дори битки, между българи и гърци. Резултатът от тези отношения беше сближаване между Гърция и Сърбия. Двете страни изработиха военно-отбранително и политическо споразумение. Очевидно то не беше подписано, но тази формалност можеше да бъде изпълнена в последния момент. Когато надеждата за приятелско споразумение между съюзниците изчезна, ние заявихме на Сърбия и България, че ще действаме като арбитри, но за да гарантираме тяхното изпълнение, поставихме следните предварителни условия: 1) равномерна демобилизация, намаляване на бойните части до $\frac{1}{3}$ или $\frac{1}{4}$ от тяхната численост. Поискахме това, за да гарантираме, че нито една от страните няма да се противопостави с оръжие на нашия план, и 2) едновременно с нашия арбитраж, България и Гърция трябва да се съгласят да представят разногласията си за арбитраж, като избират свои собствени съдии. Предложението за едновременна демобилизация на съюзниците първоначално ни беше предложено от председателя на българския Министерски съвет Гешов, който обаче поиска инициативата му да се пази в тайна. Гешов беше заменен от Данев в края на кризата.

Данев беше много по-непокорен и освен това, както се казва, „имаше седем петъка в седмицата“. Той постоянно си променяше мнението. Той се съгласи на демобилизация, при условие че български гарнизони, заедно със сръбски и гръцки, бъдат разположени във всички опорни пунктове. Предвид изключителното напрежение в отношенията и постоянните сблъсъци между съюзническите гранични отряди, подобно предложение изглеждаше неоснователно и ние отказахме да го обсъждаме.

Виждайки, че нашето предложение за демобилизация е неработещо и времето е от съществено значение, ние обявихме, че то ще бъде отложено до идването на балканските премиери в Петроград, при което Данев и Пашич бяха спешно поканени. Венизелос също беше поканен по същото време, за да може да договори за арбитража с Данев.

Данев първоначално постави като абсолютно условие за пристигането си ние да се произнесем в рамките на седем дни. Министърът отхвърли подобно искане, добавяйки обаче, че българите могат да ни разберат и да ни се доверят, че нямаме желание да отлагаме решението дори с ден повече.

Последва изявлението на Данев, че предложението му е последното и тъй като не е прието, той преустановява преговорите.

Сазонов каза на българския посланик Бобчев, който беше дошъл с това изявление, че България очевидно иска да поеме по пътя на братоубийствената война.

Известно време преди това Румъния, ако не се лъжа, по настояване на Венизелос, беше заявила, че ще се противопостави на първия който нападне. Ние приветствахме това изявление като способно да отрезви и двете страни.

Когато Бобчев, по указание на своето правителство, се поинтересува за отношението ни към намесата на Румъния, ние открито го информирахме за нашата позиция по въпроса и добавихме, че няма да си мръднем пръста в защита на България, ако тя нападне първа. Всички тези заплахи сякаш имаха ефект. Данев заяви, че не е разбрал, че ще дойде в Петроград, че е помолил за срока който беше съобщил, а не е настоявал.

По това време отношението на Сърбия, където нарастваха шовинистичните настроения, ни тревожеше почти толкова, колкото и това на България. Пашич обаче изрази надежда, че успява, макар и с трудност, да преодолее тези трудности. Няколко дни ни деляха от пристигането на премиерите в Петроград. По това време, в нощта на 17 юни 1913 г., България коварно нападна Сърбия и Гърция.

Спокойно разглеждайки причините, подтикнали България да вземе такава катастрофално решение, трябва да заключим, че въпросът не е толкова прост, колкото мнозина си представят, и не се крие единствено в предателството на цар Фердинанд. Разбира се, личността на последния е изиграла значителна роля в тази афера и особено в последвалите събития.

Затова ще се спрем на това. Фердинанд неохотно подписва съюз със Сърбия, защото някои от клаузите му са насочени срещу Австрия. По симпатии и култура той е бил и винаги е останал австриец и суеверен католик. Суеверието и страхливостта съжителстват в него със силно развита суета. Йезуит по природа, той е бил и актьор и обичал да се превъплъщава в различни роли, позирайки на фотографии и картини във всякакви пози. Веднъж той подарява на бившия външен министър, граф Ламсдорф, своя портрет, облечен като средновековен малтийски рицар. Този портрет особено подчертава женствеността и сладострастието на външния му вид.

Той издава марки със свои изображения в България. Един от тях изобразява Фердинанд в брокатени одежди на византийски севастократор, с аскетично издължени черти, както в древни икони.

Друг печат показва Фердинанд в униформата на адмирал на българския флот. Тук той очевидно е копирал външния вид на крал Едуард, като моряк.

Фердинанд не харесваше народа си. Не се колебаеше да говори пренебрежително за тях и лично аз трябваше да слушал подобни коментари от негова страна. Той беше отвратен от мръсотията и неподредеността на поданиците си. След министерски срещи в двореца си, той веднага нареждаше да се отворят прозорците. Той систематично корумпираше министрите, насърчавайки лесните пари и подкупите. По този начин той ги държеше във властта си, като разполагаше с компрометиращи документи срещу всеки от тях.

Българите се страхуваха от него и въпреки че страната дължеше голяма част от материалния си успех на него, никой не го харесваше. От своя страна

Фердинанд вечно се страхуваше от някакъв преврат и вълнения сред българите. Фердинанд изпитваше непреодолима антипатия и суеверен страх към Русия. Той винаги се страхуваше, че краят му ще дойде оттук и неведнъж изразяваше убеждението, че Русия таи желание да го лиши от трона. Може би съдбата му щеше да бъде подобна на тази, която сполетява хората, заразени с болестта, от която суеверно се страхуват.

Такъв човек управляваше България по това време. Страхът е лош съветник. А Фердинанд се разкъсваше между най-разнообразни страхове. Страхуваше се от съюзническата коалиция и Румъния, страхуваше се да не предизвика гнева на Русия, но най-много, изглежда, се страхуваше от македонската организация и амбициозните лидери, които я ръководеха. Знаеше, че те няма да се спрат пред нищо, ако сметнат за необходимо, за да осъществят плановете си. Македонците отказваха да си помислят да отстъпят дори част от Македония в сръбски ръце. В това те бяха единодушни с военната партия, водена от генерал Савов, който подобно на тях нямаше да се откаже от всякакви средства за постигане на целите си.

Страхът от тези главорези, заедно с личния страх за собствения му живот, в крайна сметка надделява над всички други тревоги и съображения у Фердинанд, който в края на Балканската криза изпада в пълна неврастения, колебаейки се между различни решения и опитвайки се да се дистанцира от тях. Накрая Савов принуждава Фердинанд да подпише указа, с който се нарежда настъпление. Така, отговорността за 17 юни може да се отдаде предимно на съюза между авантюриста Савов и македонците. Последните са придобили напълно непропорционално влияние върху хода на делата в България, след като са си извоювали такава позиция през целия предходен период на българската история. В това отношение самата Русия носи дял от отговорността за това ненормално състояние на нещата. Вече споменах как по време на Санстефанския договор ние признаваме правата на България върху Македония, напълно игнорирайки Сърбия. Подобно изключително фаворизиране от страна на България е напълно неоснователно. Междувременно за България Санстефанският договор се превръща в лозунг, който я ръководи с удивителна упоритост и упоритост чак до Балканските войни.

Обикновеното славянско население, простолюдието на Македония по същество е било тесто, от което могат да се оформят както сърби, така и българи, но тънкият слой градска и селска интелигенция, поради пропаганда, гравитира към България.¹⁴ Многобройни представители на македонската интелигенция емигрират в България. Така те придобиват две родини. В турските провинции борбата се води с кама и пушка в ръка. Същите тези методи, ако е необходимо, тези водачи, ще използват и в България. Ето защо Фердинанд, не без основание, се страхува от тях.

За македонците България не е самоцел, а средство за постигане на цел и за тях актът от 17 юни изглежда напълно естествен. И тяхната психология се сближава в корените си със слепотата и лудостта, обзели местните българи по това време. Страната е опиянена от блестящи успехи във войната срещу турци-

¹⁴ Ето цялата истина за руската „дружба“ тази глава трябва да се прочете от всеки заблуден русофил в България! (б. пр.)

те. В управляващите кръгове на тази малка нация се зараждат завишено самочувствие и подобни амбиции. Тяхната тайна мечта е не само да завладеят Македония, но и да постигнат хегемония на Балканите.

Те бяха раздразнени от непримиримостта на Русия, която застъпваше съюзниците на България и настояваше да задоволи справедливите стремежи на румънците. Това породя идеята, че Русия стои на пътя на фундаменталните интереси на България. Най-амбициозните мечтаеха за Константинопол.

За момент тази мечта изглеждаше близо до осъществяване. Разбира се, ние не можехме да насърчаваме подобни претенции или да се отказваме от правата си върху Константинопол. Имахме икономически и военен императив да предотвратим навлизането на която и да е друга държава в Проливите, за да замени слаба Турция. Българите бяха добре запознати с този исторически установен мотив на нашата политика. В преговори с тях няколко години преди войната ние ясно уточнихме правата си върху Константинопол и неговата защитна зона. Тази последна зона, между другото, включваше и Адрианопол, но императорът беше толкова благосклонен към българите по време на войната, че веднага щом се приближиха до този град, той веднага нареди да се обяви, че Русия няма да се противопостави на присъединяването на Адрианопол към България.

Ситуацията по отношение на Проливите беше различна. Когато българите се приближиха до Чаталджа през октомври 1912 г., ние енергично ги посъветвахме да се възползват от временното объркване на турците, за да сключат благоприятен мир. Но не забранихме категорично на българите временно да окупира турската столица. За тази възможност бяхме подготвили малък десант в Севастопол. Нашият посланик в Константинопол имаше правомощията да призове Черноморския флот, ако го налагаха обстоятелствата. Бяхме решили незабавно да изпратим десант, ако българите влязат в Константинопол.

По това време можеше да се очакват големи международни усложнения в случай на падане на Константинопол и ние не бяхме подготвени, политически или военно, да разрешим такъв сериозен проблем.¹⁵ Ето защо се опитахме да възпрем българите да влязат в Константинопол, където така или иначе не можеше да останат. Българите обаче пренебрегнаха съвета ни. Нападението над турските укрепления им струваше много безполезни жертви, но Константинопол беше спасен не от непоколебимостта на защитниците си, колкото от неочакван съюзник в лицето на холерата.

Чух това от генерал Радко Димитриев, който командваше обсадната армия. Холерата беше мълниеносна болест; хората умираха в рамките на половин

¹⁵ През август 1912 г. поех поста началник на отдела за Близкия изток и тогава за пръв път се запознах със съдържанието на Сръбско-българския съюзен договор, сключен с наше активно участие. По някаква причина си представяхме, че договорът ще служи като отбранителен съюз срещу Австрия. След като прочетох договора, няхах никакво съмнение, че неговата основна, ако не и единствена, е войната с Турция. Това обстоятелство ме озадачи толкова много, че обмислих оставка от поста, който на практика не заемах по това време. Струваше ми се, че от наша гледна точка, ние трябва да създадем Балканския съюз само ако самите ние се стремим да постигнем историческите си цели в Проливите. Тогава, под главното ръководство на Русия, съюзът щеше да оцелее. Но ние не бяхме готови да изпълним тази цел и при такива обстоятелства, изобищо не можехме да разчитаме на трайността на съюза. Бележка на автора.

час след заразяването с нея. Холерата беше нова за българите и предизвикваше паника сред войските. В армията имаше 22 000 случая. При такива условия, според Димитриев, беше немислимо да се превземе Константинопол.

Есенната кампания от 1912 г., както е добре известно, доведе до преговори между съюзниците и Турция в Лондон. Адрианопол, който турците отказаха да отстъпят на българите, се превърна в препъни-камъка и военните действия се възобновиха. Още преди превземането на Адрианопол, Данев и Радко Димитриев пристигнаха в Петроград. Последният донесе писмо от цар Фердинанд, в което се искаше съгласието на царя за излизане на България на Мраморно море, с присъединяването на Родосто към България. Спомням си колко бях разтревожен по този въпрос, предвид особената доброжелателност на царя към българите. Преди аудиенцията на Радко Димитриев, министърът изпрати на царя най-смирена нота, предупреждавайки го за темата на разговора и развивайки идеята за прекомерността на българските претенции.

През това време българският посланик Бобчев дойде при мен една сутрин и започна разговор за Родосто. Аз директно изразих личното си мнение, а именно, че не трябва да се колебае да използвате сила, за да изгоним българите от Родосто, ако някога дойдат там.

„Убеден съм, че няма да получите нашето съгласие“, казах аз, „иначе нямаше да остана в този кабинет и половин час.“ Думите ми очевидно впечатлиха Бобчев; той ми благодари и каза, че по тези въпроси е по-добре да бъдем откровени докрай, за да не се подхранват лъжливи илюзии.

На Радко Димитриев беше наредено също да поиска съдействието на един или два военни кораба за бомбардиране на укрепленията на Чаталджа от запад. Мисията на генерала не се увенча с успех в нито едно от исканията му. Лично той беше посрещан с голяма почит, където и да отиде.

Докато пребиваваше в Петроград, на 13 март 1913 г., след 149-дневна обсада, падна Адрианопол. Струваше ни се, че Фердинанд умишлено е изпратил Радко Димитриев в Петроград, давайки му такава деликатна мисия, за да компрометира популярния генерал и поддръжник на Русия. Оглеждайки се назад към отношенията ни с България по време на Балканската криза, въпреки че бях един от най-близките участници в цялостното водене на делата и не мога да претендирам за безпристрастност, все пак ще кажа, че съвестта ми е чиста по отношение на двете основни обвинения, отправени срещу нас от русофобите в България: че Русия е настроила Румъния срещу тях и че Русия не иска да създаде силна България, като ѝ попречи да окупира Константинопол.¹⁶

В подкрепа на първото обвинение те посочват, че между Русия и България е съществувала военна конвенция, задължаваща ни да защитаваме България от Румъния. Такава конвенция наистина е съществувала; тя беше сключена от Куропаткин, бившия наш военен министър. Конвенцията беше много лошо изготвена и някои членове допускаха противоречиви тълкувания. Въпреки това, когато през декември 1912 г. Румъния се готви да окупира българските погранични земи, ние не се поколебахме да действаме пред лицето на тази заплаха.

¹⁶ България никога не е имала претенции към Константинопол, а що се отнася до подстрекаването на Румъния, това е доказан факт, както и мълчаливото подстрекаване на Турция да ни нападне през август 1913 г. Съвестта му изобищо не е чиста! (б. пр.)

Осъзнавайки потенциала за сериозни последици от подобен ход, ние незабавно се свързахме с французите, нашите съюзници. Това предизвика доста голямо външение в Париж и нашите съюзници изразиха очевидно недоволство от възможността да бъдем въвлечени в общеевропейски конфликт. Ние обаче настоявахме за нашата гледна точка. Тези подробности ще останат неизвестни и до днес, освен за запознатите. Те предоставят достатъчно убедително доказателство, че в определен момент Русия не е отбягвала моралните си задължения към България. Не можехме обаче да приемем гледната точка на българите, които бяха изкушени от конвенцията и вярваха, че могат да пренебрегнат нашите съвети и предупреждения, но въпреки това бяхме длъжни да им се притечем на помощ. Междувременно е напълно ясно, че всяка конвенция, включваща съвместни военни действия, влиза в сила само когато е постигнато политическо споразумение относно обстоятелствата около тези действия. В отношенията си с Русия българите, както и другите славяни, възприеха убеждението, че те имат само права, докато Русия има само задължения. За съжаление, това убеждение беше подхранвано от нашия печат, който винаги намираше подкрепа в атаките си срещу нашето външно министерство за недостатъчна подкрепа на техните интереси: „Русия е длъжна“ – „Горката Русия, колко задължения има тя?“ Доршевич написа остроумен фейлетон по тази тема по онова време. Разчитането на Русия да се намеси срещу Румъния, докато самата България искаше да смаже Сърбия и Гърция, само показваше пълната слепота на София, от която никакви наши предупреждения не можеха да я спасят.

Що се отнася до второто обвинение, видяхме, че Русия беше решила да се произнесе като арбитър признавайки правата на България върху Македония в спора ѝ със Сърбия. Що се отнася до гръцките претенции, ние признахме гръцките права само върху Солун, с малък хинтерланд, но решително отхвърлихме всички останали. А фактът, че Русия не се отказа от Константинопол в полза на България, не изисква оправдание не само пред руснаците, но и пред непредубедените българи.

Проблемът обаче беше, че от българите не можеше да се очаква безпристрасно отношение. Българският народ не искаше да признае собствените си грехове и грешки. За тях и техните управници беше по-лесно да прехвърлят вината, особено като се има предвид преобладаващото убеждение, че Русия е длъжна да направи всичко за тях. Това даде основа за русофобска агитация в България. Безскрупулни фигури като Геннадиев, Радославов и компания се възползваха от това. Те се обърнаха към цар Фердинанд с отворено писмо, публикувано във вестниците, обвинявайки правителството на Гешов-Данев в прекомерна русофилия. Те отдадоха всички нещастия, сполетели България, на тази тенденция. Симпатиите им бяха на страната на Австрия. Авторите на писмото бяха призовани на власт. Това не им попречи да се обърнат към Русия за помощ, точно както русофилът Данев понякога смяташе за възможно от време на време да флиртува с Австрия. Австрия оказа малка помощ на България за прекратяване на войната с нейните неотдавнашни съюзници, която заплашваше с пълно унищожение на България. Що се отнася до нас, ние се опитахме по всякакъв начин да намалим тежестта на бедствието, сполетяло България. По наше настояване Румъния спря войските си, насочващи се към София. По вре-

ме на преговорите в Букурещ положихме големи усилия да ограничим претенциите на Сърбия и Гърция. Съжалявахме за неуспеха си да осигурим Кавала за България. Това се случи, защото нашите френски съюзници не ни подкрепиха и по въпроса за Кавала застанаха на страната на Германия, която искаше Кавала да принадлежи на гърците. Озовахме се в странен съюз с Австрия по този въпрос, но това не можеше да ни помогне, защото Австрия беше толкова компрометирана, че никой не я слушаше на Балканите. По друг въпрос усилията ни от името на България също бяха неуспешни. Настоявахме за връщането на Адрианопол, отвоюван от турците, на България. Всички сили се съгласиха с нас по принцип, че на турците не може да се позволи умишлено да нарушават условията, които наскоро бяха предмет на споразумение между турците и същите тези сили. Скоро обаче стана ясно, че ще бъде много по-трудно да се постигне споразумение за средства за съвместен натиск върху Турция. Без да скъсват със силите, германците започнаха да защитават турците.

За известно време обмисляхме идеята да упражним едностранен въоръжен натиск върху Турция, дори до окупация на Трапезунд от морето. Дискусиите с Генералния щаб обаче разкриха недостатъчността на нашите транспортни средства по това време. Експедицията можеше да изисква значително отклоняване на сили. Междувременно не можехме да бъдем сигурни, че докато окупираме Черно море, Австрия няма да се възползва от това, за да упражни натиск върху Сърбия под претекст, че помага на потисната България. Със сигурност не бихме могли да си пожелаем такъв обрат на събитията. Нещо повече, общественото ни мнение беше дълбоко възмутено от поведението на България и едва ли щеше да е съпричастно към жертвите, направени за нея. Човек не може да не съжалява, че не успяхме да се наложим по въпроса за Адрианопол. Това подкрепи симпатиите на България към нас, но по-важното, оказа ефект върху турците. Лекотата, с която те си върнаха Адрианопол и не се подчиниха на силите, насърчи тяхната арогантност.

В същото време Германия се показва като единствен защитник на турците и беше възнаградена за тази услуга, както ще видим по-късно.

Отношенията на Русия с България не можеха да се подобрят след Букурещкия мирен договор. Генерал Радко Димитриев беше назначен за посланик в Петроград. Той беше толкова руснак, колкото аз съм българин. Личните ми отношения с него не оставяха нищо желано, но самият той напълно не се доверяваше на правителството, което държеше властта в България.

А. А. Савински беше назначен за наш пратеник в София. Той се надяваше да разбие правителството с помощта на опозицията и смяташе, че това може да се постигне чрез паричен натиск. България се нуждаеше от заем. Савински и неговият френски колега Панафьо искаха да поставят смяна на правителството като условие за заема. Когато това се провали и българите започнаха преговори с германски банки, и двамата посланици бяха готови да се откажат от това условие, но беше твърде късно.

Българските министри очевидно вече бяха осигурили подкупи от германските банки и заемът беше осигурен от тях. Савински не прекъсна напълно тесните си връзки с опозицията, въпреки че последната демонстрира пълна неспособност да се бори сериозно и самостоятелно с правителството. Така той

само изостри отношенията с правителството и Фердинанд, който стоеше зад него. Така преминаха 1913 г. и началото на 1914 г. в България.

Позицията ни в София беше подкопана, а Германия вече беше положила първите основи на своето влияние.

След Балканската криза ние положихме всички усилия да изгладим обтегнатите отношения с Германия. През пролетта на 1913 г. царят пътува до Берлин за сватбата на дъщерята на император Вилхелм. Населението на германската столица го прие със симпатии, в което се убеди и самия цар. Германците очевидно разбраха, че само благодарение на мирния нрав на руския цар Балканският пожар не е обхванал цяла Европа.

Такова беше впечатлението на онези в Берлин по това време. Посещението на царя съвпадна с ескалацията на българо-гръцките отношения, което доведе до избухването на война между съюзниците. След доста сериозен граничен сблъсък между български и гръцки войски, двамата монарси се споразумяха едновременно да изпратят предупредителни телеграми до Фердинанд. Това изглеждало като демонстрация на приятелството им след зимата, прекарана в напрегнато очакване.

През есента на същата година, 1913 г., руският министър-председател Коковцев пътува в чужбина, посещава Берлин и оставя най-оптимистично впечатление от разговорите си с канцлера. Но едва няколко дни след завръщането му пристига важната новина от Константинопол: германският генерал Лиман фон Сандерс е назначен за главнокомандващ на цялата турска армия. Тази новина ни направи дълбоко впечатление. Дотогава германски офицери са били канени в турската армия като инструктори, но не са командвали бойни части. Сега германският генерал става фактически главнокомандващ. С него идва цял щаб от други офицери на подчинени позиции. В слаба, победена Турция се установява германски протекторат. С такава икономическа артерия като Багдадската железница, германците поемат контрола над армията. Те са господари на ситуацията. Следвайки нашата помирителна политика, решихме да изчерпим всички средства за разрешаване на конфликта чрез преки преговори с Германия. Въпреки, че искахме да избегнем всичко, което може да обиди гордостта на Германия, ясно заявихме в Берлин, че не можем да позволим на германски генерал да командва войскава част в Константинопол. Според нас това нарушава баланса на силите в Константинопол. Съобщихме нашата гледна точка на французите и британците, които се съгласиха с нея.

Инцидентът, за съжаление, стана обект на разгорещени дискусии в печата и това значително усложни помирителната задача на дипломатията.

В началото на януари 1914 г. беше свикана специална конференция под председателството на Коковцев. Решено беше да се изчерпят всички средства за помирителни решения, но при никакви обстоятелства да не се допуска германски генерал да командва войскава част в Константинопол.

Англия, действайки като посредник между нас и Германия, допринесе за мирното разрешаване на конфликта. Кабинетът в Берлин се съгласи, че нито една войскава част в Константинопол няма да бъде подчинена на германски офицер. Германците обаче все пак се извъртяха и назначиха свой генерал за

командир на дивизията в Скутари, на азиатския бряг на Босфора. Решихме да пренебрегнем това и да се задоволим с резултата.

Реформите в Армения бяха много по-успешни за нас. По време на Балканската криза арменците многократно се опитваха да се разбунтуват и се обръщаха към Русия за подкрепа. Положихме всички усилия да ги спрем. Ясно заявихме, че Русия настоява за локализиране на Балканската криза и няма да позволи да бъде въввлечена във война с Турция. При тези обстоятелства въстанието в Армения беше обречено на провал и турците само отново щяха да облеят страната в кръв. В същото време обещахме на арменците, че веднага след края на Балканската криза ще вземем делото им в свои ръце и ще постигнем истински реформи за тях. Представители на различни арменски партии, включително революционната Дашнакцутюн, често идваха при мен. Няколко години по-рано членове на тази партия бяха съдени и осъдени в нашата страна по обвинения в сепаратизъм и бунт срещу Русия, а сега представител на тази партия дойде при нас за насоки. Справедливостта изисква да се признае, че промяната в арменските настроения се дължи на доброжелателното отношение на вице-губернатора на Кавказ, граф Воронцов-Дашков. Ние спазихме обещанието си и в подходящия момент казахме на турците, че смятаме за необходимо да осъществим реформи в седемте арменски вилаета, при строгото условие за ефективен европейски контрол. Към това добавихме, че забавянето по този въпрос може да предизвика вълнения в Армения и в този случай Русия няма да остане безразлична към вълненията в граничещите с нас региони. Всички сили участваха в обсъждането на реформите. Предварителното обсъждане на проекта за реформи беше поверено на посолствата в Константинопол, а самият проект беше изготвен от първия драгоман, А. Н. Манделщам. Много скоро се появиха две противоположни гледни точки: едната, на силите от Антантата, която подкрепяше реформите и европейския контрол, и другата, на Тройния съюз, която беше протурска и свеждаше реформите до нула, елиминирайки принципа на контрол.

Ключът към ситуацията беше в Берлин и решихме да преговаряме с германците, за да изработим евентуален компромис. Едновременно преговаряхме и с турците. Германците се опитаха да ограничат нашето предложение; но успяхме да постигнем много в полза на арменците. Основата за договорените реформи беше подписана от великия везир и нашия временно управляващ.

Това също беше важно, представляващо акт на признание от турците на специалното право на Русия да се грижи за арменците.

Последните събития на Балканите и засилената активност на Германия в Константинопол наложиха отделен преглед на състоянието на нашите военни и военноморски сили в Черноморския басейн.

По този въпрос се проведе среща, председателствана от Сазонов, на която присъстваха началникът на Генералния щаб и министърът на военноморските сили, както и М. Н. Гирс, посланикът в Константинопол, който по това време беше в Петроград. На срещата е обърнато внимание на необходимостта от укрепване на Черноморския флот и създаване на специален десантен корпус. Началникът на Генералния щаб, генерал Жилински, се съгласи с това искане.

Генерал-квартирмайстера Данилов, който по-късно играеше водеща роля в Щаба на Върховния главнокомандващ Великия княз Николай Николаевич, имаше по-негативно мнение. Данилов изложи мнението, че Константинопол и Проливите могат да паднат под Русия само в резултат на европейска война, след като ситуацията на Западния ни фронт бъде разрешена. Следователно, от стратегическа гледна точка, той смяташе за вредно да се отклоняват каквито и да било сили от главния театър на военните действия.

По това време се очертаваше общ план за трансформиране на нашата армия, който имаше за цел значително да я увеличи. Следователно, Данилов смяташе отделни мерки за полезни при създаването на отделен въздушно-десантен корпус. Беше му отговорено, че без самостоятелни операции срещу Турция няма да постигнем нищо. Резултатите от конференцията така и не бяха реализирани. Те представляват интерес само като отражение на възгледите няколко месеца преди общоевропейската война. Този обмен на мнения имаше големи последици за укрепването на Черноморския флот.

В тази насока външно министерство непрекъснато оказваше натиск върху Военноморското ведомство, където намерихме подкрепа особено сред по-младите офицери. Опитът от войната показва значението на нашето военноморско командване за действията ни срещу Турция.

През пролетта на 1914 г., когато царят беше в Ливадия, пристигна турска делегация, начело с министъра на вътрешните работи Талаат бей. Аз също бях поканен в Ливадия от Сазонов. Талаат бей се смяташе за основен влиятелен човек в турското правителство. Преди младотурския преврат той беше дребен телеграфен чиновник в Солун и от време на време получаваше по 1 турска лира бакшиш от нашия генерален консул. Съветът го повиши до поста министър на вътрешните работи и една от ключовите фигури в съдбата на Турция. Беше удивително да се види как този вчерашен телеграфист се беше превърнал в сановник, който знаеше как да се държи спокойно и достойно.

Пристигането на турците в Ливадия съвпадна с влошаване на отношенията между тях и гърците. Турците не искаха да признаят отстъпването на островите на Гърция, особено на Лемнос и Милитена. Младотурските комитети изкуствено разпалваха враждебност към гърците сред населението. На някои места по малайзийското крайбрежие, близо до Смирна, се случиха кланета и погроми. Беше предложен набор за укрепване на флота. Турците очевидно само чакаха пристигането на два военни кораба, поръчани в Англия, за да започнат военни действия срещу Гърция.

Талаат бей се надяваше да осигури ненамесата на Русия в спора им с Гърция при посещението си в Ливадия. Той се надяваше да постигне това с изкушаващи, макар и неясни, предложения, включително съюз между Русия и Турция. Той каза, че е наясно с интересите на Русия по отношение на Проливите и че целият въпрос, според него, е да се намери приемлива формула. Талаат бей беше приет от царя на специална аудиенция. Царят му каза, че отношенията на Русия с Турция зависят изцяло от последната. Можем да бъдем в най-добри отношения с турците, но това, което Русия никога няма да позволи, е друга сила да доминира над Константинопол. Като цяло Талаат бей оставяше впечатление на несериозен човек, който не срещна подкрепа за планове си спрямо

Гърция. Пълната му измама скоро се разкри, защото в Букурещ, където беше пристигнал от Ливадия, той твърдеше, че е осигурил съгласието на Русия, Турция да запази островите.

Приблизително такава беше ситуацията на Балканите и в Турция по време на нашия разрыв с Германия. Първата ни грижа беше да попречим на Турция да получи корабите, които закупи и очакваше от Англия всеки момент. Британското правителство ги реквизира. Това предизвика голямо вълнение в Константинопол. По това време германският крайцер „Гьобен“ беше в Средиземно море. Още в първите дни на войната един от моите служители, В. Н. Муравъов, дойде да ме види и каза: „Не се ли страхувате, че „Гьобен“ може да се промъкне през Проливите?“

Тази идея не ми беше хрумвала преди, но намерих страховете му за напълно оправдани и веднага отидох в Генералния щаб на Военноморските сили, за да обсъдим въпроса. Отначало щабът реагира на моето предложение с пълно спокойствие, но след това се разтревожи.

Веднага беше изпратена телеграма до Англия с искане да се вземат всички мерки, за да се предотврати преминаването на „Гьобен“. Британците се съгласиха. Британският адмирал Трубридж телеграфира от Малта, че охранява и следи „Гьобен“. На 16 юли (8 август), по време на историческо заседание на Държавната дума, Ненюков, с напълно променено лице, се обърна към мен с новината, че „Гьобен“ преминава през Проливите. За съжаление, тази новина беше потвърдена. Нашите моряци бяха изключително възмутени от британците. Предупредихме ги, че пристигането на „Гьобен“ може напълно да промени баланса на силите в Черно море. По това време все още не бяхме построили нови бойни кораби там и все още не притежавахме нито един кораб, който да може да се сравни с „Гьобен“ по скорост и артилерийско въоръжение. Някои от нашите моряци смятаха, че „Гьобен“ е умишлено допуснат да премине от британците¹⁷, но трябва да се отбележи, че инструкциите, дадени на британския адмирал, не са били достатъчно ясни и решителни. Очевидно те са били дадени още преди разрыва на Англия с Германия. По-късно Трубридж беше съден, и оправдан. По-късно имах възможността да се срещна с него в Сърбия, където беше изпратен, отчасти с почетна задача, да наблюдава минните защити на Дунав в Белград.

Пристигането на „Гьобен“ в Константинопол имаше фатални политически последици. То предопредели намесата на Турция срещу нас. Въпреки протестите на силите на Антантата, турците не разоръжиха „Гьобен“, а фиктивно го закупиха от Германия. Силите на Антантата докрай поддържаха илюзията, че Турция ще се страхува да се намеси срещу нас. Портата възприе все по-арогантен тон към чужденците, особено към руснаците. Тя произволно отменяше капитулации, арестуваше руски поданици без основание и реквизираще стоките им без обезщетение. По същество германците вече контролираха всичко това. Те също транспортираха хора и материали, необходими за отбраната на Турция, през Румъния и България.

¹⁷ Това е точно така, целите са две: 1. Турция да се вкара във войната на страната на Германия, тъй като териториите ѝ трябва да бъдат поделени, и 2. Да се попречи на Русия със собствени сили да окупира Проливите. (б. пр.)

Английският адмирал [Лимпус], поканен като инструктор в турския флот, беше ефективно отстранен и накрая подаде оставка, считайки подобна позиция за несъвместима с достойнството му. Слабите протести на посланиците на Антантата бяха игнорирани от турците. Турците получиха възможност за три месеца и половина да укрепят отбраната си. Когато британците започнаха нахлуването в Дарданелите през пролетта на 1915 г., британският адмирал, който командваше австралийските сили и се сражава при Галиполи, намери ситуацията неузнаваема, толкова внушителни бяха укрепленията, издигнати от германците по това време.

Надеждите на посланиците относно турците бяха подсилени от липсата на пълно единодушие в самото турско правителство, независимо, че германците ги въоръжава и все по-често се намесваха. Военният министър Енвер паша предложи план на нашия военен агент, който, ако бъде изпълнен, обеща да изтегли турските войски, от границата с Русия. Този план предвиждаше Турция да си осигури всички егейски острови, отстъпени на Гърция по силата на Букурещкия договор от 1913 г., тези, окупирани от Италия, и включително българска Тракия.

В замяна България да получи сръбска Македония, а Гърция раздели Албания със Сърбия. Освен това Русия трябваше да се съгласи на пълна отмяна на капитулациите. Енвер беше смел авантюрист, който се радваше на влияние сред младотурските елементи в армията. Беше трудно да се разчита сериозно на него, а самият му план беше неосъществим. Въпреки това, с него бяха водени преговори, за да не го отблъснем. Нашият Генерален щаб настояваше да изчерпим всички средства, за да избегнем война с Турция и, ако е възможно, да забавим конфликта. В Кавказ имаше малко войски и най-добрите части трябваше да бъдат прехвърлени оттам на Западния фронт. Това обясняваше нашите преговори по това време.

Както вече казах, в турското правителство нямаше единодушие. Наред с непостоянния Енвер, който лесно можеше да смени страната, сред турските министри имаше хора, ужасени от мисълта за участието на Турция във войната. Сред тях бяха министърът на военноморските сили Джемал бей и великият везир Саид Халим. Те се колебаеха между различни решения и им липсваше твърдостта да следват предпазливата политика, чрез която искаха да осигурят евентуалните печалби на Турция, като същевременно я предпазят от опасността от война. Като насърчаваха укрепването на турската отбрана, те се хвърляха в низходяща спирала. Без да знаят, лидерството им се изпълзваше от ръцете. От време на време те зърваха опасността от германско господство.

В нашите преговори ние противопоставихме фантастичните планове на Енвер за разширяване на турските граници с план за икономическо освобождение на Турция от германците и засилване на нейната независимост. Разумните хора, включително турският шарже д'афер в Петроград, Фетхи бей, сякаш се вслушаха в тези аргументи. Предложихме на турците, ако постигнат споразумение с нас, да завладеят Багдадската железница. В разговори с мен Фетхи бей откровено изрази различните си опасения: да преминат на германска страна означава да се изложат на всички рискове от войната и да се засили германското господство; но, от друга страна ги заплашва една победоносна Русия?

Какви гаранции може да даде Русия на Турция за нейната териториална цялост? Отговорих, че според мен можем да осигурим целостта на Турция, като сключим отбранителен съюз с нея. „Да но са ви нужни Проливите?“, попита Фетхи бей. Отговорих, че без Съглашението не можем да уточним интересите си по този въпрос, но Турция ще остане непокътната, няма да посегнем на нейната независимост и в крайна сметка Турция ще спечели повече от това, отколкото от неосъществимата мечта за териториално разширение. Фетхи бей винаги твърдеше, че Турция няма да бъде толкова глупава, да се намеси във войната. Това негово убеждение беше съвсем искрено. То се отразяваше в телеграмите му, в които предупреждаваше правителството си за опасността от сблъсък с Русия и дори преувеличаваше военната ни сила.

Интригите на нашите врагове в Константинопол ни бяха добре известни, защото четяхме телеграфната кореспонденция между австрийското правителство в Константинопол и неговия посланик. Така знаехме, че нашите врагове са недоволни и се страхуват от нерешителността на турците. Едно от средствата им за натиск беше златото, с което германците снабдяваха турците. Без него военните приготовления щяха да спрат, но турците се колебаеха да го направят. Когато Фетхи бей ми каза, че турците никога няма да бъдат толкова глупави, че да започнат военни действия срещу тях, го предупредих, че германците, ако видят нерешителността на турците, могат да ги поставят пред свършен факт и да използват „Гьобен“, който под турски флаг има германски екипаж. Не е нужно да си пророк, за да очакваш подобен ход, но когато „Гьобен“ завърши пиратския си набег и се върна в Константинопол, великият везир беше напълно зашеметен от случилото се и се разпространи история, че ние сме били първите, които са започнали военни действия срещу турските кораби.

Германците успяха да укрепят отбраната на Константинопол и Проливите, само благодарение на съучастието на България и Румъния, които позволиха преминаване през техните територии. Веднага след обявяването на война от Германия, ние бяхме изправени пред необходимостта да определим позицията си спрямо на България. Ако не се лъжа, още на 20 юли изпратихме телеграма до София, в която, наред с общите възражения, изразихме идеята, че България има възможност да поправи създаденото от Букурещкия договор положение, като действа така, както е продиктувано от историческите ѝ отношения с Русия. Бяхме напълно наясно, че единственият начин да привлечем България като съветник е да ѝ дадем Македония след войната в границите на съюзния договор от 1912 г. Ако обаче България се затрудни да се намеси с военни сили, тогава, в замяна на съвестен неутралитет, смятахме за възможно да ѝ обещаем територията до Вардар.

Бяхме съобщили тези основания на сърбите и поискахме да ни предоставят необходимите правомощия за водене на преговори в София. Пашич отказа нашето предложение. Той категорично се противопостави на възможността за съвместни действия на България и Сърбия, предвид все още съществуващата омраза между двата народа. Изрази убеждението си, че никой сърбин няма да се съгласи с отстъпването на Македония на българите. Единственото, с което се съгласи, беше Русия да информира България, че ще бъде възнаградена с териториални отстъпки в замяна на запазване на благосклонен неутралитет.

Той смяташе за желателно да не разкрива на българите действителния размер на тези придобивки, но ни ги съобщи поверително, не до Вардар, а само до р. Брегалница. Затова първоначално поискахме от българите само запазване на „благосклонен“ неутралитет. Смятахме, че намесата на България е желателна преди всичко в случай на влизането на Турция във войната и че дотогава е достатъчно тя да поддържа неутралитет, който ще представлява заплаха както за Турция, така и за тогава неясната Румъния.

Веднага след обявяването на война с Германия, българският посланик, генерал Радко Димитриев, се обърна към нашите военни власти с молба да бъде приет в руската армия. Той поиска дивизия, но веднага му беше обещан корпус. Телеграфира намерението си на цар Фердинанд, като поиска разрешение, но ни каза, че няма да чака отговор повече от два дни. Отговорът така и не пристигна и Радко Димитриев замина за армията. На негово място дойде съветникът на мисията Патев. Той постоянно посещаваше Сазонов и мен, опитвайки се да разбере дали може да получи някакви обещания, изкушаващи за София. Отговорихму, че ако сме уверени в България, да се намеси, когато обстоятелствата го изискват, Македония може да ѝ бъде обещана.

Скоро поста на Радко Димитриев беше зает от посланика в Лондон, Маджаров. Той беше много почтен човек. Многократно телеграфираше на правителството си, че е време да се откаже от двулличната си политика и открито да застане на страната на Русия. Междувременно Софийският кабинет имаше доста своеобразно разбиране за „доброжелателния“ неутралитет и го спазваше повече спрямо Турция, като позволяваше свободен транзит за всичко, което Германия превозваше към Константинопол.

Войната с Турция сякаш беше предопределена да послужи като нов тласък, който да наклони България в наша полза, тъй като предлагаше възможността да си върне Тракия и чрез борба с турците, да осигури правата си върху Македония. Българското правителство имаше възможност да спечели нашето доверие, но в София нямаше забележима промяна.

Наред с България, беше важно да се определи позицията на Румъния. Войната я беше изненадала в това отношение. Отношенията ѝ с Русия едва започваха да се затоплят, докато връзките ѝ с Австрия и Германия, заздравени след Берлинския конгрес, все още не бяха прекъснати. Старият крал Карл беше твърд германец и Хоенцолерн. Лично той подкрепяше откритата намеса на Румъния в съюз с Германия и Австрия. Когато Министерският съвет, председателстван от него, се събра, за да обсъди въпроса, се разбра, че Италия е обявила неутралитет. Това повлия на решението на Румъния да направи същото. Оттогава нататък между Италия и Румъния започна да се очертава сближаване и желание да координират действията си по време на войната.

Скоро в Румъния се зароди силно обществено движение в полза на Русия и нейните съюзници. Франция и нейната култура винаги са били популярни в Румъния, цялата ѝ интелигенция е била образована по френски модел, а аристокрацията, която е много силна благодарение на обширните си земеделски владения, е пропита с възхищение към Франция. Това отношение към Франция е силна пречка за евентуална намеса на Румъния на страната на Германия.

Отличните успехи на нашите войски в Буковина и Галиция събудиха ново желание за анексиране на четирите милиона румънци в Трансилвания. Това не можеше да не породи препратки към Бесарабия, където румънците са по-малко от милион. Вярно е, че румънците желаят придобиването и на двете области, но самите те никога не са смеели открито да ни заявят подобна претенция.

Превземането на Львов доведе вълнението до кулминацията си. Кралят и неговото правителство очевидно се страхуваха, че общественото мнение ще ги принуди да предприемат решителни действия. Братиану започна преговори за споразумение за благосклонен неутралитет и признаване на правата на Румъния върху земите, населени с румънци в Австро-Унгария, като Румъния също си запази правото да избере момента, в който да окупира тези земи.

Френският посланик в Букурещ, Блондел, който беше живял тук 9 години и беше смятан за експерт по Румъния, беше крайно скептичен към тези преговори. Според него, психологическият момент трябваше да се използва, за да се принуди Румъния да се намеси. Сключвайки споразумение за неутралитет, ние отслабваме позицията на онези, които бяха за незабавна намеса, защото Братиану можеше да им каже: „Защо бързате? Русия призна правото ни да се намесваме, когато пожелаем.“

Нашият пратеник в Букурещ, Поклевски-Козел, беше на различно мнение. Той защити споразумението за неутралитет, за да гарантира, че Румъния не може да промени позицията си. По това време старият крал беше все още жив, влиянието му върху делата беше преобладаващо и предвид неговата германофилия, и това съображение не беше неоснователно. Сазонов застана на страната на Поклевски. Лично аз не бях особено въодушевен на това споразумение и настоявах поне задълженията на Румъния, наложени от концепцията за доброжелателен неутралитет, да бъдат ясно дефинирани. За нас беше важно например да гарантираме, че Румъния няма да снабдява враговете ни със зърно и бензин, от които те отчаяно се нуждаеха, след като завзехме богатите нефтени находища в Галиция. Румънците отказаха да уточнят задълженията си. Те бяха обидени от тази липса на доверие към тях и същевременно заявиха, че не могат да поемат безусловен ангажимент да не изнасят нищо във вражеските страни, тъй като това ще предизвика опасно подозрение срещу тях.

Сазонов се остави да бъде успокоен и подписа споразумението. Прогнозите на Блондел се оказаха неуместни, защото вълнението на поддръжниците на намесата, не тревожеше особено Братиану. Смъртта на стария крал съживи надеждите на поддръжниците на румънската намеса. Новината за кончината му пристигна в Петроград едновременно с превземането на Антверпен от германците.¹⁸ В лицето на краля германците несъмнено губеха своята крепост на Балканите.

Имам личен спомен за крал Карл. През 1908 г., като частен гражданин, обиколих Балканите. Посетих и Букурещ и бях приет от краля на аудиенция,

¹⁸ Не бива да се забравя, че едновременно с блестящите ни успехи в Галиция, претърпяхме съкрушително поражение при Солдау в Източна Прусия. Никога няма да забравя болезненото впечатление, което ми направи новината за това първо сериозно поражение, което ни сполетя. В чужбина, и особено в Румъния, германските агентиправеха всичко възможно, за да преувеличат нашия неуспех. Превземането на Антверпен от германските войски и смъртта на румънския крал Карл I се случиха на 10 октомври 1914 г. Бележка на автора.

която продължи около два часа. Преди това бях видял почти всички балкански монарси и видни личности. Никой от тях не ми остави впечатление, че е толкова изтъкнат и интелигентен човек, колкото крал Карл. Подобно на Фердинанд Български, той държеше страната в свои ръце, но използваше властта си не просто като инструмент на лична амбиция, а за рационална полза на своя народ.

Фердинанд и Карл представляваха двата типа германски владетели на Балканите. Първият завиждаше на втория, а втория несъмнено презираше първия.

Фердинанд дълбоко презираше българския народ, многократно го сравняваше с добитък, без колебание пред чужденци. Крал Карл беше преди всичко разумен управител и земевладелец в Румъния. Той установи примерен ред в имененията си, получаваше големи печалби от тях и говорише с умиление за всичко, свързано със земеделието.

В земеделска Румъния, където едрите земевладелци били свикнали с постоянните си отсъствия, неговият пример беше поучителен. Той демонстрираше изключителна мъдрост в отношенията си с политическите партии в Румъния.

Страната беше полуцивилизована; истинските традиции на политическа свобода не съществуваха, нито пък имаше личности, чийто морален и интелектуален авторитет можеха да съперничат на кралския. Той знаеше как да управлява и прилага волята си по такъв начин, че да не се създава впечатление за личен произвол. Той знаеше как бързо да доведе на власт определена партия и бързо да я замени с друга. Министрите подаваха оставки не с гласуване на камарите, а когато кралят сметне за необходимо. Въпреки това, уважението към него беше толкова голямо, че техните наследници никога не таяха негодувание към оттеглящите се министри.

Крал Карл никога не забравяше, че е германец и Хоенцолерн; той беше напълно убеден в превъзходството на народа, от който произхождаше, и можеше искрено да вярва, че доброто на Румъния я насърчава да се сближи с двете германски държави. Веднъж той трябваше да действа против това убеждение, когато по време на Балканската криза подписа заповедта за мобилизиране на армията, въпреки протеста на Австрия. Той го направи със сълзи на очи, поради единодушния натиск на общественото мнение.¹⁹ Крал Карл беше болен от дълго време. Силният му организъм постепенно отслабна от болестта и стреса, които вече не бяха по силите му. Той напусна сцената навреме, но Румъния, без него, не можа да намери опитен водач и остана на кръстопът.

Турция започна военни действия на 16 октомври, след което нашето посолство напусна Константинопол. През октомври започна второто австрийско нашествие в Сърбия, носещо тревожни новини. Под тяхно влияние беше решено да се върна на поста си на посланик в Сърбия. Гулкевич, съветникът на посолството в Константинопол, беше назначен за ръководител на отдела за Близкия изток, който до тогава ръководех. Още от самото начало на войната с Германия, преди Турция да се намеси, всички имаха предвид, че нашата основна и най-важна цел във войната трябва да бъде завземането на Проливите. Поведението на самата Турция несъмнено се определяше от осъзнаването, че

¹⁹ Заслепен от див, разбойнически шовинизъм (б. пр.)

въпросът за Проливите неизбежно ще бъде повдигнат от Русия и че тя ще се опита да го разреши в своя полза. Това се отрази дори в разговорите ми с предпазливия Фетхи бей, които вече споменах. Когато Турция предприе своя пиратски набег в Черно море, по-голямата част от широката ни общественост се зарадва, осъзнавайки, че сега въпросът ще бъде повдигнат. Чух това от всички, които срещнах – политически фигури, обикновени хора. Бях много изненадан, когато в двора на императрица Мария Фьодоровна трябваше да изнасям разгорещени речи точно за това нещо.

Накратко, може да се каже, че от хижите до двореца всички бяха заети с въпроса за бъдещето на Константинопол и Проливите.

През октомври се случи да вечерям с княз Алексей Дмитриевич Оболенски заедно с граф Вите. Последният остро осъди онези, които бяха тласнали Русия към война намирайки я за неизбежна, и каза, че в името на Сърбия дори няма да пожертва и любимото си куче. Той остро критикува призива на великия княз към поляците, изразявайки убеждението, че обещанията съдържащи се в него, никога няма да бъдат изпълнени. Вите също го осъди като „консерватор“, защото според него политиката, водена от редица монарси, е била променена за половин час, което е противно на неговите чувства. В същото време той, разбира се, игнорира факта, че не се е поколебал да представи манифеста от 17 октомври 1905 г. за подпис на царя, без да попита как деховете на царете Николай I и Александър III биха реагирали на този акт. Но беше невъзможно да се спори с Вите. Той никога не е надхитряван от събеседниците си и когато му се представят аргументи, на които беше трудно да отговори, просто ги е подминавал с мълчание. Говорейки за непосредствената предстояща война, Вите, между другото, каза: „Ако се борехме за спечелване на Проливите, това щеше да е друг въпрос; не можех да възразя; но нашите приятели англичаните никога няма да ни ги дадат, тъй като ще се бият „до последната капка руска кръв“.

Вите намекаше за фразата, наскоро измислена от барон Розен, който също присъстваше на вечерята у Оболенски. Нямах нужда да ме убеждават във важността на въпроса за Проливите за нас. Мислех за това от много години. Това беше централната мечта на цялата ми служба и дейност в областта на външната политика. Въпросът за Проливите за първи път възникна на практика по време на Балканската война, когато се опасявахме, че българите ще окупираат Константинопол. Тогава не се готвехме за война, разбирайки, че този въпрос не може да бъде решен самостоятелно с турците, а ще задвижи всички велики сили. Следователно, окончателно решение по това време не можеше да се обсъжда. В случай че българите влязат в Константинопол и ние ще бъдем принудени да изпратим десант там, и трябваше да се подготвят различни непредвидени обстоятелства. На 30 октомври 1912 г. изготвих нота, като минимална мярка за наше удовлетворение, предвиждаше установяването ни на Горния Босфор. Такова решение, беше частично и незадоволително. То решава въпроса за защитата на Черно море, но не ни даваше достъп до открито море. Ето защо лично аз се надявах, че българите няма да влязат в Константинопол и че решаването на въпроса ще бъде отложено до по-благоприятни за нас обстоятелства.

Моята бележка и самият въпрос бяха обсъдени на среща на министри, но предложеното от мен решение не срещна особено съчувствие.

Войниците и моряците твърдяха, че окупацията на Горния Босфор означава, на военен жаргон, „да сме на ръба“, че тя не може да бъде трайна и че за да утвърдим позицията си, ще трябва да окупираме значителна територия, за да разположим достатъчно сили там. А такава окупация, обхващаща цялата зона на Константинопол, изисква огромни разходи и издръжка на значителен брой войски. Княз Ливен беше началник на военноморския генерален щаб по това време. Той беше изключително благороден човек, доста симпатичен, очевидно добър моряк, но не и държавник. Той представи план за „неутрализиране на Проливите“ с премахването на всички укрепления по тях. Разбира се, подобна неутрализация беше валидна само в мирно време; във военно време тя не струваше нищо повече от хартията, на която беше написана.

Напразно се опитах да го убедя в това, когато един ден трябваше да повдигнем темата. Когато го попитах каква санкция очаква от международното споразумение, което установява неутрализацията на Проливите, и как да се предотврати завземането на невъоръжените проливи от вражеска сила, ако започне война срещу нас, Ливен отговори: „От вас, дипломатите, зависи да намерите гаранции и санкции.“

Идеята за неутрализиране на Проливите и установяване на специален международен режим за защита на този ред не беше чужда на самия Сазонов. Царят също я харесваше. По по време на Балканската криза, царят веднъж казал на Сазонов, че самият той преди това е бил пленен от мечтата за превземане на Константинопол, но тази мечта избледняла, когато прочел кореспонденцията между император Николай Павлович и Паскевич, която имал в библиотеката си. Царят смяташе Николай Павлович за най-национално мислещият от всички свои предшественици. Император Николай I в кореспонденцията си ясно заявява, че превземането на Константинопол от Русия е изключително вредно за нея. Така смятал сега и царят (негов правнук); що се отнася до Сазонов, той смяташе, че превземането на Константинопол ще ни създаде проблеми, с които не сме в състояние да се справим в културната, политическата и църковната област. Той реагира с видимо нетърпение на аргументите ми, когато засегнах този въпрос. Когато дойде време да напусна Петроград, поисках разрешение от Сазонов да изложа вижданията си по този въпрос за да не се ядосвам, докато говоря. Разговорът се проведе в присъствието на барон Шилинг. Обясних му необходимостта да завземем цялата зона на Проливите до линията Мидия-Енос. За изненада на Шилинг и на мен, Сазонов се съгласи с този подход още от първите думи. Той остана лично скептичен относно способността ни да установим ред в новите земи и се опасяваше от международните трудности по въпроса, но не можеше да пренебрегне мощния натиск на общественото мнение. Сазонов не само се съгласи, но и успя да убеди царя в необходимостта от преосмисляне на въпроса за Константинопол и Проливите.

Скоро се убедих в това. Преди заминаването ми за Сърбия бях приет от царя. По време на дълга аудиенция докладвах за разбирането си за задачата ми в Сърбия: „Нашите придобивки в Галиция и Буковина ми се струват по-скоро бремене, отколкото реално предимство. Целият положителен аспект на войната за нас зависи от превземането на Проливите, а ние се нуждаем от цялата зона, суша и море, която осигурява нашето владение – тоест линията Мидия-Енос,

заедно с Константинопол и островите Имброс, Тенедос и Лемнос, които защитава Дарданелите от подхода към Мраморно море.“

Императорът ме прекъсна с израз на одобрение.

„Ако това е така“, продължих аз, „тогава трябва да осигурим сътрудничеството на България, защото без нея не виждам как можем да превземем Константинопол.“ Тези последни мои думи очевидно не се харесаха на императора.

„Имате репутация на българофил“, отбеляза той.

Възразих, че в позицията, която заемам, човек не може да бъде смятан за фил, или за фоб, но че лично аз смятам за свой дълг да се застъпвам изключително за руските национални интереси. Очевидно желаейки да смекчи значението на думите си, императорът започна да си спомня кога, според него, българските симпатии към нас бяха охладнели. Това беше, когато ние отказахме молбата им да изпратим корабите си, за да им помогнем при бомбардирането на Чаталджа откъм тила.

Казах, че на славянските симпатии е трудно да се разчита и че отношенията ни с нашите клиенти на Балканите са като между селско момче и земевладелеца, който го е кръстил. В съзнанието на селянина земевладелецът му дължи благодарност, но самият той не е длъжен да прави каквото и да било за своя кръстник.

„Е, за какво говориш?“ – прекъсна ме императорът. – „Имам толкова много кръщелници.“

Връщайки се към основната тема на разговора, повторих убеждението си, че трябва да привлечем България и това не може да стане, без да ѝ бъде обещана Македония. Затова поисках разрешение от императора да положа всички усилия и да настоявам пред сърбите. Императорът ми пожела успех, но премълча за молбата ми да окажа натиск върху сръбския престолонаследник от негово име.

След това разговорът се насочи към Румъния. Помолих императора за разрешение да спра в Букурещ на път за Ниш, за да се запозная със ситуацията.

„Дори ви моля да го направите“, каза императорът. „Непременно се срещнете с Братиану и румънските министри в Букурещ. Ще разберем от вас какво става там.“

В заключение той отново ми пожела успех и ме инструктира да предам поздравите му на престолонаследника и Пашич.

Напуснах Петроград на 16 ноември. Сръбските дела вървяха толкова зле по това време, че взех само най-необходимото, страхувайки се, че ще трябва да отстъпвам другаде със сръбското правителство.

Пристигнах в Букурещ, струва ми се, рано сутринта на 20 ноември и отседнах при Поклевски. Останах там три дни. Букурещ ми направи впечатление като шумен и весел панаир. Различни опозиционни лидери идваха да видят Поклевски същата сутрин. Поднових познанството си с Филипеску, Таке Йонеску и други като него. Всички те споделиха последните новини: какво е казал Братиану на кого, какво е казал германофилският лидер Маргиломан и т.н. Вече се бях срещал с Маргиломан по време на първото ми, вече споменато посе-

щение в Румъния, а след това посетих стария крал²⁰, който ме попита с кои политически фигури съм се виждал. Когато споменах Маргиломан, крал Карл отбеляза: „Да, той има хубави коне.“

Очевидно той не притежаваше други качества. Същият този Маргиломан, богат човек и голям сноб, както много румънци, стана лидер на германската партия в Букурещ и пазител на династични интереси. Като цяло румънските държавници ме впечатлиха, сякаш мълчаливо се бяха споразумели за ролите си. Лидерите на опозицията, с изключение на Маргиломан, се втурнаха да се присъединяват към нас. Братиану поддържаше изчаквателен подход, но ако първите вече бяха на власт, а вторите в опозиция, общата картина вероятно нямаше да се промени, само ролите ще са разпределени по различен начин. Самият Братиану беше доста войнствен, когато не беше на власт. По това време беше цитиран да казва, че Румъния ще се присъедини в средата на февруари. Сега, когато разговарях с него, Братиану ми каза, че вероятно вече съм чувал за датата на присъединяването на Румъния, но предпочита да не прави прогнози по календара. Въпреки това, той много категорично се обяви по принцип за присъединяване в съюз с нас и с предпазливи възражения ми каза, че Румъния е готова да отстъпи малка териториална придобивка на България, ако това ще помогне на България да се придвижи в нашата посока. Той отдаваше голямо значение на подобряването на позицията на България и отстъпването на Македония от Сърбия за тази цел. От моя страна го посъветвах, че в такъв случай би било най-добре Румъния да поеме инициативата за обединяване на всички участници в Букурещкия договор. Румъния, Сърбия и Гърция биха могли да се споразумеят заедно в изготвянето на териториалните отстъпки, които съвместно да предоставят на България, и Румъния може да играе водеща роля по този въпрос, което за пореден път ще засили позицията ѝ на Балканите. Братиану ми каза, че той не се доверява на България и затова се страхува да влезе в каквито и да е преки преговори с нея. Всичко може веднага да стане известно на австрийците и тогава неутралитетът на Румъния ще е компрометиран. Междувременно той смята за необходимо до последния момент, преди Румъния да се намеси, нашите врагове да не могат сериозно да я заподозрат в подобни намерения. В кабинета на Братиану, министърът на финансите Костински беше доста влиятелен. Той беше много по-склонен да подкрепи бързото присъединяване на Румъния и също така се противопоставяше за по-големи териториални отстъпки за България, отколкото Братиану желаше. Той ми потвърди, че знае от германските банкови кръгове, че между Германия и България е освен икономическо, и политическо споразумение във връзка със заема.

Още по това време факторите, влияещи върху нестабилното положение на Румъния, вече бяха очевидни. Правителството нямаше твърда вяра в собствена си армия. Румъния беше възложила много военни поръчки на Германия. Тя получаваше изпълнението им с големи закъснения и умишлено непълни, защото Германия нямаше голямо доверие в нея. Комуникациите с Франция можеха да бъдат прекъснати от австрийската офанзива. Братиану силно се стра-

²⁰ Авторът допуска грешка: когато пристига в Букурещ (20 ноември), крал Карл I е вече починал [27 септември (10 октомври)] и племенникът му Фердинанд се е възкачил на трона. Или има предвид Фердинанд, или тези събития се отнасят до септември 1914 г.

хуваше от това, но се притесняваше да я предотврати със сила. Бойният дух на румънската армия едва ли вдъхваше пълно доверие в самата страна. Мечтата за анексиране на Трансилвания със сигурност беше изкушаваща, но румънските политици се колебаеха. Социалната система на Трансилвания беше далеч по-демократична от тази на Румъния. С анексирането ѝ в кралството ще влезе нова, голяма интелигенция, която ще претендира за участие в политическия живот на страната и ще измести много от сегашните лидери привързали се към позицията си. Ако влизането беше отчасти плашещо, а отчасти изглеждаше като скок в неизвестното, неутралитетът носеше огромни ползи ежедневно.

Германците не бяха скъперници и плащаха в злато. Те щедро подкупваха редакциите на вестниците, политици, бизнесмени, чиновници и всеки, който не се колебаеше да се възползва, а такива в Румъния имаше много. Нещо повече, въпреки обещанията си за доброжелателен неутралитет, Румъния не се колеба да продава хляб и бензин на Германия и Австрия.

В Букурещ цареше нездравословната атмосфера на лесната печалба. Братиану беше напълно прав, когато ме посъветва да не отдавам прекомерно значение на казаното от членовете на опозицията и да вярвам, че неговата политика е най-националистическата румънска политика.

Имаше и друг фактор, който значително повлия посоката, възприета от Братиану. Това беше Италия. Италианският посланик в Букурещ беше барон Фашоти. Той беше типичен евреин и не бива да се забравя, че по време на тази война в италианската дипломация имаше доста евреи. Те засилиха онзи елемент на суха пресметливост, не винаги далновидна, но изградена върху всякакви комбинации, която отдавна характеризираше италианската политика.

Фашоти успя да си създаде отлична позиция в Букурещ. Той беше задържал Румъния и я беше убедил да следва примера на Италия, която обяви неутралитет. В разговор с мен Фашоти очерта своите възгледи с пълна откровеност. Румъния, подобно на Италия, трябва внимателно да прецени най-подходящия момент за намеса, водена единствено от собствените си интереси. Ще дойде моментът, когато и двата блока ще се отслабят взаимно. Войските им ще се изтощят. В такъв момент навлизането на две нови армии – Италия и Румъния – ще бъде най-изгодно и за двете страни, защото цената им ще се повиши. Такава беше простата сметка на Фашоти, която той разви с цинична откровеност.

Братиану също я беше възприел. Той, както и другите румънци, очевидно се надяваха да повторят това, което направиха по време на Балканската война.

Глава III. СЪРБИЯ

След като прекарах три дни в Букурещ, отпътувах по Дунав до Сърбия, заобикаляйки България. Докато бях в Букурещ, пристигнаха първите новини за щастлив обрат във военните действия на Сърбия срещу Австрия. Спрях в Прахово и пътувах до Ниш с влак, като смених два влака, тъй като по това време нямаше непрекъснатата еднорелсова линия в тази посока.

Пристигнах в Ниш на 25 ноември. Всеки ден носеше все по-добри новини от театъра на военните действия и накрая, на 3 декември 1914 г., сръбската армия влезе в Белград. Помощникът на войводата Путник, Живко Павлович, те-

леграфира в Ниш, че на сръбска територия не е останал нито един австриец, освен пленниците. Това беше момент на пълен триумф, още по-радостен, защото дойде неочаквано след събития, които заплашваха с пълния крах на Сърбия и нейната армия. По единодушно съгласие между всички присъстващи в страната по това време, сръбският народ дължеше големия военен обрат на своя престарял крал Петър.

Друг много важен фактор беше руската помощ под формата на боеприпаси и униформи. Австрийското нашествие временно напълно деморализира армията. Нямаше снаряди и армията беше боса и окъсана. Сърбите осъзнаха това твърде късно. Обърнаха се към нас за помощ, но ние също бяхме в много трудно положение, за да им я окажем. В началото на войната нашият Генерален щаб положи героични усилия и изпрати 120 000 пушки Бердани в Сърбия, въпреки че самите ние имахме остра нужда от пушки. Благодарение на тези Бердани, които пристигнаха в последния момент, сърбите отблъснаха първото австрийско нашествие. Преди това те имаха толкова малко пушки, че само първият ред войници беше въоръжен в боя, докато вторият ред чакаше другарите си да бъдат убити или ранени и тогава вземаше пушките им.

По време на второто нашествие, както вече казах, сърбите изпитваха остър недостиг на артилерийски снаряди и униформи. Бяхме решили да изпратим снаряди от трофеите заловени в Галиция, но нашето военно министерство беше в затруднено положение, за униформите. По това време все още бях в Петроград, отговаряйки за отдела за Близкия изток.

Отидох при генерал Беляев, който ми каза, че се полагат невероятни усилия за снабдяване на собствената ни армия с достатъчно полушубки и че не може да предложи решение. В приемната на Беляев, на излизане, срещнах председателя на Общоземската организация, княз Г. Е. Лвов, с когото бяхме стари приятели. Помолих Лвов да ми отдели няколко минути и докато вървяхме през Дворцовия площад към министерството на външните работи, обясних ситуацията и го попитах дали може да ни помогне. Необходими бяха 200 000 комплекта топли дрехи да се доставят на Сърбия. След кратко обмисляне Лвов се съгласи. Веднага се обадох по телефона на сръбския посланик Спалайкович. Последният радостно се усмихна, когато научи за предложеното решение. Той топло благодари на Лвов, но каза, че не може да отговори, без да телеграфира на Пашич. След като Спалайкович си тръгна, Лвов остана при мен и започна да пише телеграма, с която нареди незабавна поръчка за 50 000 полушубки. Посочих, че Пашич все още не е отговорил.

„Не е нужно“, отговори Лвов. „Наистина ли мислите, че Пашич ще откаже? И ако го направи, ще намеря какво да направя с тях. Длъжностните лица са длъжни да кореспондират и да чакат, но ние вършим работата.“

Отговорът на Пашич, не закъсня. Той ми благодари и помоли изпращането да започне бързо. По Дунав бяха установени отношения със Сърбия. За тази цел се създаде Експедиция със специално предназначение, начело с генерал-адютант Веселкин. Първите пратки със снаряди от Русия започнаха да пристигат в Сърбия през втората половина на ноември 1915 г., точно когато второто австрийско нашествие достигна своя връх във военното си развитие. Редица добре укрепени планински позиции бяха изоставени от сърбите без бой, защо-

то нямаха с какво да ги обстрелват. Сръбското Върховно командване се премести от Валево в Крушевац, където се намираше главният арсенал.

В няколко района австрийците, особено унгарците, извършиха серия от насилия срещу местното население. Катастрофата изглеждаше неизбежна. По това време Старият крал напуска уединението си в Топола, където се беше установил, предавайки юздите на властта на своя син княз Александър. В Топола той построи великолепна църква, издига параклис за предците си и живееше в малката, скромна къща на селския свещеник. Кралят страдаше силно от подагра и ревматизъм, придобити в младостта му, когато се е сражавал в редиците на френската армия срещу германците през 1870 г.

Виждайки общото объркване и нещастията от всички страни, че Сърбия е изправена пред непосредствено унищожение и разруха, кралят реши да се присъедини към армията си. Министрите му се опитваха напразно да го разубедят. По-късно самият крал ми разказа за действията си с трогателна скромност.

„Всякакви глупости се говорят за мен“, каза ми той. „Не им вярвайте. Не съм направил нищо особено. Виждате ли, стар съм и за нищо не ставам. Чудно ли е, че предпочитам да умра, отколкото да видя родината си опозорена? Отидох в окопите и не казах нищо повече на войниците. Казах им: „Нека тези, които искат, да се приберат у дома, но аз ще остана тук и ще умра за Сърбия. Ах, само да бяхте видели нашите войници! Какви необикновени хора бяха! Плачеха и целуваха шинела ми. Всички останаха и се биеха като лъвове.“

Сърбите имат нужда някой да ги наблюдава, тогава те извършват чудеса на храброст. И това, което разказа кралят, наистина се е случило. Според очевидци армията се преродила при пристигането му.

Българският военен агент в Ниш нарекъл това „случай на военна патология“.²¹

Щастливото пристигане на руските снаряди завърши възраждането на армията. Войските също бяха озлобени от насилията на противника.²² Общото ръководство на австрийската армия беше необичайно некомпетентно и бавно, както ми обясни същият военен агент.

В резултат на това последва пълното поражение на австрийската армия и напълно очакваната ѝ катастрофа в Сърбия.

Ще дам разказа на самия крал за влизането му в Белград, който чух от него. Боеве бушуваха по улиците, докато кралят [Петър I] влизаше в града, игнорирайки предупрежденията на онези, които го спряха. Тълпа от хора се притискаше около него, опитвайки се да го предпази; жени се опитваха да пхнат кръстове и икони в джобовете му. Бавно напредвайки, кралят спря пред първата църква, но тя беше заключена. След това той и всички около него се отправиха към катедралата. Тя също беше заключена, но от прозорец видяха ключа във вътрешната ключалка. Тогава някой се покатери през прозореца на катедралата и отвори вратата. Кралят влезе, последван от тълпата.

²¹ И е напълно прав, един напълно побъркан от ултрашовинистична шизофрения народ, това са сърбите, малките подпалвачи на войната! (б. пр.).

²² Нагла съглашенска пропаганда! (б. пр.)

„Свещеникът го нямаше. Всички коленичихме и се помолихме с плам, рядко срещан в живота, и всички плакаха.“

Ролята на крал Петър, който намери прости, сърдечни думи, които възродиха отслабващата вяра на войниците, влизането му в освободения Белград и молитвата му с простения народ в църквата – всичко това е фрагмент от героична история, която ни пренася далеч от съвремението. Това са проблясъци светлина, в които измъчената душа на сръбския народ, толкова далеч тогава от мисълта, че отново ще го сполети бедствие, многократно по-голямо, намери своя миг покой. Радостно вълнение цареше в Ниш и в цяла Сърбия. 70 000 военнопленници се предадоха и бяха иззети много оръжия и всякакви стоки. Всеки ден военнопленници бяха прекарвани по улиците на Ниш.

Повечето от тях бяха славяни и те радостно вървяха по улиците, пеейки славянски песни. Отношението на обикновените сърби беше най-доброжелателно. По улиците можеше да се види как им дават хляб и цигари.

Сградата на мисията, където отседнах, беше стар, живописен турски конак, някога дом на турския паша, а по-късно резиденция на крал Милан.

Тя принадлежеше на неговата вдовица, кралица Наталия. Тя го отстъпи на Нишката област; след войните е било планирано там да се създаде руски женски институт, който преди това се е намирал в Цетине. В тази сграда се е помещавал целият персонал на мисията и канцеларията. Стаите бяха големи и просторни, с огромна зала в средата срещу входа, която по турско време е разделяла селямлика (мъжките помещения) от харемлика (женските помещения). Някои стаи имаха красиви дърворезби и красиви турски тавани. Живописността на къщата се допълваше от стара, сенчеста градина с мраморен фонтан в центъра. Мраморът беше украсен с деликатна орнаментация.

Руската мисия е беше настанена по-добре от всички останали. Останалите ми чуждестранни колеги бяха настанени в малки, бедни къщи в града.

Родното място на Константин Велики, Ниш, както повечето сръбски градове, е живописно разположен, граничещ с планини на изток към България, като през него тече река Нишава.²³

Ниш е втория по големина град в Сърбия, а жителите му го наричат „Гордият Ниш“. Всъщност това беше един много изостанал град, мръсен с големи локви по някои улици, и една от тях, през която трябваше да минавам всеки ден на път за руската болница, беше толкова голяма, че я нарекохме на шега Дарданелите. Веднъж, когато трябваше да минавам през тези Дарданели, конете ми, които бяха слепи на всичкото отгоре, защото други не можеха да се намерят в Ниш по време на войната, се уплашиха и започнаха да ритат, опръсквайки ме с кал. Положението беше критично, защото слизането от колата означаваше да потъна до колене в калните, вонящи Дарданели. Започнах да викам за помощ. За щастие, наблизко имаше войник, който наблюдаваше с лениво любопитство как влязохме в локвата.

²³ Ниш е български град до 1878 г., част от Българската екзархия. Истина е, че голяма част от населението в града, вече е било сърбоманско тогава, но селата са били български! Сръбските земи започват на запад от р. Велика Морава, а българските обхващат басейна на р. Българска Морава и достигат до Източно Косово. (б. пр.)

Той нямаше намерение да прекосява Дарданелите, но сребърната монета, която му показах отдалеч, го убеди. Приблужи се до каретата и аз благополучно прекосих до брега на гърба му, а оттам, покрит с кал, трябваше да се върна у дома през града. Такъв беше патриархалният „горд Ниш“.

За щастие, при пристигането си в Сърбия, заварих мисията много подходящо съставена. Първият секретар беше В. Н. Щрандман, бил в Сърбия по време на Балканската криза, добре познаващ политическата ситуация и сръбските лидери. Той беше интелигентен и способен млад дипломат, пламенен патриот, който страстно обичаше работата си. В отношенията си със сръбите демонстрира голямо търпение и такт и си осигури отлична позиция.

Вторият секретар беше Зарин. Вицеконсултът Емелянов и консулският секретар Якушев също бяха част от мисията.

Много ценен за нас беше драгоманът на мисията, Мамулов, бивш кавалерийски офицер, прекарал 20 години в Сърбия, опознал я с всички нейни тънкости. Той говореше сръбски като сръбин, познаваше всички и всички го познаваха, беше отличен познавач на конете, което по-късно се оказа безценно по време на отстъплението ни от Сърбия.

Благодарение на тези прекрасни хора, нашето близко съжителство под един покрив беше много приятно. Наистина живеехме като сплотено семейство.

Освобождението на Белград от врага сложи край на кампанията за 1914 г. Военни агенти упрекваха сръбите, че не са преследвали веднага австрийската армия през Дунав, и не са успели да се възползват напълно от плодовете на победата си.

Сръбите твърдяха, че не са го направили, поради липсата достатъчно кавалерия. Освен това армията беше изтощена и се нуждаеше от предварителна почивка, преди да предприеме по-нататъшни действия.

На 4 декември аз, заедно с Пашич и двамата секретари на мисията, пътувахме до Крагуевац, за да връчим акредитивните си писма на престолонаследника.

Веселкин и неговите офицери, които бяха дошли в Ниш по работа, и пътуваха с нас. Маршрутът водеше през живописната долина на река Морава. Възползвах се от пътуването в един и същ вагон с Пашич, за да проведа обстоен и искрен разговор с него за това, което смятах за основна цел на моята мисия: необходимостта Сърбия да отстъпи Македония на България.

Разговорът ни беше предварителен. Казах на Пашич, че като представител на Русия считам за свой дълг да запазя максимална искреност в отношенията си с него, независимо дали в момента са приятни или неприятни.

От тази гледна точка смятах за необходимо да го предупредя, че не виждаме друг начин да привлечем България на наша страна, освен като ѝ обещаем, в резултат на победоносна война, отстъпването на Македония в рамките на договора от 1912 г. Разбира се, подобна отстъпка не можеше да бъде направена безплатно, а само ако България се присъедини към нас срещу Турция. От друга страна, бях наясно, че за жертвата, изисквана от Сърбия, последната имаше право да очаква подходящо териториално обезщетение.

Интересите на Русия бяха във възможното укрепване на Сърбия и от тази гледна точка евентуалната ни помощ по въпроса за националното ѝ обединение с австрийските сърби беше предreshена.

Сърбите ценяха изключително много подкрепата на Русия, тъй като другите ни съюзници – Франция и Англия, не бяха особено заинтересувани по този въпрос; те дори имаха съмнения в желателността от разпадането на Австрия и прекомерното увеличаване на Сърбия с нейното претенция на Адриатическо море. Пашич отговори, че не би трябвало да имам съмнения в сръбското чувството на задължение към Русия и че ако направят трудни отстъпки, това ще бъде единствено в наша полза, а не в полза на нашите съюзници.

Той ми каза обаче, че никой отговорен човек в Сърбия няма да се съгласи на отстъпки според договора от 1912 г. Той изрази съжаление, че имаме твърде много надежди за България. Това, каза той, е лоша тактика; България ще се повлияе много повече от заплахите че няма да получи нищо. Той смяташе, че отстъпките, изисквани от Сърбия, са особено трудни, защото България далеч не ги е заслужила с поведението си и те няма да я накарат да действа така или иначе. Трябваше да изслушам всички тези аргументи от многократно от него и по-късно.

Пристигнахме в Крагуевац същата вечер и прекарахме нощта във вагона на влака. Аудиенцията беше насрочена за следващата сутрин, 5 декември. Изпратиха ми разкошна дворцова карета, в която се качих при придворния маршал. Секретарят се возеше в друга карета. Пътувахме под почетен конвой от гвардейски хусари. Тълпи от хора се наредиха по улиците на малкото градче, топло поздравявайки руския представител, сваляйки шапки, размахвайки кърпички и викайки „Живио“.

Наследникът живееше в малка каменна къща. Когато се приближихме до него, войските, строени на улицата, застанаха на пост и оркестърът започна да свири „Боже, пази царя“ (русият химн).

Едноетажната къща на престолнаследника се състоеше от три или четири стаи. За моето посрещане той трябваше да изнесе леглото си и да превърне спалнята в хол. Според установения обичай, бях дал на Пашич текста на речта си предварително, за да може да подготви отговор. Обикновено размяната на речи по време на връчването на акредитивни писма се състои само от поздрав и любезности.

Този път сметнах за необходимо да се отклоня от протокола. В допълнение към много топлото обръщение към Сърбия и уверението, че Русия няма да я изостави, завърших с добавянето, че една от основните цели на Русия е умиротворяването на Балканите и че, след като е направила много жертви, очаква Сърбия да сътрудничи в тази задача.

Речта на престолнаследника не остави намека ми без отговор. Наред с уверенията в топли чувства към Русия, тя изрази готовност за пълно съдействие в нашата задача, но също изрази надежда, че жизненоважните интереси на Сърбия ще бъдат взети предвид. И двете речи бяха оповестени публично и бяха разгорещено обсъждани в печата както тук, така и в България.

След закуска с наследника, пристигнахме в Ниш същия ден. Трябваше да побързаме, защото на следващата сутрин имаше празник, Царският ден, тържествена служба в катедралата, последвана от закуска и прием в легацията.

Сред другите гости беше и българският посланик Чапрашников, който трябваше да замине за София същия ден. Още в първите дни след пристигането ми в Ниш, Чапрашников дойде при мен и лично повдигна въпроса за перспективите на България.

Казах му без колебание: „Ние знаем много добре от какво се нуждае България.“ Вие искате изменение на Букурещкия договор и най-вече на Македония, в рамките на договора от 1912 г. Ще ви кажа на какво можете да разчитате и на какво не. Можете да имате Македония.²⁴ Относно земите, отстъпени на Румъния и Гърция, можем само да обещаем пълното си сътрудничество за получаване на възможно най-големи отстъпки във ваша полза от тези държави. Всичко това, разбира се, само след като войната приключат и при условие, че се откажете от двусмислената си политика, която предизвиква възмущение в Русия, и честно се обърнете към нас, обещавайки да се намесите, когато ви кажем, че моментът за това е дошъл. Ще получите и Тракия по линията Енос-Мидия. Ще спечелите правата си върху Македония в Тракия, настъпвайки срещу турците. Вие сте човек, близък до царя. Ако успеете да го убедите, ще направите услуга не само на родината си, но и на него, защото царят може да разчита на укрепването и подкрепата на династията си от Русия, ако не ни обърне гръб.

Чапрашников изрази пълно удовлетворение от думите ми. Той попита, между другото, дали, ако България сключи мир със Сърбия, ще се съгласим българите да си уредят сметките с гърците, както желаят. Отговорих, че никаква репресия на Балканите не може да се надява на нашето мълчаливо съгласие.

След като присъства на царския празник, Чапрашников, както вече казах, замина за София същия ден, изразявайки надежда, че ще се върне скоро и ще може да постигне благоприятни резултати.

Телеграфирах разговора ни до Петроград, откъдето получих пълно одобрение на всичко, което бях казал.

Коледа и Нова година минаха и едва в началото на януари Чапрашников се завърна. Той дойде при мен след завръщането си и каза, че е с най-добри впечатления от престоя си в София. Когато го попитах какви са те, Чапрашников отговори, донякъде колебливо, че не е успял да се види с царя и че министрите са изключително заети с неотложното разглеждане на бюджета, но че веднага щом приключат празничните ваканции, обсъжданите от нас въпроси ще бъдат подложени на най-сериозно разглеждане и тогава ще се вземе решение.

Мълчаливо изслушах прибързаните обяснения на събеседника си и след това му казах: „Ако бюджетът изглежда по-спешен и интересен за вашите министри от Македония, това си е тяхна работа. Просто знайте, че това няма да подведе никого и аз винаги предпочитам да говоря откровено какво мисля и няма да се връщам към този въпрос с вас, докато вие самият не го повдигнете.“

²⁴ Определено блъфира, сърбите са против всякакви отстъпки в Македония, освен минимална корекция до старата демаркационна линия от 1912 г. по р. Бренгалница. (б. пр.)

Чапрашников многократно се връщаше към същия този въпрос. Не мога да кажа, че доброволно съм влязъл в подобни разговори с него или с някаква увереност в резултата от подобен обмен на мнения.

След пристигането си в Ниш многократно писах и телеграфирах до Петроград за условията, които сметнах за необходими, за да формулирам искането за отстъпки от Сърбия. Преди всичко беше необходимо да се приеме политика на равно обезщетение. От сърбите трябваше да се иска реална и конкретна отстъпка – Македония, в точно определените граници на договора си с България от 29 февруари 1912 г.²⁵ За да има някакъв шанс за успех, тази тежка жертва трябваше да бъде компенсирана със също толкова конкретно обещание за точно определени територии.

Сръбските желания бяха определени в картата на професор Цвийч, който играеше ролята на учен експерт, „предлагащ“ територии в сръбското правителство.²⁶ Някога той беше начертал границата на сръбско-българското разграничение, прието в съюзния договор, а сега начерта карта на сръбските претенции, основана на етнографския принцип. Тази карта несъмнено беше начертана със силно преувеличение. Тя включваше цялото адриатическо крайбрежие до Триест и по-голямата част от Банат. Разбира се, не беше наша работа да се пазарим със Сърбия. Всяко разширяване на север за сметка на Австрия беше в наш интерес. Трябваше обаче да вземем предвид интересите на Италия в Адриатическо море, защото съюзниците смятаха за изключително важно да привлечат тази страна във войната.

Спомням си, че изпратих картата на Цвийч до министерството на 9 януари 1915 г. През януари убедих както френските, така и английските си колеги да изпратят на своите правителства официална телеграма, в която точно да определим размера на компенсацията, която искаме да обещаем на Сърбия.

Въз основа на същия принцип за равно обезщетение, ние смятахме за невъзможно да убедим Сърбия да отстъпи Македония преди края на войната. Тя можеше само да обещае да се откаже от Македония в замяна и едновременно с получаването на собствено обезщетение. В същото време беше необходимо да се изисква от нея тази условна жертва за присъединяването на България на наша страна.

Френските и британските пратеници, както и аз, бяха убедени в необходимостта от изпълнение на всичките три посочени условия за представяне на искането на Сърбия за отстъпване на Македония на България:

- 1) точно определение на обезщетението за Сърбия;
- 2) прехвърляне на Македония едва след войната, когато Сърбия е получила обещаните територии; и накрая,
- 3) незабавно присъединяване на България.

Нашето външно министерство подкрепи моите изявления пред съюзническите правителства, но те не срещнаха достатъчно решителна подкрепа от последните, особено от британското.

²⁵ Ето още една причина да се смята този договор за най-голямата глупост направена от българите преди Балканската война, която също е непростима и глупава авантюра! (б. пр.)

²⁶ Картата е пълна фалшификация нямаща нищо общо с етнографската действителност и нагледно демонстратор на шизофреничната сръбска ултрашовинистична мегаломания. „Сърбите“ според тази карта достигат на изток до р. Искър и р. Струма. (б. пр.)

Грей изобщо не желаше да разбере необходимостта от точно определение на обещанията на Сърбия и се страхуваше да се ангажира. Всяко предложение за съвместна съюзническа дипломатическа интервенция в Ниш, както и в други Балкански столици, много бавно се обсъждаше между кабинетите.

Бяха направени изменения не само по същество, но и по форма, бяха пропуснати удобни срокове, а самото съдържание на предложените съвместни действия беше предварително подкопано.

Всички тези преговори бяха оповестени публично до заинтересованите страни. В Балканските столици се създаде опасно впечатление за слабостта на Антантата и недостатъчното съгласие между съюзниците. Такава беше ситуацията в София, Атина и Букурещ.

Освен липсата на консенсус относно принципите, които трябва да ръководят преговорите с всяка от Балканските държави, съюзниците не успяха да постигнат и обща рамка за провеждане на тези преговори.

Моите колеги и аз многократно обръщахме вниманието на нашите правителства върху необходимостта първо да се осигури съгласието на Сърбия за определени жертви при определени условия, или съгласието на България за намеса при определени условия.

След като се постигне успех на едно място, ще е възможно да се упражни по-голям натиск на друго. Междувременно, предложенията ни бяха направени едновременно в Ниш и София, и съдържанието им, предвид местните условия, веднага стана публично достояние.

Първата стъпка никога не беше последвана от втора. Силите на Антантата не смееха да упорстват никъде. Детайлите от всички тези преговори в крайна сметка ще останат част от историята. Много от техните подробности ще загубят общия си интерес. Тук ще се задоволя с много общо описание. Искам да споделя това което ми се е запечатало в паметта, като общата картина на престоля ми в Сърбия, впечатленията, които получих от срещите си с представителите на силите, хората и средата, в която се развиха животът и работата ми през тези исторически моменти.

От началото на войната в Сърбия е сформиран коалиционен кабинет, състоящ се от представители на три партии: Старо-радикали, Младо-радикали и Националистите. Политическите партии в Сърбия имат известна основа в миналото. Въпреки някои различия в програмите им, тези различия са от малко значение. В Сърбия не е имало социални борби, резултат от класово неравенство и борба за класови интереси.

Те са селски народ с много слаба градска култура, и по принцип всички са демократи. Основната разлика между партиите е във външната политика.

След Берлинския конгрес Сърбия се оказва в много по-лошо положение от България.²⁷ Тя е обградена на север в полукръг от австрийската граница. В същото време няма достъп до морето. Русия очевидно е фаворизирала България.²⁸ Тя не е била в състояние или не е желала да защити жизненоважните

²⁷ Явна и нагла лъжа! Сърбия получава независимост и става кралство, освен това получава като подарък целия Нишки санджак, т.е. цялото българско Моравско, след което започва асимилацията на българското население! Ако това не е печалба!? Руското двуличие е напълно нагло и отвращаващо, а сърбоманията им е с патологични размери! (б. пр.)

²⁸ И затова я унищожи на Берлинския конгрес, също нагла руска лъжа!

сръбски интереси и се е съгласила с военната окупация на Босна и Херцеговина от Австрия.

Под влияние на тези събития, крал Милан решава, че не може да очаква подкрепа от Русия и ще е по-добре да постигне споразумение с Австрия. Той намира поддръжници в тази посока сред селяните и либералите. Резултатът от тази австрийска ориентация беше сключването на военна конвенция от Милано с Австрия. Този подход никога не е бил популярен в Сърбия. Непосредствената близост на швабите, постоянната заплаха за Белград, който беше под обсега на австрийските оръдия, и накрая, съчувствието към сърбите в чужбина – всичко това създаде основа за неизкоренима враждебност и недоверие.

Сближаването с Австрия можеше да бъде въпрос на разум, а не по сърце. Напротив, въпреки сериозните причини да таи огорчение срещу руската дипломация, сръбският селянин продължи да вярва в Русия.

Всички грешки на нашето правителство се приписваха на германско влияние.²⁹ Самата Русия обаче продължи да оказва своето влияние. Това беше ясно видно по време на Сръбско-българската война от 1885 г. Когато Сърбия беше победена при Сливница, Австрия спря настъплението на българските войски. По това време граф Кевенхюлер беше австрийски посланик в Белград. Той с неприятно учудване отбелязва в мемоарите си, че когато новината за спирането на българските войски пристига в Белград, по улиците пееха руския химн „Боже, пази царя“. Народните симпатии намериха контрареакция в старата радикална партия. Нейните лидери, водени от Пашич, са били силно повлияни в младостта си от руската радикална литература.

Пашич е бил ученик на революционерите Лавров и Бакунин. Ентусиазмът на младостта е избледнял, но привличането към Русия останало. Милан вижда в старите радикали свои врагове и ги преследвал жестоко.

Той иницирал съдебен процес срещу тях, обвинявайки ги в опит за покушение. Пашич е хвърлен в затвора. Успява да избяга, но процесът води до разцепление в партията му и е сформирана новата „Младо-радикална“ партия.

Австрийската ориентация не продължи дълго в страната. Крал Александър (Обренович) вече се беше обърнал към Русия. Подобна промяна се случи и в партията „Напредници“, чийто лидер Новакович дойде в руската мисия и с разрешението на крал Александър Обренович запозна руския посланик с конвенцията, сключена с Австрия.

Русофилската тенденция окончателно се установи в Сърбия с възкачването на династията Караджорджевичи.³⁰ Пашич е най-твърдият ѝ представител. При новата династия, Пашич държи властта почти непрекъснато и когато сметне за необходимо временно се оттегля, продължавайки да държи всички юзди зад кулисите.

Той навърши 70 години през първата година от войната. Беше енергичен, здрав старец с дълга сива брада и остър поглед във все още младежките си сини очи. Водеше изключително умерен начин на живот, не пушеше, не пиеше вино,

²⁹ Типичното руско поведение, да приписват собствените си грешки и глупава политика на другите! (б. пр.)

³⁰ Авторът пропуска да спомене, че това става с кървав и садистичен преврат извършен от Драгутин Дмитриевич Апис, същия който организира и атентата в Сараево! (б. пр.)

ставаше рано и обикновено си лягаше до 22,00 ч. Благодарение на този начин на живот той поддържаше забележително добро здраве и огромна работоспособност. Отличителна черта на характера му беше спокойното самообладание и самоконтролът. Виждал съм го в най-трудните за Сърбия обстоятелства. Той остана също толкова уравновесен и спокоен и само по походката му можеше да се познае душевното му състояние.

В Ниш Пашич живееше на същата улица като руската мисия, в малка, едноетажна каменна къща. Съпругата му беше мила и проста жена, която едновременно боготвореше и се страхуваше от съпруга си. Имаха две пораснали дъщери и син.

Рано сутринта Пашич отиваше в министерството и с кратка почивка седеше там по цял ден. Той беше на практика господар на съдбата на Сърбия, решавайки всички въпроси, големи и малки. Постигаше това не само чрез служебното си положение, но и чрез огромния си личен авторитет.

В кабинета си имаше само един равен – министърът на финансите Лазар Пачу. Той беше високоинтелигентен човек, отличен финансист и лоялен другар на Пашич от детството. Пашич ценеше мнението му. Пачу се разболява и умира в началото на сръбското отстъпление през есента на 1915 г.

Останалите членове на кабинета бяха много по-млади от Пашич. Той се отнасяше с тях като с младежи, обръщаше се към тях на „ти“ и ги наричаше с прякори. Това беше напълно в съответствие с нравите на патриархална Сърбия. В Ниш всички министри провеждаха заседания в една голяма зала. Пашич седеше в единия ъгъл, на отделна маса; всички останали министри седяха в друг ъгъл на стаята, споделяйки една маса. Впечатлението беше като на професор и студенти. Когато идвахте при Пашич по въпрос, който отблизо засягаше някой от министрите, той го извикаше отделно.

Ако се случваше да посетят Пашич вечер след заседанията, министрите идваха при него, му кажат довиждане и да питат дали са необходими, а Пашич ги изпращаше по домовете си.

Вече казах, че Пашич постигна много чрез личния си авторитет. Сръбската конституция беше такава, че по буквата на закона правителството беше обвързано с ръце и крака, защото при възкачването на династията Караджорджевичи, радикалите настояваха за преразглеждане на предишната конституция.

Те искаха да се предпазят от произволното упражняване на власт, както беше при крал Милан. Следователно кралската власт беше значително отслабена. Освен това контролът върху изпълнителната власт беше въведен в такъв мащаб, че намали отговорността на отделните лица.

Недоверието към властта проникваше в цялото законодателство. Това доведе до изключителна бавност при воденето на делата. Всеки незначителен въпрос беше отнесен до специална комисия. Тази комисия беше трудна за сформирание. Бях изумен, когато пристигнах в Сърбия, когато открих че тяхната система, е напълно противоположна на тази в Русия, където правомощията на правителството бяха прекомерно развити.

В резултат на това малка Сърбия беше в не по-малък безпорядък от нашата империя. Можеше да се създадат много проблеми, когато трябваше да се вземе бързо решение по даден въпрос.

В такива случаи само Пашич говореше. В крайна сметка се обръщах към него за всеки въпрос, независимо дали ставаше дума за Македония или за съветите в пералното помещение на нашата болница.

Пашич пишеше бележка на всеки, който не можеше да реши въпроса без комитет, и съветите биваха доставяни.

Той управляваше Сърбия донякъде като селски старейшина в голямо, но зле организирано село. Познавайки всички, той умело успяваше да елиминира политическите съперничества. Ако се появеше някой амбициозен и неспокоен индивид, Пашич или му даваше някакво начинание, за да може след това да го контролира, или го назначаваше на някакъв пост за тази цел.

Властният характер на Пашич възпрепятстваше развитието на други велики държавници. Той олицетворяваше своята Сърбия така, както никой друг държавник в Европа не олицетворяваше страната му. Той знаеше това и понякога злоупотребяваше с властта си пред съюзниците, заплашвайки да подаде оставка, ако не намалят исканията си.

Този аргумент имаше своя ефект и съюзниците неведнъж се отказваха настояването си, за да не загубят Пашич, защото оставката му изглеждаше като скок в неизвестното.

Ще е несправедливо да се каже, че сръбският кабинет беше напълно лишен от способни хора. Освен Пачу, който беше съюзник на Пашич, но вече стар и болен, най-видният член на кабинета беше министърът на транспорта Драшкович, лидер на Младорадикалната партия. Той беше все още млад, изключително привлекателен в своята искреност и пламенен патриот. В същото време той притежаваше едно рядко качество в Сърбия: можеше да се разчита на думата му повече, отколкото на другите. А това означаваше много в Сърбия, където славянската небрежност се усещаше навсякъде.

От другите министри ще спомена министъра на вътрешните работи Люба Йованович; бил е политически емигрант, с умно, честно лице, известен като добър оратор. В Сърбия всеки има свои прякори и те са много по-известни с тях, отколкото с имената си.

Люба Йованович е наричан „патах“ (паток), което означава „гъсок“, защото е ходел клатушкайки се. Министърът на образованието Давидович е наричан „мрав“ (мравка). Всички те са много мили и прости по сръбски начин.

„Европеецът“ в кабинета е министърът на земеделието и търговията Воя Маринкович. Той е от „Напредняшката“ партия – същата, която в продължение на много години беше с австрийска ориентация. Това не му попречи да бъде шовинист.³¹

Сръбската култура се е формирала до голяма степен под влиянието на руската литература и австрийското съседство.

Русия беше далеч и търговските отношения с нея бяха слаби. Сърбия трудно се освободи от икономическата си зависимост от Австрия. Будапеща и Виена бяха най-близките европейски центрове. Сърбите ходеха там да търгуват и често учеха там.

³¹ Шовинисти са всички сърби, това е най-характерната черта на сръбската народопсихология! (б. пр.)

Въпреки омразата си към швабите³², сърбите възприеха техните обичаи, понякога дори външния им вид. От швабите те често възприемаха полупре-небрежително отношение към Русия, като „варварска страна“.

Маринкович произхождаше от тази австрофилска среда, но като интелигентен човек се адаптира към ситуацията и с времето стана русофил. Най-близкият ми контакт беше с Йован Йованович. Войната го завари като сръбски посланик във Виена. Пашич го направи свой помощник в министерството на външните работи. Носеше прякора „денди“ придобит още в училище. Всъщност той беше много интелигентен човек, образован, скромен по обноски и умерен по възгледи. Беше лесно и приятно да се общува с него. Като цяло, в служебните отношения, като представител на Русия, винаги се сблъсках с учтивост. В същото време се сблъсках с някои черти на сръбския характер, които бяха доста досадни.

На ничие обещание тук не можеше да се разчита напълно, особено когато беше определен срок. Същото се случваше и при отправяне на запитвания. Ако се правеха запитвания по един и същ въпрос в две институции, човек трябваше да е сигурен предварително, че информацията няма да съвпада. Понякога отговорите бяха директно противоречиви. Това произтичаше от липса на ред, но и от характеристика на сръбския характер: сръбинът никога не отговаряше на въпрос с единствената цел да отговори възможно най-точно и изчерпателно. Когато го питаха за нещо, той първо се питаше: „А защо ме питаш за това?“

Следователно отговорите в повечето случаи бяха тенденциозни. Изпитвах това не само по въпроси от политически характер, но и по такива, които нямаха никаква връзка с политиката.

Струва ми се, че тази черта се е развила под влиянието на средата, в която сърбите живеят от незапомнени времена. Цялата им история е белязана от постоянна борба, обусловила ги е да бъдат вечно нащрек и хитри. Това важеше и за отношенията им с турците, швабите и българите.

Сърбите са по природа изобретателни и мечтателни. Липсва им прецизност в отговорите, защото липсва в самото им мислене. Сърбите никога не виждат нещата такива, каквито са, а винаги – или по-добре, или по-лошо от реалността.

Настроението играе огромна роля за тях по време на войната. Това е толкова характерно и очевидно по време на втората австрийска офанзива, когато те преминават от пълно отчаяние към ентузиазъм и екстаз от победата.

Това е признак на слабост, но също така съдържа необикновената жизненост на този малък народ.

Сред сръбските учени най-значимият е Новакович, който умира в Ниш през пролетта на 1915 г. Фигурата на Новакович си струва да се разгледа. Той е бил не само учен³³, но и политическа фигура, лидер на Независимата работническа партия. Бил е министър-председател и посланик на „бойните“ постове в Петроград и Константинопол. Академичната му специалност е история и фи-

³² Германофобията на автора е очевидна, типична за руснаците от края на царуването на Александър II (след Берлинския конгрес) и особено силна по време на войната, започната от самата Русия. (б. пр.)

³³ Авторът на идеята за македонската нация, такъв „учен“ е Новакович, яростен сръбски шовинист, като всички сръбски учени-хуманитаристи (историци, филолози и пр.). (б. пр.)

пология. Произхождащ от бедно семейство и умира беден. За чест на сърбите, трябва да кажа, че политическата дейност не служи като средство за обогатяване, както е в България.³⁴

В Ниш Новакович живее в малка стая, която му служи за спалня, трапезария и кабинет. Тук, до последните си мигове, той работи върху поредица от статии, в които очертава своите ценни идеи и мечти за югославската федерация. Изключително пестеливият начин на живот му помага да остане напълно свеж до дълбока старост. Висок, слаб, с леко прегърбена фигура, той ходеше всеки ден, разхождайки се бавно и леко по бреговете на Нишава.

Той се ползваше с уважението дори на политическите си опоненти. Сърбите се гордееха с него. В политическия свят името му се споменава веднага след Пашич. Той отстъпваше на последния по хитрост и умение да се справя с хората и обстоятелствата. Той беше по-скоро учен, отколкото политик, но основният двигател на живота му беше пламенният патриотизъм – както в науката, така и в политиката за него съществуваше само Сърбия.

Във външната политика той беше опортюнист. След Берлинския конгрес той и неговата партия се придържаха към австрийска ориентация; след това, когато видя, че близостта с Австрия не служи на интересите на Сърбия, той премина към Русия. Както вече споменах, той се обърна към руския посланик, барон Розен, и го информира за текста на договора с Австрия. През всички тези промени Новакович не беше нито австрофил, нито русофил, а остана сръбски патриот (б.пр. разбирай шовинист, патриот и шовинист са неразделни и еднозначни понятия за сърбите).

Към края на живота си той купи малко лозе на брега на Дунав, над Белград. Там, на хълма, си построи малка църква и обичаше да гледа оттам през реката към Бачка, Банат, и да мечтае за времето, когато всички сърби ще се обединят. Не му е било писано да види мечтата си сбъдната.

Целият Ниш се събра за погребението му; беше решено веднага щом войната приключи, тялото му да бъде пренесено в родния му Белград. Новакович е беше представител на интелектуалната култура на страната си.

Сърбите с право го ценяха като доказателство, че чрез най-добрите си представители могат да се издигнат до нивото на европейското Просвещение.

Представител на друга, по-висша културна страна, в най-добрия ѝ духовен план, беше епископ Доситей Нишки. Не мога да говоря за него без чувство на сърдечна нежност. Образът му се извисява пред мен: дребен на ръст, крехък, той би изглеждал доста незабележим, ако не беше дълбокият, лъчезарен поглед на големите му, черни очи, които винаги блестяха с израз на духовна сила и изключителна доброта. Живееше в малка, покрита с керемиди каменна къща. Пред къщата имаше малка градина, в която баща му, още не много стар, почти винаги работеше. Епископ Доситей беше на около 35 години.

Родителите му бяха много обикновени хора, селяни. Живееха при сина си. Епископ Доситей получи ранното си образование в Белградската гимназия; на 18-годишна възраст става монах. Допълнително образование получава в Киевската духовна академия, след което отива в Германия, където посещава лекциите, струва ми се, в Лайпцигския университет. Подготвя се за съзерцателен жи-

³⁴ Пълна лъжа, корупцията е типична за всички Балкански народи. (б. пр.)

вот, изучавайки философия и църковни науки. Последните години от престоя си в чужбина прекарва в Женева. Там се запознава с ректора на нашата църква, отец Сергей Орловни. Епископ Доситей поддържа най-тесни отношения с него и с ректора на нашата църква в Берлин, протоиерей А. П. Малцев, също забележителен човек, който умря в началото на Европейската война. Божието провидение желае той да се сближи с тези двама забележителни представители на нашата църква.

Епископ Доситей пламенно обича Русия. Тя е неговата втора духовна родина. За разлика от повечето си сънародници, образовани в Русия, но често остават с доста негативни представи за нашия начин на живот, епископ Доситей усвоява всичко най-ценно и скъпо в дълбините на нашата религиозна мисъл и вяра. Може да се каже, че той наистина се чувстваше толкова руснак, колкото и сърбин.

Той ценеше Русия не само заради външната ѝ мощ, и възможността Сърбия да реализира тесните си национални цели с наша помощ.

Възхищаваше се на красотата на нашия национален дух, на дълбоката му отдаденост на Църквата и мечтаеше да обедини страната си с Русия, като включи съкровищата на руската култура. В моите очи епископ Доситей изглеждаше прекрасен пример за отношението на Балканските народи към Русия, което би трябвало да бъде идеал за тях и за нас.

Скоро се сближих с него и го посещавах почти ежедневно, понякога го водех на разходки извън града. Почти никога не обсъждахме политика, но му доверявах мислите и чувствата си и винаги намирах жив, любящ отклик. Понякога го обземаше детска радост и той се смееше силно, смехът му беше пълен със състрадание, думите му идваха от сърце.

Епископ Доситей беше незаменим за мен и съпругата ми, когато тя идваше в Ниш, и открихме там редица институции, за които ще стане дума по-късно. Той също с готовност се съгласи да обсъжда църковните служби с най-големия ми син Константин. От ранна сутрин бях зает с различни въпроси с епископ Доситей. Случваше се да пристигнеш у него, без значение по кое време, и там вече чакаше някой беден човек на входа, докато самият той разговаряше с някой друг в кабинета си.

Той се опитваше да привлече хора с каквито и да било доходи или свободно време в обществени дейности. Обществените организации бяха изненадващо слабо развити в Сърбия. Нямаше нищо подобно на нашето земство с неговия дух на безкористна обществена служба; Почти нямаше сръбски медицински сестри, а тези, които работеха тук, рядко се съгласяваха да се грижат за различни пациенти или да работят нощни смени в болниците.

Още преди да отворят нашите институции, много руски лекари и медицински сестри идваха в Сърбия, мотивирани не от малката заплата, а от безкористната си загриженост за Сърбия и желанието си да ѝ помогнат. Тези благородни работници рискуваха живота си и много от тях загинаха. В същото време сърбите не винаги им отдаваха дължимото признание за подвизите им.

Сред тези малко благородни сърца беше, разбира се, епископ Доситей. По природа той винаги се фокусираше само върху добрите намерения и се радваше, когато те можеха да бъдат подчертани. Той се отдръпваше от тривиалнос-

тите на живота, от кавгите, но всеки зъл и неприятен импулс му действаше като петно върху чист човек.

Колко обичаше да посочва на сърбите всичко, което руснаците са им дали. И той топло посрещаше всеки новодошъл. Всички руснаци се стичаха към него като към свой, дори и онези, които рядко стъпваха в църква в родината си.

Всички искаха да се стоплят и да намерят подкрепа в него. Епископ Доситей не правеше нищо за външен ефект. Той не се привличаше от политиката, която тровеше сънародниците му и превръщаше повечето сръбски йерарси в политици. Затова в политическите среди той беше смятан за добър, но наивен човек, с снизходително безразличие.

В домът на епископ Доситей, беше сръбският митрополит Димитрий, който се беше преместил да живее при него в самото начало на войната. Той беше красив, внушителен старец. В Ниш практически бездействаше. Въпреки това, председателстваше комитета, който помагаше на опустошените от войната райони на Сърбия, с дарения, получени предимно от Русия. От време на време го извеждах на разходка, по молба на любезния Доситей. Митрополитът някога е бил и епископ на Ниш.

Веднъж, докато вървахме по кръстопътя около Ниш, той ми каза, че сърбите дължат пътищата си на турците. Нещо повече, самата църква в Ниш е построена по време на турското владичество, благодарение на някога известния Митхад паша. Той многократно призовавал жителите на Ниш да построят църква, а след това ги критикувал, че не са се захванали с това.

Когато увещанията му се провалили, той просто наредил да се съберат дарения, и така събрал необходимите средства. Срегнах един старец в Ниш, който по това време бил още момче и служил под командването на пашата. Той ми разказа как пашата ходил с него из града, чукал на вратата на всяка къща с тояга, разпознавал собственика и искал пари за църквата. Той е остави добри спомени в паметта на жителите на града.

Изненадващо е, че въпреки вековете турско владичество, сърбите не са запазили враждебност към тях. Споменът за жестокостта бързо се изтрива, а защото жестокостта не е отличителна черта само на турците на Балканите. Междувременно турското управление изобщо не е било сурово. Те не се намесвали в църковния живот и се интересували единствено от събирането на данъците от поданиците си.

През цялото си управление, турците не са създали нищо свое, не са оставили следа от своята култура.³⁵

Те са живели като някакъв въоръжен лагер в Европа и удивително, са изчезнали безследно. Тези турци, които не са се изселили, са станали лоялни поданици навсякъде. По време на турската епоха, Ниш е бил доста значителен град с население до 80 000 души.³⁶ Под сърбите той запада и населението му в мирно време никога не надвишава 23 000 души. Малко турци са останали и те могат да се видят само на празника Рамазан, когато са били запалени светлините на върха на минарето и те са се събират в джамията си.

³⁵ Напротив, изключително много са повлияли културата и народопсихологията на Балканските народи! (б. пр.)

³⁶ Авторът има грешка, през 1878 г. Ниш наброява 16 000 души. (б. пр.)

В Ниш нямаше никакъв подобие на социален живот. Атмосферата на малкия град и простите обичаи на сърбите затрудняваха това. Големите семейства живееха в две или три стаи; съпругите на министрите ходеха на пазара, понякога се връщаха у дома с прасенце в ръце. Особено в навечерието на Коледа, целият град ехтеше от пищенето на прасетата, защото това беше традиционното празнично ястие.

Площадът диагонално срещу къщата ни беше пълен с шумната тъпца. Множество каруци, теглени от волове, селянки в красивите си рокли, с цветя, закачени на забрадките им, и войници, чиновници, офицери и жени от всички рангове бяха там. Беше странно да видя например стар полковник с прасенце във всяка ръка, но с изключение за чужденците, това не беше изненадващо.

Компанията ми се състоеше предимно от колегите дипломати. Френският посланик се казваше Боп. Познавах го преди това като секретар на посолството в Константинопол. Той беше човек, прекарал цялата си кариера на Изток, особено в Константинопол. Бил е също генерален консул в Йерусалим. Боп беше интелигентен, образован и много начетен човек. Като набожен католик, дълбоко се интересуваше от религиозната политика. Веднъж ме изненада, като каза, че е чел „Книгата на моя живот“ от Порфирий Успенски на руски.

Той беше заклет сърбофил и мразеше българите. Затова настояваше пред правителството си да не настоява за българските придобивки в Македония. Беше силно разстроен от раздялата със семейството си. Боп оказваше силно влияние върху английския пратеник Де Гра, който го посещаваше всяка сутрин.

Де Гра беше много любезен човек и впоследствие станахме много близки. Стар ерген, в лошо здраве. Изключително приятелски настроен, внимателен и винаги грижовен към другите. Много мил човек, той по същество разбираше малко от цялостната ситуация. Ето защо търсеше насоки от Боп. И двамата бяха доста плахи, страхуваха се да поемат каквато и да е инициатива и се колебаеха да настояват за собствената си позиция пред правителствата си. Беше ми трудно да ги убедя да направим съвместни изявления пред нашите правителства, когато сметнах, че е необходимо.

Италианският пратеник беше барон Скуити, на около 60 години. В началото, докато Италия все още не беше активна, барон Скуити живееше изключително изолирано и очевидно избягваше контакти с колегите, усещайки неловкостта на ситуацията.

По-късно бях принуден да се сближа с него. Той беше интелигентен и фин човек, с чувство за хумор, лек, приятен скептицизъм и голям такт.

В Ниш имаше и белгийски, румънски, гръцки, черногорски и български посланици.

Белгийският пратеник се казваше Мишот. Беше декан (доайен) на дипломатическия корпус. Живееше със съпругата си, дъщеря си все още дете и гвернантката в две малки стаички.

Черногорският пратеник Лазар Миушкевич беше председател на Министерския съвет в родината си, преди да дойде в Сърбия. Ще го разгледам подробно по-късно. Неговата съпруга беше наполовина руския, наполовина ал-

банка, дъщеря на руския консул Крилов. Вероятно е била много красива в младостта си. Имаха много деца.

Вече споменах българския пратеник Чапрашников. Той идваше често да ме вижда, очевидно искайки да създаде впечатление за близост с мен, като така донякъде затвърди позицията си. Стараеше се много да бъде учтив и приятен, но благодарение на нетактичността си, беше мразен от почти всички.

Струваше ми се, че нетактичността му не се дължеше на злоба и че понякога искрено желаше да възстанови нормалните отношения между България и Сърбия, но беше неумел в това.

Сръбските и българските вестници пълнеха колоните си с взаимни обиди, понякога преминавайки всички граници на благоприличието.

Чапрашников постоянно тичаше при мен, за да се оплаче от някой вестник. Многократно се опитвах чрез Пашич да смекча тази взаимна враждебност, но бях убеден, че личните намеси на българския пратеник често само наливаха масло в огъня. Той можеше да подразни дори спокойния Пашич.

Чолак Антич, сръбският посланик в София, представляваше пълна противоположност. Подобно на Чапрашников, той започва кариерата си в двора, но за разлика от него, е истински възпитан и много приятен човек. Въпреки омразата си към сърбите, българите не му отказваха лично уважение. Поне от тях никога не се чува оплаквания, докато никой сръбин не можеше даже да търпи името на Чапрашников.

Монотонността на живота в Ниш беше прекъсвана от пристиганията и посещенията на различни хора. По време на войната Ниш се превърна от селски път във важна магистрала, свързваща се с Русия и Европа. В началото на войната много руски пътници, застигнати от обявяването на война в чужбина, се завърнаха по жп линията Солун-Ниш, и през България и Румъния към Русия. Сърбите се отнасяха топло към пристигащите руснаци и не им искаха железопътни билети, но дълго време разписанията на влаковете от Солун до Ниш и тези до София не бяха съгласувани. Пътуващите бяха принудени да загубят цял ден в Ниш. Междувременно в града нямаше абсолютно къде да отседнат.

Имаше два хотела, единият се казваше „Руският цар“, а другия - „Европа“. В действителност това бяха мръсни кръчми и всеки ъгъл в тях вече беше зает.

След дълги скитания из града пътниците пристигаха в мисията уморени и раздразнени. Понякога успяваха да бъдат настанени в частни къщи.

Нещатният драгоман на мисията, Алтънович, тичаше из града почти всеки ден, опитвайки се да намери настаняване за пътешественици. Понякога се налагаше да предлагам гостоприемство на непознати в самата мисия. Това беше много трудно, защото бях донесъл само най-необходимото. В тези случаи всички живеещи в мисията споделяхме възглавниците и одеялата си. Трябваше да настоявам повече от два месеца, преди разписанието на влаковете най-накрая да бъде променено.

Скоро след успешното отблъскване на австрийската инвазия, императорът пожела да прояви специална благосклонност и внимание към сръбския крал и армия. В края на декември генерал Татищев пристигна в Ниш – същият генерал, който беше личен пратеник на господаря при император Вилхелм преди войната. Капитан Олив беше с него. Те донесоха медали. Крал Петър беше наг-

раден с орден „Свети Андрей Първозвани“ с мечове, отличие, което никой друг не притежаваше по това време; принц Александър беше награден с орден „Свети Георги“, 3-та степен; принц Георги - „Свети Георги“, 4-та степен; и четири ордена „Свети Георги“, 4-та степен, за сръбски генерали, избрани от принц Александър, както и много други военни отличия за сръбската армия.

Беше организирано тържествено посрещане за Татищев, който остана с мен в мисията заедно с Олив. Кралят и престолонаследникът Александър пристигнаха в Ниш по този повод. Кралят прие Татищев на частна аудиенция. Когато Татищев му връчи знаците на Ордена на Свети Андрей Първозвани, той благоговейно им се поклони. След това имаше малка закуска, на която присъстваха само кралят с двамата си сина и аз с Татищев. Кралят беше толкова развълнуван, че след закуска веднага се оттегли, защото му стана зле и не можа да присъства на официалната вечеря, която се състоя по-късно същия ден. Той беше на 70 години, понякога изглеждаше значително по-млад, понякога значително по-възрастен от годините си. Когато разказваше история, която го вълнуваше, той се оживяваше, в очите му блестеше младежки блясък, но след това, когато свършваше, погледът му избледняваше и се превръщаше в грохнал, измършавял старец. Той очароваше с простотата и приветливостта на държанието си; човек можеше да усети ветерана войник в него. Неговите довереници обаче страдаха много от неговата раздразнителност и избухлив нрав, по време на които той събуждаше онзи необуздан характер, типичен за най-големият му син, принц Георги, наследен от него.

Принцът беше красив млад мъж с фини черти. Можеше да бъде сбъркан с наш кавказки планинец и общият му вид най-много наподобяваше на тях. Безумно смел, той бил сериозно ранен два пъти и се възстановяваше в Ниш. Бездействието го обременяваше, но не искаха да му дадат командването дори на батальон, от страх да не унищожи и него, и себе си.

Принц Александър, по-младия беше пълна противоположност на брат си. Не беше толкова красив, колкото Георги, очилата и прегърбените му рамене помрачаваха външния му вид. Беше също толкова сдържан и резервиран, колкото и Георги. Събитията се развиха по такъв начин, че принцът скоро се озова на отговорна позиция. Той стана наследник по неестествен начин. Брат му винаги беше пред него. Той започна да се наблюдава рано и култивираше сдържаност и скромност.

По време на Балканските войни принц Александър вече командваше 1-ва армия. След тези войни крал Петър предаде юздите на властта на сина си, който получи титлата регент, и се оттегли в Топала чакайки подходящия момент, в който да абдикира напълно от трона в негова полза.

Събитията завършиха образованието на принц Александър. Той показва признаци на постоянно самоусъвършенстване и беше развил и придобил високо ниво на компетентност в много отношения, въпреки че постоянно усещаше пропуските в образованието си.

Първоначално не ми се доверяваше. Пристигането ми в Сърбия беше предшествано от слухове за моята „българофилия“. Освен това, след популярния Н. Г. Хартвиг, когото сръбите смятаха за истински свой човек, неговият заместник не можеше да се справи лесно.

Княз Александър ми говори няколко пъти за българите. Искаше да чуе мнението ми, но личната му омраза към българите беше толкова голяма³⁷, че я изрази, без да ме изчака да говоря. Той многократно ми заявяваше ясно, че няма да се съгласи на никакви отстъпки към българите.

По същото време като Татищев, друг генерал от императорската свита, княз Юсупов, преминаваше през Ниш. Той беше изпратен във Франция, Англия и при белгийския крал, за да достави отличителни знаци на съюзническите армии. Остана в Ниш един ден и беше поканен на тържествена вечеря, дадена от принца в чест на Татищев. Присъстваха всички министри и посланици на съюзническите сили. Юсупов прекара вечерта след вечеря и целия следващ ден до заминаването си с мен в мисията. От Татищев научих, че е бил инструктиран да пътува от Сърбия до Черна гора, за да връчи и там заповеди. Между другото, орденът „Свети Георги“ от 4-та степен беше предназначен за престолонаследника на Черна гора, княз Данило. Неотдавна бях чул от Пашич, че френският адмирал, командващ ескадрата в Адриатическо море, е обвинил княз Данило в предателски отношения с австрийците и че французите обмислят отзоваването на малкия си отряд, прехвърлен от Скутари в Черна гора в началото на войната. Веднага телеграфирах до Петроград за неуместността на награждаването на княз Данило, който дори не беше видял нито една победа на фронта, при такива обстоятелства.

Посъветвах да отзоват Татищев, позовавайки се на изключителната трудност да се пътува до Черна гора през това време на година, поради лошите пътища затрупани със сняг. Това беше направено.

Междувременно Татищев се забави по-дълго от очакваното в Ниш. Всички много се насладихме на компанията на този любезен човек и жизнерадостния Олив.

Франция и Англия последваха нашия пример, като решиха да наградят представителите на съюзническите армии с медали. Благодарение на това в Ниш видяхме френския генерал По и английския генерал Педжет, които бяха пътували от Сърбия до Русия и се връщаха отново през Ниш.

Бях особено доволен да се запозная с генерал По, отличен представител на френската армия. Той очарова всички със своите мили обноски и приветливост. Бяхме пленени от неговата простота и пламенния патриотизъм, който блестеше в този героичен стар войник, загубил едната си ръка по време на френско-пруската война от 1870 г. Дадох обяд в негова чест. На масата той използваше специален инструмент, който винаги носеше със себе си: нож с прикрепена към дръжката малка вилица.

Английският генерал Педжет беше един от доверениците на краля си. На връщане от Русия той спря в София и беше приет от цар Фердинанд. След това, преминавайки през Ниш, той разказа на принц Александър за посещението си, а принцът поверително ми предаде историята му.

Педжет настоятелно призовава цар Фердинанд да се присъедини към Антантата и да атакува турците. Той го предупредил да не напада Сърбия.

„Е, какво ще направил в такъв случай?“, попита го Фердинанд.

³⁷ И затова загина от справедливия български кушум на Владо Черноземски (Величко Керин) в Марсилия! (б. пр.)

„Ще намерим начин да прехвърлим 200 000 от Египет в Деде-Агач“, отговори генералът.

В отговор на предложението за война срещу турците, Фердинанд казал, че е обезпокоен от претенциите на Русия към Константинопол.

Английският генерал посочил уникален аргумент.

„Ако се страхувате от това, тогава влезте сами в Константинопол и останете там. Англия ще е много по-щастлива да види българите в Константинопол, отколкото руснаците.“

Цар Фердинанд отговорил на думите на събеседника си с театрален жест.

Педжет несъмнено е бил невеж по международните въпроси и самият той се е показал като лош дипломат, дори защото е разказал всичко това на сръбския принц, без да осъзнава, че той е последният човек, който симпатизира на идеята за българско превземане на Константинопол.

Думите на Педжет не отразяват мнението на отговорните британски кръгове³⁸, но въпреки това той заема висок пост в армията и в двора. Това само показва как, въпреки съюза с Русия, предразсъдъците срещу нас са дълбоко вкоренени сред британците. Само дългата и трудна борба с Германия може да заличи тези предразсъдъци; както се казва в поговорката, „клин, клина избива“.

Политически фигури от Австро-Унгария от време на време се появяваха в Ниш. Най-видният от тях бил хърватският лидер Супило. Мечтите на сърбите за обединение на южните славяни, особено мечтите им за присъединяване на Хърватия към Сърбия, бяха по същество доста неясни по отношение на формата, в която трябва да се осъществи обединението.

Старият Новакович мечтаеше за създаване на федерална Югославия, тоест голяма славянска държава, състояща се от различни автономни области. Това мнение се споделяше от малцина. Повечето си представяха обединението като присъединяване на славянските области към Сърбия, давайки на Сърбия първо място.

Сърбите бяха големи шовинисти. Те бяха убедени в безусловното превъзходство на своята култура. Склонни към оптимизъм, те си затваряха очите за трудностите, отказвайки да видят дълбоките различия между себе си и хърватите. И все пак тези различия бяха очевидни в цялата същност на живота и на двата народа. Сърбите бяха православни, хърватите католици. Сред сърбите нямаше класови различия; Хърватия имаше древна аристокрация. Сърбите бяха по същество селски народ; обичайно беше в едно и също семейство единият брат да е селянин, другият – офицер, държавен служител или парламентарна фигура.

Хърватите бяха повлияни от швабската (германската) култура в продължение на векове; грубо казано, разликата между тях и сърбите е като между гражданите жители и селяните.

Сърбите обаче имаха голямото предимство да се радват на дългогодишна независимост. Сърбия беше държава с всички необходими, дори и несъвършени, органи на управление, и с отлична армия. Ако обединението се осъществи

³⁸ Напротив, точно тяхното мнение отразява, защото англичаните никога нямаше да пуснат руснаците сами в Константинопол! (б. пр.)

веше, заслугата за него щеше да принадлежи на Сърбия, а не на Хърватия; сръбската кръв щеше да бъде неговият цимент.

Това дава на Сърбия безспорното право на първенство в бъдещата държава. Нещо повече, ако такава държава бъде осъществена, тя ще се изправи пред множество международни предизвикателства, чието разрешаване изисква силно правителство. Федералната държава не е силна.

От друга страна, простото анексиране едва ли е възможно. Сърбия не е в състояние да завладее цели територии от Австро-Унгария, използвайки само собствените си сили. Въпросът за съдбата на тези територии ще възникне практически едва в края на победоносна война на Русия и нейните съюзници срещу Централните сили. Но в този случай въпросът за собствените желания на хърватите е от сериозно значение. Докато са в рамките на Австроунгарската монархия, те изпитват омраза към швабите³⁹, те гравитират към Сърбия. Но веднага щом перспективата за промяна в условията им на живот стане практическа, отношението им към Сърбия ще се промени, особено ако заменят една зависимост с друга.⁴⁰ Въпреки общия им произход, гореспоменатата разлика в начина на живот прави силно впечатление.

Неотдавна в Австрия имаше остър антагонизъм между хървати и сърби. В Аграм (Загреб) имаше сръбски и хърватски кафенета, където сърбите са забранявали достъпа на хървати, а хърватите – на сърби.

След това в политическият живот се породи идеята за създаване на сръбо-хърватски блок. В последния парламент той дори има мнозинство. Наред с тях обаче съществува и франкистката партия, тоест на непримиримите хървати, закleti врагове на сърбите. Всичко това трябва да се вземе предвид.

Особеностите на Хърватия трябва да се уважават и те да бъдат убедени в ползите от обединението със Сърбия.

Има и друг много важен фактор при формулирането на югославския въпрос, а именно Италия. Тя не може да симпатизира на идеята за създаване на силна Сърбия. В желанието си да установи господство над Адриатическо море, Италия предявява претенции към брега, населен със славяни (б. пр. хървати). Колкото повече приближава моментът за повдигане на тези въпроси, толкова по-изразен става антагонизмът между Италия и южните славяни.

По отношение на Хърватия, италианците предпочитат да създадат от нея независима държава, отколкото да бъде анексирана от Сърбия. Те се надяваха да срещнат разбирането на другите сили в Антантата. Тази идея е популярна сред хърватската аристокрация, но сред населението тези италиански интриги подхранват нарастващо недоверие, превръщащо се в омраза, при което обаче привличането към Сърбия изобщо не се увеличава.

В един момент, когато военните действия между Австрия и Сърбия временно престанаха и слухове за предстоящото присъединяване на Италия към силите на Антантата се засилиха, взаимната враждебност между сърби и австрийци сякаш избледня, отстъпвайки място на омраза и на двете страни към Италия. Австрия се надяваше да използва това настроение и в предстоящата борба срещу Италия да разчита много по-твърдо на симпатиите на своите сла-

³⁹ Невярно, омраза изпитват към унгарците, а не към австрийците! (б. пр.)

⁴⁰ Така и става, пророчески думи! (б. пр.)

вянски поданици, отколкото преди това успяваше в борбата срещу Сърбия. Чух отговорни политически фигури в Ниш да изразяват злонамерени надежди, че австрийците ще нанесат здрав пердах на италианците. Подобно настроение изглеждаше опасно.

Нашите интереси по същество изискваха възможно най-благоприятното за Сърбия решение на южнославянския въпрос. Можехме само да приветстваме възможно най-голямото укрепване на Сърбия, с която щяхме да продължим да имаме в бъдеще, общи врагове. Не можехме да желаем създаването на независимо Хърватско кралство, защото това неизбежно ще създаде изкуствен конфликт на интереси между нея и Сърбия.⁴¹ Признавайки легитимността на сръбските интереси, не можехме да приемем изключително тяхната тясна перспектива.

Привличането на Италия към съюз с нас беше толкова важно, трябваше да се вземат предвид нейните интереси и следователно да се приемат определени жертви и ограничения на етнографския принцип.

Всички тези въпроси едва сега се очертаваха, когато Супило за първи път пристигна в Ниш. Той беше интелигентен, образован човек; възпитан в италианската култура, пламенен почитател на италианското „ресорджименто“ (ренесанс, възраждане) и говореше италиански като италианец.

Той обаче носеше белега, общ за повечето политически фигури в Австро-Унгария – беше не само политик, но и политически играч. Страстен, хитър и амбициозен, той използваше всякакви средства за постигане на идеите си, прибегвайки до ласкателства, интриги и клюки. Пристигането му в Ниш съживи интереса към югославския въпрос. Той често посещаваше Пашич и други политически фигури, срещаше се с престолонаследника и ми каза, че е напълно доволен от всичко, което е постигнал.

В едно отношение се надявах посещението на Супило да има благоприятен ефект върху сръбите. Колкото по-широки и примамливи изглеждаха перспективите по южнославянския въпрос, толкова повече можей да се надявам на сръбски отстъпки по Македонския въпрос.⁴² Не можеше да се гонят два заека едновременно.

Самият Супило ми каза, че хърватите не симпатизират на сръбската неотстъпчивост, която разсейваше и отслабваше вниманието и силите им. Според него отдавна съществуват симпатии между хърватите и българите, тъй като българите изпращат младежите си в Аграм, за да завършат образованието си.

Дали Супило е говорил в този дух с Пашич обаче, не ми е известно. Той остави решението на бъдещето и каза, че Русия трябва да нарече бъдещата държава както пожелае, която може да се нарече или Югославия, или Сърбо-Хърватия, или да запази името Сърбия, срещу което лично той нямаше възражения. Супило беше дошъл от Рим, където беше създаден Южнославянският комитет като е негов представител.

Той ми разказа разговорите си с италиански държавници. Разви идеята, че истинските интереси на Италия и нейното минало изискват признаване на на-

⁴¹ Нагледен пример за същността на руското „славянофилство“ всъщност то може да бъде определено единствено и само като сяно сръбофилство. (б. пр.)

⁴² Наивник, който не познава истинската грабителска сръбска народопсихология! (б. пр.)

ционалните права на южните славяни. Чрез установяване на добри отношения с тях е много по-вероятно да засили влиянието и търговските си интереси в Адриатическо море. Ако, напротив, Италия се стреми да анексира райони, населени със славяни (хървати), и пречи на тяхното политическо обединение, тя ще си спечели непримирима омраза и война в бъдеще. Когато говореше за Италия, очите му светваха от омраза и той преминаваше на италиански, езика, който знаеше най-добре.

От Ниш, Супило пътува до Петроград. Депутат от Босна го придружаваше, за да установи и засвидетелства пълното единство на възгледите между представителите на различните славянски региони.

Освен славянските дейци, които преминаваха през Ниш, ще спомена англичаните, братята Бъкстон, чийто по-голям брат [Ноел] беше председател на доста влиятелния Балкански комитет в Лондон. Те бяха дошли от Букурещ, където турчин беше стрелял по тях, ранявайки един от братята. Братята Бъкстон бяха пробългарски оориентирани. Тяхната водеща идея беше, че Македония трябва да принадлежи на България. Те отстояваха това упорито, както всеки българин, и игнорираха всякакви трудности по този въпрос.⁴³

Разбираемо е, че аргументите им нямаха успех сред сърбите. След като ме посетиха, по-късно ми писаха от Македония, където бяха отишли, за същото.

Друг англичанин, когото срещнах, беше Сетън-Уотсън. Той се интересуваше особено от югославския въпрос и пишеше много по темата. Той и редакторът на „Таймс“ Стивънс, който дълго време живееше във Виена и изучаваше националните въпроси там, помогнаха много на сърбите, като защитаваха идеята за обединение на южните славяни и претенциите на Сърбия пред английската общественост.⁴⁴

Глава VI. ЕПИДЕМИЯТА В СЪРБИЯ И РУСКИЯ ЧЕРВЕН КРЪСТ

Вече говорих за епидемиите, които избухнаха в Сърбия. Сърбите имаха много голям недостиг на медицински и санитарен персонал. Белградският университет нямаше медицински факултет. Малкото сръбски лекари бяха получили образованието си в Русия или Австрия. Общности на милосърдни сестри изобщо не съществуваха. Много малко сръбкини се посветиха на грижите за ранените по време на войната.

Пристигнах в Сърбия в края на ноември, тоест по време на ожесточените боеве. По пътя за Ниш, в Зайчар, ме посрещна старшият лекарят на отряда на Славянското благотворително дружество, работещ там, Н. И. Сычев. Той ми разказа колко тежко е положението с грижите за ранените. Той и сестрите работеха неуморно не само в собствената си болница, но и в съседната сръбска болница. В последната имаше само един сръбски лекар за няколкостотин ранени. Той нямаше помощници. При такива условия самият той стигна до състояние, граничещо с лудост. Това беше само илюстрация на случващото се във всички градове на Сърбия.

⁴³ Трудностите са политически, следствие на сръбския и гръцкия шовинизъм, но не са етнографски, защото тогава в Македония живеят българи, въпреки лъжите на автора руснак! (б. пр.)

⁴⁴ Те са сърбомани, по поръчка защото са хора на тайния елит на лорд Милнър. (б. пр.)

Грижите за ранените бяха зле организирани. Ситуацията с инфекциозните болести беше много по-лоша. По време на нахлуването си австрийците опустошиха цялата северозападна част на Сърбия. Те извършиха множество насилия там. Тълпи от бежанци заляха останалите сръбски градове. Най-голямата им концентрация беше в Ниш, защото търсеха помощ от правителството. Ниш, който в мирно време имаше население от не повече от 23 000 души, в един момент наброяваше 147 000. Естествено, нямаше достатъчно място за тях.

През деня кафаните бяха пълни с хора, пиещи кафе или бира, а през нощта хората спяха в същите тези стаи на масите, пейките и дори на пода. Победните семейства спяха направо на улицата. Всички тези хора се хранеха без никакви прибори, с ръце. В града имаше освен бежанци и военнопленници, предали се изтощени. Всички болници и сгради, които се използваха за болници, бяха препълнени с ранени. Не е чудно, че при такива условия епидемиите избухнаха с неудържима сила.

Писах за всичко това до Петроград, а също и до Москва на жена ми, която смяташе скоро да дойде при мен в Ниш с най-големия ми син, тогава 12-годишно момче. Преди пътуването ѝ изпратих чернова на апел за помощ на сърбите. Жена ми го отпечата и публикува кратко писмо във вестниците, в което обявява, че отива в Сърбия и събира дарения. Успехът на апела надмина всички очаквания. Скоро дарения започнаха да идват от всички страни, вариращи от няколко копейки до десетки хиляди рубли.

Московската дума, която дарила 50 000 рубли на Сърбия в началото на войната, даде на жена ми още една такава сума. Тя получаваше писма всеки ден от цяла Русия, понякога дори трогателни. Затворник, излежаващ каторга, изпратил 20 копейки. Някъде в Кавказ ранени войници, завръщащи се от фронта с влак, се включваха и изпратиха 3 рубли и 50 копейки. Изпращаха се дрехи, бельо, бисквити и всякакви други неща. Всеки ден се появяваха лекари, медицински сестри и студенти, предлагащи услугите си и желаещи да отидат в Сърбия. Благодарение на притока на средства и общественото съчувствие, съпругата ми успя да събере голям отряд от около 35 души, включително четирима лекари, медицински сестри и санитарии. Отрядът беше добре оборудван; разполагаше с рентгенов кабинет. Съпругата ми ме информира за плановете си в края на декември. Основната трудност беше намирането на подходящи помещения. В центъра на града се намираше недовършена и незавършена сграда, предназначена за гимназия. Тя беше грубо завършена от две години, но нямаше подове, прозорци, врати или покрив. Самата сграда обаче беше толкова просторна и светла, че нищо по-добро не можеше да се желае за образцова болница. Пашич веднага се съгласи да предприеме всички мерки за бързо завършване на сградата в подходящо състояние, но времето между обещанието и изпълнението е дълго навсякъде, а в Сърбия дори по-дълго, отколкото другаде. Намирането на работници беше изключително трудно. Затова се използваша военнопленници най-малко засегнати от болестта. В рамките на две-три седмици останаха само половината от 150-те работници; останалите се разболяха. Тези, които работеха, бяха толкова изтощени, че едва можеха да стоят на краката си и работата им беше от малка полза. Опитах се да забавя пристигането на отряда, но беше трудно. Всички бяха нетърпеливи да се захванат за работа, а заповедите за ва-

гоните и товаренето на материали в тях бяха спешни и трудни за отлагане. От Москва отрядът беше изпратен със специален влак през Румъния и България. Навсякъде по пътя беше посрещнат с пълно внимание и съчувствие. Отрядът пристигна в Ниш на 25 януари.

Пашич и други служители се събраха на гарата, за да го посрещнат, развявайки знамето на Червения кръст на локомотива. Съпругата ми, синът ни и целият отряд излязоха от вагоните, веднага правейки много съчувствено впечатление. Отрядът беше съставен изцяло от млади хора, видимо в добро настроение и вдъхновени от искрено желание да се захванат за работа възможно най-бързо. По време на пътуването всички те се бяха превърнали в едно голямо, приятелско семейство.

Трябваше да се захванат за работа обаче не толкова бързо, колкото се надявах, защото сградата на гимназията все още не беше готова. Отрядът намери временно убежище в сръбската болница. Трябваше да побързат да прехвърлят отряда, изморен от продължителното бездействие и сега особено нетърпелив за работа, в новата сграда. Не чакаха работата да приключи и откриха отделения в подготвените стаи.

Нямаше нови ранени, но нуждаещите се от най-сериозни операции и грижи бяха насочвани към руската болница от други сръбски болници. Отрядът беше ръководен от С. И. Сироткин, отличен хирург. Постепенно, с довършването на сградата, се откриваха нови отделения и се напълниха с ранени. Най-близките помощници на Сироткин бяха лекарката В. В. Семянникова и лекаря А. Джуверович, сърбин по произход.

В. В. Семянникова скоро стана душата на отряда. Тя беше още млада, но много разумна, с прекрасен, уравновесен характер. Тя изглаждаше недоразуменията и подкрепяше духа на онези, които бяха по-слабодушни и се страхуваха от болести. Сред сестрите имаше момичета от висшите руски среди и принадлежаха към известни и уважавани семейства в Москва. Това бяха милосърдните сестри Марианна Горяйнова и София Горбова. Повечето от останалите бяха студентки. Всички бяха много приятелски настроени помежду си. Сред лекарите беше и докторката Н. В. Марцинкевич. Нейната специалност беше лечението на епидемични болести.

Първата мисъл на жена ми беше да се създаде отделна болница за заразни болести. Имаше огромна нужда от това. Когато отрядът пристигна в Сърбия, епидемията беше достигнала наистина огромни размери. Ето какво по-късно пише за този период д-р Софотеров, чиято работа ще разгледам по-късно: „С развитието на военните събития по бойната линия на реките Сава и Дунав, неумолимата логика на войната изведе на преден план два фактора, които послужиха като благоприятни условия за разпространение на болестите. Първо, с окупацията от противника на северните окръзи на Сърбия, цялото им население се втурна навътре в страната, предимно по железопътната линия Белград-Крушевац-Ниш-Скопие. Десетки хиляди военнопленници също бяха изпратени по този маршрут, влизайки в контакт с околното население.

Първо, заразните болести като рецидивирацият (възвратен) тиф и петнистия тиф, са истински бич на всички войни, намират благоприятни условия за разпространение сред изтощени, полугладни хора, струпани заедно в голям

брой, в гъстота и пренаселеност. Войници, бегълци, военнопленници – всички прекарваха месеци без преобличане или смяна на бельото, някои седяха в окопи, други се бореа за съществуване в ужасяващи условия, без подслон или убежище, напълно изоставени от нормалните условия на живот. И докато войниците бяха хранени сравнително редовно, бегълците и военнопленниците са полугладни. Тази маса от хора, слизаща в лагера, не е обект на никаква санитарна инспекция. Положението с транспортирането на ранени не е по-добро: влаковете, които са ги превозвали, пристигат в Ниш, препълнени с хора, заразени с тиф по пътя. Няма сортиране на ранените от тези със заразни болести и всъщност не е може да има при тези обстоятелства, поради липсата на места за спиране по пътя, разболелите се е трябвало да бъдат транспортирани до голяма гара в тила. При пристигането си в Ниш ранените и болните са транспортирани до болници с обикновени каруци, или волски коли, и чак в болниците се извършва подробно сортиране на разболелите се и ранените. Независимо дали болницата е била пренаселена, с трима или четирима ранени пациенти, натъпкани в две легла, положени на пода, или просто настанени заедно със заразените, единственото транспортно средство винаги е едно и също. По време на такива транспорти може да се видят нещастниците в агония, и вече мъртвите, в една кола.

По улиците съселяните се събират около спрелите коли, превозващи болни и ранени, разговарят с пациентите, пушат и обсъждат различни неща (доп. пр. при което също се заразяват). Имало е инцидент, свързан с транспортиране на болни от тиф от града до инфекциозната болница, след като са избягали от каруците си в тифусен делириум извън града, а старците колари, са толкова изнеможели и грохнали, че не могат да хванат разпръснатите болни и извикали помощ от града.

По това време всеки ъгъл на града, който може да побере човек, е зает. Училища, хотели и кафенета приютяват всички подвижни ранени; през деня в тези заведения се извършва търговия и др. дейност, а през нощта се настаняват ранените, прекарвали деня в обикаляне за превръзки.

Новодошлите в града получавали стол в хотела, където прекарвали деня и нощта, след като са регистрирани. Повечето бежанци прекарват времето си по улиците и площадите, сгъсени в колиби от царевични стъбла.

Контактът между здрави и болни беше постоянен и навсякъде – от препълнените каруци сред облак от насекоми, до базарите, където хранителните продукти и болните бяха в едни и същи каруци.

Възстановените, напускайки болниците, получаваха дрехи, недезинфекцирани с насекоми, и разнасяха заразата из селата. Нямаше средства за борба с епидемията, тъй като болниците дори нямаха оборудване за дезинфекция. Медицинските сестри безкористно се опитваха да мият с легени пристигащите болни, но беше трудно да се борят с облаците насекоми (въшки) по телата и дрехите им с такива безобидни средства. А насекомите бяха толкова многобройни, че всеки, който не беше виждал подобни сцени в реалния живот, няма да повярва: превръзките на рани хрущяха под тежестта им при срязване, а сваленото бельо буквално се раздвижваше. Никога няма да забравя един нещастник, чието тяло на пръв поглед изглеждаше покрито с фин пух, такъв облак от

въшки се роеше около него. Болницата беше кошмар, който дори сега си спомням с ужас. Общият брой на смъртните случаи през четирите месеца на епидемията, според моите данни, в Ниш надхвърля 35 000 души, от които повече от 1/3 бяха военнопленници...

Девет каменни конюшни (кавалерийските казарми), предназначени за 1200-1500 коня, помещаваха между 5000 и 6000 пленника. Всички болни бяха пренесени в една от конюшните и оставени на произвола на съдбата.

Сръбският лекар там не влизах, храна им се носеше веднъж дневно, с което се изчерпваха всякакви грижи за тях. Веднъж седмично идваха да изнасят мъртвите.

При влизане в конюшната, смрадта и миризмата са непоносими и се помни за дълго време. На пода, върху нахвърлената слама, лежи безформена маса от хора, полуоблечени, със синкаво-бледи лица; някои лежаха по гръб, други полуседнали и полулегнали, като восъчни фигури. Сред тях болните се мятаха в делириум, разкъсвайки дрехите си; Някои, след като се успокояха, спяха спокойно, с глави, положени върху трупа на починал другар. Много от мъртвите се виждаха в яслите, където болните умираха от слабост и дизентерия. Нямаше кой да носи храна и всеки се грижеше сам за себе си, стига да можеше да се движи. Другарите носеха мъртвите до вратата на конюшната, където ги трупаша на купчина, която, сбърках с купчина сгънати парцали и стари дрехи. Мъртвите се изнасяха само веднъж седмично, тъй като нямаше достатъчно хора.

Болните от дизентерия са се изхождаха направо в конюшната, без да могат да излязат, така че атмосферата тук е много ужасна.“

Към това описание на д-р Софотеров ще добавя, че нужнеците за пленниците бяха в такова състояние, че един от тези нещастници, пропадайки през гнилия под, се удави в изпражненията. Това се случи не поради жестокост, а поради пълна липса на средства за борба с епидемията и изключителната небрежност и безотговорност на сърбите.

Пленниците страдаха от недостиг на всичко, и поради бедността на сърбите, които са имаха по малко от всичко.

Междувременно пленниците се ползваха с пълна свобода. Излизаха са от заразените сгради и се скитаха из града. Понякога вземаха хляб от болните или мъртвите и го продаваха в града.

Положението на бежанците изобщо не беше по-добро. Близо до катедралата се е намирал двуетажна каменна сграда, в която преди се е помещавало училище. Бежанците са били настанени там. Горният етаж е бил зает от цигани, долният – от сърби. Естествено, стаите бяха толкова претъпкани, че не можеше да се мине между дюшеците, разстлани на пода през нощта за спане.

Цялото население на Долният етаж измира на два пъти, като идваха нови, и заместваха предишните си обитатели един след друг. По чудо циганите оцеляват. Този интересен случай на имунитет към тежко заболяване, за съжаление, не е проучен, защото не е имало кой да го направи.

Въпреки усилията за намиране на лекари, в началото на войната в цяла Сърбия е имало само 540. Много от тях бяха руснаци от Русия, други от Швейцария и емигранти, особено евреи. От тях 160 умират в първите четири месеца, а 130 се разболяват. В Ниш е имало специална болница извън града, наречена

Челе-куле⁴⁵, предназначена за заразно болни. Всички болни от тиф бяха докарвани в тази болница. Толкова много, че болните са поставяни не само на легла, но и под тях. С много малко персонал грижите са никакви. Когато болен човек е откаранан в Челе-куле, това означаваше, че е отведен на сигурна смърт. Всички знаеха това и преди заминаването на болния, ако не е бил в безсъзнание, се случваха сърцераздирателни сцени.

Имало е такъв случай, разказан ми от френски лекар. Един от лекарите в болницата в Челе-куле внезапно изчезнал. Започнали да го търсят и го намерили в самата болница, проснат на пода, в агония, сред други болни. Дори тогава не бил веднага забелязан. Този инцидент доказва колко рядко се е извършвала дори обикновена обиколка на болните. При такива условия не е чудно, че населението се е опитвало да скрие случаите на болестта. Заразата се разпространяваше все повече и повече всеки ден. Каруци, натоварени с трупове, се движеха по улиците посред бял ден.

Беше невъзможно да се излезе от къщата, без да се натъкнем на носилки, носещи тежко болни.

Разхождайки се по Нишава, ежедневно се натъквах на треперещи хора с блуждаещи погледи.

Веднъж жена ми чула двама приятели да говорят на улицата: —

„Здрасти“.

„Ама ти ми изглеждаш като болен от тиф?“

И приятелите продължиха разговора си, намирайки го за съвсем естествен. Междувременно по-голямата част от случаите завършваха фатално. Освен петнист тиф, имаше коремен и пристъпен (въвратен) тиф, както и едра шарка, макар и не в същата степен, както другите видове тиф.

Отне ни много време да намерим място за заразна болница и го намерихме по най-случайния начин. Един ден, по време на търсенето си, Н. В. Марцинкевич и санитарят, който я придружаваше, влязоха в кабинета на военномедицинския офицер, където преди това не бяха успели да получат никакви полезни указания. За тяхно щастие, в този момент в медицинския кабинет влезе офицер, новопристигнал в Ниш от армията.

След като разбра за какво става въпрос, той каза: „Защо не заемете бараките, построени в Ниш близо до гарата преди две години, в очакване на холерата?“

Нашите лекари веднага тръгнаха, както им беше посочено от офицера. Те наистина намериха бараките, които бяха заключени. В една от тях имаше значително постелно бельо, от което сръбските болници отчаяно се нуждаеха.

Като се има предвид, че Ниш е малък град и че две болници се намираха близо до гарата, небрежността на сърбите, които забравили за бараките и складираното бельо, е перфектна илюстрация на тяхната безотговорност.

По най-бързия начин и енергия, съпругата ми се зае с оборудването на бараките. Тя намери енергични сътрудници в лицето на Н. В. Марцинкевич и други членове на отряда, но епископ Доситей беше абсолютно незаменим. Той

⁴⁵ По името на „Кулата от черепи“ издигната от главите на загиналите въстаници след боя при Каменица в 1809 г., от турците. Много от тях са били българи, участвали в Първото сръбско въстание (б. пр.)

вложи сърцето и душата си в ускоряването на работата. Тези усилия бяха увенчани с успех и новата болница скоро започна да приема болни хора. Н. В. Марцинкевич пое ръководството, подпомагана от пет сестри, желаещи да извършват опасната работа. Ограниченото пространство първоначално пречеше на приема, но всеки, който идваше при нас, получаваше грижи, за които дори не можеше да мечтае в сръбската болница.

Н. В. Марцинкевич даваше пример на всички със своята безкористна, неуморна работа. Скоро една сестра се разболя, после друга. Накрая самата Н. В. също падна. Лежейки в леглото, в бушуваща треска, тя не преставаше да се грижи за всичко, което засягаше нейната болница, да дава заповеди и да участва във всичко. Останалите здрави медицински сестри понякога работеха непрекъснато по 36 часа. Здрава и силна природа на Н. В. Марцинкевич бързо преодоля болестта и веднага, без почивка, се върна към предишната си работа. Нашата болница скоро спечели голяма слава. Всички, които се разболяха, искаха да бъдат приети там. Благодарение на грижите, смъртността беше незначителна. Но именно защото се изискваха постоянни грижи за болните и имаше недостиг както на място, така и на хора, болницата можеше да побере само много малцина. Всеки ден възникваха нови нужди. Болницата трябваше да бъде разширена. Сръбското правителство с готовност се зае със строителството на нови павилиони според нашите планове. Хирургичното ни отделение, както и въпросната болница, откриха безплатна амбулаторна клиника. Тази дейност се разрасна бързо, когато мълвата се разпространи до съседните села. Скоро оттам мълвата се разпространи и до още по-отдалечени места. Хора се стичаха отвсякъде за съвет и лекарства.

Н. В. Марцинкевич преглеждаше над 100 души дневно. Многобройни благодарствени писма от селяни свидетелстваха за ползите, които нашите лекари донесоха, и за доверието, с което се ползваха. Безплатната амбулаторна клиника беше нова концепция за сърбите. Гражданските организации бяха в начален стадий. Още от самото начало решихме да основаваме помощта си за Сърбия на сръбско-руското сътрудничество, включвайки местните граждански сили.

Освен членовете на Мисията, епископ Доситей и г-жа Пашич бяха поканени в комитета, който наблюдаваше целия въпрос. Главните лекари също бяха поканени на заседанията. Скоро се убедихме, че само болниците са недостатъчни за борба с епидемията. Санитарните условия в града трябваше да се подобрят. Инициатор на това усилие беше младият, талантлив и енергичен д-р С. К. Софотеров. Войната го заварва като старши лекар в руската болница в Солун. По заповед на министерството на външните работи е изпратен в Сърбия и там става началник на една от сръбските болници, известна като „Руският павилион“, защото в нея работят руски медицински сестри и оборудване от Русия, закупено от г-жа Хартвиг със средства, дарени от Московската градска дума в самото начало на войната.

Изхождайки от убеждението, че помощта за бедните може да бъде ефективна само ако нуждите им бъдат задоволени по всеобхватен начин, решихме да отворим и столова, където бедните да получават топла храна веднъж дневно. Градската администрация на Ниш състави списъци с най-нуждаещите се и специални карти за право на храна. Столове бяха открити в четири района на гра-

да. Освен това, близо до жп гарата, имаше стая, където всеки можеше да си вземе горещ чай. Храненето на населението изигра значителна роля за прекратяване на епидемията, тъй като много бежанци бяха прекарвали месеци без топла храна.

Опустошението на сръбски села и градове от врага остави стотици деца сами да се грижат за себе си, загубили дом и семейство. По инициатива на епископ Доситей комитетът откри приют, използвайки помещенията на църквата „Свети Николай“ на високо място в покрайнините на Ниш. Колко любов и грижа прояви епископът по този въпрос. Естествено, съпругата ми, също вложи сърцето и душата си в тази работа. 40 сираци получиха подслон в малка къща, която беше набързо ремонтирана, и дойдоха над 150 души. В началото сиропиталището се управляваше от сръбска учителка с двете си дъщери. Но епископ Доситей смяталше че трябва да се въведе и руски елемент. Сред сестрите в Александровската болница се намери известна сестра Лидия Арсениевна Лебедева, която искаше да опита уменията си. Тя никога преди не се е занимавала с преподаване, но внесла такава топлина и свежест в работата си с децата, че скоро станаа тяхна обща любимка. Под нейно ръководство децата изненадващо бързо усвоиха руски език, пееха красиво руски песни, а някои дори вече говореха на руски. Сиропиталището станало наше общо любимо. Съпругата ми го посещаваше ежедневно; по-късно, след като тя си тръгна, аз вземах епископ Доситей почти всяка сутрин и ходехме там с него. Трябваше да се види детската радост на този мил, чист човек, неговата обич към децата и удоволствието му, че всичко е толкова добре организирано и протича гладко.

Спомням си следната сцена: пленен чешки офицер, цигулар-любител, учи сръбските деца на руския химн. Заслужава си да се споменат няколко думи за тези пленени чешки офицери. Сърбите бяха пленили около 700 австроунгарски офицера. Те живееха в Ниш в уютни помещения в голям парк. Всички бяха разделени по националности, ожесточено враждебни помежду си, всяка живееше отделно и използваша отделни кухни. Имаше над 40 чехи. Сред тях беше диригент от Прага, който сформира великолепен хор и малък оркестър от своите другари. Главният им надзирател беше сръбският майор Шапинац, артилерист по професия, който беше тежко контузен при експлозия във фабрика. Той беше много симпатичен и действителен човек. Затворниците живееха добре под негово командване и когато ги посещавах, можех само да си пожелаая нашите офицери, които бяха пленени, да живеят толкова добре, колкото тези. С помощта на Шапинац канехме чехите в нашата болница, където изнасяха прекрасен концерт на ранените.

Но да се върнем към нашата работа. Освен сиропиталището, създадохме детски санаториум близо до Ниш, в живописния манастир „Света Петка“. Изпращахме там предимно деца с туберкулоза, а нашите сестри често ходеха там на почивка. Всичко това беше организирано с активното участие на епископ Доситей, който ни заведе да разгледаме манастира и нареди на монасите да осигурят необходимите помещения.

До пролетта епидемията започна да отшумява. По това време пристигна огромната болница на Александровската община в Москва, оборудвана със средства от Терещенко. В нея имаше 6 лекари и 30 медицински сестри, заедно с

руски санитарии. Болницата беше предназначена за лечение на заразни болести. Междувременно, благодарение на топлото южно слънце, както и на предишната работа на руската организация, броят на заболяванията в Ниш беше намалял и човек може само да съжалява, че те не бяха пристигнали четири месеца по-рано, когато смъртта покосяваше населението.

Болницата се ръководеше от приват-доцент⁴⁶ Спаски, а негов най-близък асистент беше д-р Рязанов. И двамата бяха отлични лекари и добри хора с руска безкористна жертвоготовност. Дейността на нашия комитет беше съсредоточена в Ниш. Не искахме да се разпръскваме, особено след като британците, французите и американците бяха пристигнали в Сърбия, всички с огромни ресурси и желание да помогнат.

Сърбия беше разделена на сектори, а ние запазихме Ниш. Притокът от дарения от пари и стоки обаче беше толкова голям, че те успяха да отворят подобни столови в Белград, както в Ниш, използвайки средства, дарени от градския комитет на Петроград.

В Белград бяха осигурени общо 130 000 хранения. Изпратихме и вагон с провизии и пари на нашите консули в Скопие и Битоля и оказахме помощ на важни сръбски организации.

Организирахме две болници, които бяха изпратени в Черна гора. Едната от тях работеше на фронта. В нея работеха неуморните сестри Енгелхард и Савримович, въпреки суровите условия. Другата болница беше изпратена в Дечанския манастир, чийто игумен и братя бяха руснаци.

Когато епидемията там отшумя и стана ясно, че не си струва да се поддържа цяла болница, в манастира бяха оставени един фелдшер и две сестри, които работеха там, докато манастирът не беше превзет от австрийците. Цялата тази огромна работа, извършена от руския народ, можеше да бъде осъществена само благодарение на изключителната отзивчивост на нашия Червен кръст и различни обществени институции, градове, земства и съюзи, от които получавахме щедри дарения. Нещо повече, бяха намерени подходящи хора за изпълнение на тези задачи. Вече споменах някои.

Ще спомена и подполковник Новиков, който пое цялата организационна и икономическа страна в делата на Комитета. Новиков беше офицер от Свързочно управление, служил като комендант на гара Воронеж, преди да бъде назначен в Сърбия, за да организира транспортирането на нашите военни доставки от Западна Европа през Солун-Ниш-Дунав, откъдето бяха превозвани с транспортите на Веселкин. След като тази работа беше добре установена, тя не изискваше много време. Новиков нетърпеливо посвещаващо цялото си свободно време на каузата за руско-сръбска помощ. Преди него финансовото и материалното ни счетоводство беше много несъвършено. Новиков внесе ред и дисциплина във всичко това; след като привлече правилните хора, той първоначално спечели неприязън, но скоро всички, които работеха с него, се убедиха в основателността и уместността на неговите искания. Присъствието му като на

⁴⁶ Старо научно звание, приблизително отговаря на съвр. научен сътрудник, или докторант, може да се преведе като помощник-доцент, който не е на щат в дадената катедра, но работи там и същевременно се обучава. (б. пр.)

доверен човек, скоро стана желано в Московската болница. Неговата помощ беше безценна за нас.

Н. О. Езерски също дойде в Сърбия като помощник-главен комисар на нашия комитет. Публична личност, някога активен делегат в Първата държавна Дума, Езерски беше изключително благороден и много разумен човек, отдавна изоставил политическите страсти.

Той не беше практичен, много активен, говореше бързо и многословно, поради което първоначално не се хареса, но по-късно, при по-внимателно опознаване, не можеше да не видим ценните му качества и разбрахме пламенното му и чисто желание да бъде в услуга.

Тъй като всичко в Ниш беше наред, Езерски отиде в Черна гора, където по негова инициатива бяха изпратени две болници, и преведена известна сума пари за изхранване на населението.

Спрях се малко по-дълго върху руската помощ за Сърбия, защото цялата тази глава от престоя ми в Ниш си я спомням с особено чувство. През цялото време се радвахме на най-широката подкрепа на нашия Червен кръст, от руските градове, земства и обществени организации. Вълна от съчувствие към страданията и героизма на сърбите подтикна множество лекари, медицински сестри и курсистки обучавани за медицински сестри да предложат услугите си. Събра се група привлекателни млади хора, нетърпеливи да се посветят на каузата, и между тях се разви топла, приятелска атмосфера. Разбира се, имаше неизбежни търкания, но те лесно се разрешаваха и не нарушаваха общото настроение, което се поддържаше от такива прекрасни личности като лекарките Семянникова и Марцинкевич и медицинските сестри Горайнова, Горбова, Родионова и други. Освен това работата със сърбите, които се бяха научили да ценят руснаците и смятаха нашата кауза за своя обща цел, донесе голямо удовлетворение.

Не мога да не спомена и утехата, която всички получихме от възможността да основем параклис в Московската болница. Представител на Славянското дружество, Н. Н. Лодиженски, донесе мобилен параклис в началото на войната, който не беше използван. Използвахме го. Съпругата ми завърши липсващите части много успешно; по време на Великия пост параклиса беше осветен и в него се провеждаха служби, с голямо благоговение. Членовете на отряда често пееха в хора. Редовен гост беше дяконът на Катедралната църква, прекрасен, мил човек, който се чувстваше едновременно руснак и сърбин. Беше такова удоволствие да постим в неговата църква през Страстната седмица и да празнуваме Светлия празник там.

Ректор беше йеромонаха от Атон, отец Епифаний. С него бяха няколко монаси. Сред последните беше един наистина свят човек, отец Доротей, който първоначално работеше безкористно в сръбска болница, измивайки починалите от тиф, преди да ги постави в ковчези. Самият той се разболя от тиф и беше преместен в нашата „барака“, където, слава Богу, се възстанови и по-късно остана в руските институции. Той беше необичайно кротък и смирен човек, който винаги търсеше най-трудната и долна работа. Никога не седнаше на масата с лекарите и медицинските сестри, въпреки че беше ръкоположен за йеромонах

от епископ Доситей, който ценеше неговата кротка природа. Всички, без изключение, обичаха този мил, свят човек.

Безкористният идеализъм обаче не беше запазена марка само на монаха. Не мога да не си спомня една личност, която за кратко премина сред нас, но остави незаличим спомен за всички с трагичната си съдба.

В разгара на епидемията в Ниш пристигна от Швейцария руски лекар на име Барабошкин. В онези бурни години името му се замеси в някаква политическа афера. Барабошкин очевидно не беше направил нищо съществено, но беше замесен – това беше достатъчно, за да съсипе живота му и да го прогони отвъд пределите на родината му. Така че този млад лекар, който беше обещаващ млад мъж, трябваше да избяга в Швейцария.

Не знам дали се е оженил там или по-рано, създавайки почтено семейство. Няма да е пари, а прехраната в чужда страна му е била трудна. Това се е утежнявало от болезнено нежелание да живее на чужда милост и, очевидно от мъчителното чувство на носталгия. Така животът на този типичен руски интелектуалец с бистра, детска душа на идеалист е бил помрачен.

Когато сърбите започват да набират лекари, Барабошкин, без да се задълбочава в условията на труд, отива, чувствайки нуждата да допринесе с труда си за голямата обща война. Не спори когато пристига в Сърбия и започва да получава заплатата си в динари, вместо във франковете, предвидени в договора му, въпреки че това представлява 40% разлика в негова полза.⁴⁷

Не спори и когато е изпратен в малкото, нещастно градче Алексинац, като единствен лекар в болницата, където има 600 души, ранени и болни от тиф. По пътя към Алексинац, Барабошкин посещава Сироткин в Московската болница. Тука разбира преимуществото да бъде приет в една от нашите руски институции. Сироткин го доведе при нас и Барабошкин се впечатли веднага. Слабата му, измършава фигура беше сияйна – уникален тип руски идеалистичен интелектуалец. По това време няхахме много свободни места и не желаех да отнемам човек от сърбите. Надявах се, че след известно време нещата ще се уредят и ще може да се намери заместник в Алексинац.

Барабошкин замина за Алексинац. Малко повече от месец по-късно успяха да го извикат оттам. Изглеждаше радостен, сияещ от възможността да работи в руска институция. Дойде у нас около осем часа вечерта, след което отиде при Сироткин, играха карти вечерта, но около 23 ч. вечерта се появиха първите симптоми на тифа и беше изпратен в нашата инфекциозна барака. Всички усилията на лекарите, не можах да го спасят. Организмът му беше слаб и силите му бяха изчерпани. Всички, по време на краткото си познанство, изпитвахме най-топло съчувствие към него. Барабошкин почина, заобиколен от руски идеалисти като него. Може би това смекчи самотата на смъртта за него. Когато почина, получих писмо, адресирано до него, от съпругата му, което Сироткин беше решил да прочете, в случай че се наложи да се вземат някакви спешни мерки. Нямаше нищо подобно, но писмото само допълнително разкри трагедията от разрушението на идеалното семейство, което смъртта на бедния Барабошкин донесе със себе си.

⁴⁷ Естествено сръбските мошеници веднага се възползват от идеализма му, да го излъжат в заплатата! (б. пр.)

Писмото на съпругата му беше пропито с такава нежна любов към него, надежда и гордо удовлетворение от перспективата за бъдещата му работа най-накрая в руска институция. Бях силно впечатлен от написаното, и дори сега, докато пиша, се чувствам малко неудобно – мога ли в тези бележки, въпреки че е било предопределено да бъдат прочетени половин век по-късно, да дръпна завесата от тази страница от личния живот на някой друг, която случайността постави на пътя ми. Мир на праха му, той беше чист и добър руски човек.

Глава V. ДАРДАНЕЛИТЕ

През февруари 1915 г. започва т. нар. Дарданелска експедиция на британците и французите. По-късно моят голям приятел, княз Н. А. Кудашъв, който ръководител на Полевата дипломатическа канцелария при Върховния главнокомандващ, великият княз Николай Николаевич, ми каза откъде се е зародила идеята за тази злополучна експедиция.

По едно време (ноември-декември 1914 г.) бяхме в много трудна ситуация в Кавказ. Там имаше много малко войски, турците бяха предприели флангово движение и дойде момент, в който се опасявах, че ще трябва да напуснем Тифлис. Тогава великият княз помоли английските и френските военни агенти, които служеха с него като офицери за връзка, да телеграфират на своите правителства, че е желателно да се предприеме някакъв вид саботаж срещу турците, независимо къде – в Смирна или в Проливите, ако намерят за възможно. Както е добре известно, положението ни в Кавказ се подобри напълно и по Коледа 1914 г. постигнахме блестяща победа при Саръкамъш, където турците бяха напълно разбити. В продължение на години след това отбелязвахме тържествено събитието.

Великият княз беше забравил за саботажа, за който помоли съюзниците, но британците не забравиха. Нашата блестяща победа над превъзхождащите турски сили ги убеди, че това което не могат да постигнат срещу другите противници, тук могат да постигнат срещу турците.

Както и да е, британците бяха нетърпеливи да прекосят Проливите. Те поканиха французите да изпратят и свои кораби, на което последните се съгласиха, но без никакъв ентузиазъм и само от съюзнически.

Първоначалните действия на съюзническия флот направиха силно впечатление на Балканите и сякаш предвещаваха бърз и блестящ успех. В началото на март нашият морски офицер Смирнов, премина през Ниш, за да се качи на военен кораб в Солун и да отплава към Дарданелите. Той беше назначен за свръзка с нашия Черноморски флот, използвайки обходния телеграфен път.

Скоро се върна и заяви, че форсирането на Проливите е въпрос на седмици. От наша страна само крайцерът „Асколд“ участва в операциите срещу проливите и успя да се отличи.

Приблизително по същото време получих телеграма от Сазонов, в която се казваше, че превземането на Константинопол се счита за неизбежно и ако се осъществи, аз съм определен за върховен комисар, представляващ Русия, заедно с френския и английския комисар.

Още от самото начало на експедицията в Дарданели, естествено, следях нейното развитие с непрестанно вълнение. Бях силно изумен от това начинание; не можех да разбера как го считаха за осъществимо; обаче беше трудно да остана скептичен в присъствието на общото доверие в предстоящия триумф на съюзническия флот. Бях още по-възхитен от полученото малко преди това частно писмо от Сазонов, за да ме информира, че съюзниците са се съгласили Русия да превземе Константинопол и Проливите при определени условия.

След като получих телеграмата, веднага отговорих с израз на благодарност за това, че бях включен в такъв проект и готовността си да посветя силите си на него. Седмица по-късно получих по пощата цял пакет, съдържащ размяна на телеграми, изявления и бележки, свързани с този въпрос, и документ, в който се посочваше, че екипът на бъдещите ми сътрудници вече е избран и трябва да бъде готов да замина през Солун в момента, в който обстоятелствата го изискват. Когато прочетох изпратените ми документи, радостното ми настроение значително намалю. Съгласието на съюзниците за завземането на Константинопол и Проливите беше, разбира се, отличен дипломатически ход и успех, но си имаше определена цена. Без съмнение съществуването на Държавната Дума (парламента) беше огромен фактор по този въпрос.

Убеждението за необходимостта от придобиване на Проливите за нас, единодушно приета от нашите депутати, беше неопровержим аргумент в ръцете на нашата дипломация. Съюзниците разбраха, че не могат да ни откажат това, без да рискуват да опетнят образа на цялата война в очите на огромното мнозинство от мислещата Русия.

Британците се чувстваха неудобно от това разкритие, но го приеха със здравия разум и благоприличието, които ги отличава, и ни заявиха, че са готови да признаят съответните ни права. За съжаление, французите дълго време отлагаха подобна декларация и я направиха едва когато видяха, че след британското съгласие, благоприличието не позволява по-нататъшно мълчание.

Те обаче поставиха съгласието си на редица условия и резерви. Константинопол трябваше да стане окончателно владение на Русия едва след края на войната и когато съюзниците получат това, което очакват. До края на войната управлението на Константинопол ще се упражнява от трима души. Освен това французите внимателно защитаваха там, всички свои права и интереси, финансови, икономически и културни.

Те също така предложиха план за временно управление на турската столица от трима комисари при равни условия, като всяка сила получи определена зона за временна окупация от войските си: за нас горния Босфор и Фенер, седалището на Вселенската патриаршия; французите ще окупират Перу; а британците, струва ми се, Истанбул и Принцовите острови. Веднага осъзнах трудната, ако не и безнадеждна ситуация, която стоеше пред мен. Участвайки в управлението при равни условия с англичанина и французина, рискувах да остана винаги в малцинство, защото интересите на двете западни сили, на които не беше писано да останат за постоянно в Константинопол, по същество противоречаха на тези на Русия; А ние не може да не гледаме на временното положение като на преходно към окончателното ни установяване в Проливите. Струваше ми се, че нашите съюзници имат ще защитават своите интереси и

ние трябва да им окажем пълна подкрепа в това отношение, но разликата в позицията на представителя на Русия и двете други сили трябва да се установи: руският комисар трябва да бъде признат за представител на новата върховна власт в региона, докато французите и англичаните трябва да бъдат сведени до пазители на интересите на своите правителства.

Побързах да телеграфирам това съобщение до Петроград, като едновременно настоявах за необходимостта да отида там за личен обмен на мнения с правителството и да сформирам щаб по свой избор. Освен трудностите от международен характер, се опасявах от конфликти между юрисдикцията на военните и гражданските власти, както и от раздори между ведомствата.

Твърдо реших да не приема поста без гаранция, че ще обединя руската правителствена власт на място. Писах до Петроград, че ако служител от друго ведомство започне да следва собствена политика, ще го кача на парахода още същия ден и ще го изпратя обратно в Русия. Ако не му хареса, бях готов да тръгна сам със следващия кораб. Пристигането ми в Петроград беше абсолютно необходимо условие, без което не можех да приема поста. Отговориха ми, че няма да успее и Константинопол ще бъде превзет дотогава. Отговорих, че в такъв случай ще трябва да се потърси друг кандидат. Не получих допълнителен отговор и реших, че въпросът е приключен и кандидатурата ми е оттеглена, когато новият посланик в Рим, М. Н. Гирс, мина през Ниш на път за поста си.

По мое искане той остана в Ниш за един ден. От думите му разбрах, че Петроград все още очаква да приема предложения пост. Затова трябваше да потвърдя, че не мога да дам никакъв отговор, докато не пристигна в Петроград.

Така завръщането на Щрандман беше ускорено и аз пристигнах от Ниш в самото начало на май.

В Петроград се убедих, че основните условия, при които съюзниците се бяха съгласили с нашето превземане на Константинопол, са вече официално приети от нас и не могат да бъдат преразглеждани. Въз основа на този невъзможен принцип на кондоминиум между трите държави (до сключването на мира), трябваше да намерим начини поне донякъде да намалим триенето и да защитим интересите си. Започнахме работа заедно с А. М. Петряев, който по това време номинално беше генерален консул в Албания и прикрепен към министерството. Постигнахме следната уговорка: тримата комисари щяха съвместно да представляват върховната администрация. Изпълнителната власт се упражнява от подчинен съвет на директорите на отдели – вътрешни работи, правосъдие, финанси, търговия, образование и религиозни въпроси. Съгласихме се да предадем директорските постове на финансите и търговията на британците и французите, като запазим вътрешните работи и правосъдието за себе си. Нашият проект очевидно никога не е напреднал поради обстоятелствата и това не е причина за безпокойство, защото ако получим Константинопол от съюзниците, щяхме да бъдем с вързани ръце и крака от множество сервитути и ограничения. Но не можехме да знаем това по онова време и затова, естествено, всички въпроси ме тревожеха и занимаваха.

Докато бях още в Ниш, изпратих нота до Петроград за отношението ни към Вселенския патриарх по време на окупацията на Константинопол. Написах и друга за общото ни отношение към новото бъдещо владение. Същността на

двете ноти беше следната: Предвид многобройните резерви и ограничения, с които нашите съюзници бяха наложили временното положение на Константинопол до сключването на мира, за нас е най-добре да запазим статуквото, доколкото е възможно и да избегнем всякакви промени, които ще ни ограничават в бъдеще. Този подход съответстваше и на най-жизненоважните ни интереси, за бъдеще. От национална гледна точка, владението на Константинопол е важно за нас предимно за военноморски цели. Трябва да контролираме Проливите. Този интерес изисква пълното ни утвърждаване там. Затова е необходимо, на първо място, да се отдели укрепеният район на Проливите под наш военноморския контрол. Що се отнася до вътрешността на Константинопол, предвид неговото разнообразно население и многобройните международни интереси, най-желателно е да се запази максимално отличителният му характер и да се запази само общ надзор върху администрацията, като се осигури прякото участие на местния елемент. Желателно е да се създаде „порто франко“ или свободно пристанище в Константинопол, за да се запази значението на града като основен транзитен и складов пункт между Европа и Мала Азия.

Избягвайки изкуствената русификация, смятах да направя всичко възможно, за да ускоря ликвидирането на финансовите интереси на нашите съюзници.

По църковния въпрос бях изключително предпазлив към опростени решения, съответстващи на националистическите вкусове сред нашите йерарси. Чух гласове в Синода, които предлагаха, Вселенският патриарх да последва султана към гр. Коня и че руски архиепископ трябва да бъде изпратен в Константинопол. Не мога да гарантирам за истинността на слуховете за подобни невежи предположения, но всичко е възможно.

Лично аз изхождах от убеждението, че Константинополската църква, от която някога бяхме приели кръщение, трябва да запази пълна независимост, че трябва да дойдем в Константинопол като освободители от игото на чужденците, а не да го заменим с задушавашката ни опека.

Първо трябваше да успокоим Вселенския патриарх. Като го осигурим финансово, и го освободим от силната му зависимост от гръцкия светски елемент, представен от местни банкери и адвокати. След превземането на Константинопол политическите амбиции на гърците, които използват патриаршията като оръжие, ще изчезнат.

Русия в Константинопол ще бъде окончателният крах на техните претенции към този град. За комуникация между руската и цариградската църква трябва да се възстанови институцията на апокрисариите, съществувала през първите векове на християнството. Това са епископи, служещи като духовни представители на едната църква пред другата.

Анексирането на Константинопол ще има огромно влияние върху целия ни вътрешен църковен живот, защото след като веднъж независимата Православна църква бъде включена в границите на Руската империя, ние ще трябва да освободим собствената си църква от влиянието и намесата на светските власти. Трудно е да си представим, че включването на епархията на Вселенския патриарх в границите на Руската империя няма да изисква възстановяване на патри-

аршеския престол в нашата Руска църква, защото иначе няма да има надлежно равенство в отношенията между представителите на двете църкви.

Сега, докато пиша тези редове (октомври 1916 г.), всичко това ми се струва като красива, но почти избледняла мечта. Дали е предопределена да се сбъдне? Целият мрак на войната остава болезнено фокусиран върху този въпрос за нас. За историята на този момент, тези спомени няма да загубят интереса си.

В Петроград не ми се наложи да се боря с представителите на правителството, които видях, за да защита моята гледна точка. Първо, никой от нашите министри нямаше ясно разбиране за Константинопол; второ, по това време „министерските размествания“, както уместно се изрази заместник Пуришкевич, вече започваха. Никой не чувстваше позицията си сигурна. Към всичко това се добави и внезапното влошаване на военните ни дела, когато отвоюването на Константинопол, дори само от съюзниците, изглеждаше изключително проблематично.

Тъй като бях се заел с този въпрос, ми се стори желателно да осигуря евентуални гаранции, в случай че Провидението благоволи да осъществи мечтата ми. Две от моите ноти бяха изпратени до царя.

Малко преди да се върна в Сърбия, чрез щаба на великия княз, бях приет от царя на дълга аудиенция. Царят ми каза, че споделя моите непринудени възгледи, отбелязани в самата нота за управлението на Константинопол. Той беше непринуден по църковния въпрос, не допускайки никаква възможност за посегателство върху независимостта на Патриаршията.

Когато обърнах внимание върху неизбежните последици от това за нашия вътрешен църковен живот (възстановяването на патриаршията), той ме прекъсна радостно: „Е толкова по-добре, това е много добре.“

Казах, че преди да тръгна, възнамерявам да отида в щаба и да се представя на великия княз главнокомандващия, за координиране действията на военните и гражданските власти. Царят отговори с пълно одобрение.

Същата вечер тръгнах от Петроград за щаба, който се намираше на гара Барановичи. Моят стар приятел Кудашъв дойде да ме посрещне. Отседнах при него в малка, спретната къща, в която се помещаваше дипломатическата канцелария. Различни административни кабинети и помещения за персонала бяха разположени в подобни дървени къщи. Малко по-просторна дървена къща беше отредена за офицерската столова, където ме заведоха на закуска.

Наистина ми хареса простотата и деловият маниер, които се виждаха сред хората, с които общувах. На срещата беше издадена забрана за ръкостискане под наказание от глоба. Особено ценя това в горещите юлски дни, които тогава бяха в разгара си.

Същия следобед се срещнах с Кудашъв в дома на началника-щаба генерал Янушкевич и генерал-квартирмейстера Данилов. Познавах ги и двамата отпреди; бях имал служебни отношения и с двамата. Янушкевич заменя Жилински като началник на Генералния щаб през пролетта на 1914 г., тоест само няколко месеца преди избухването на войната. Преди това той беше началник на Генералщабната Академия. Издига се и прави блестяща кариера, съвсем случайно, след като привлича вниманието на царя, когато го среща на полковния празник. Ако е имало нещо, с което е можел да се хареса, това е била него-

вата готовност за служба (качество, което е направило както Сухомлинов, така и Маклаков министри).

Великият княз Николай Михайлович го нарича подигравателно „дама, приятна във всяко отношение“.

След като обаче достигна до властта, Янушкевич не остана приятен за всички. Той пазеше поста си с необичайна ревност и винаги беше на разположение на великия княз. Самият велик княз стриктно се придържаше към правилото да не пропуска нито един делови въпрос, или даден човек, без да мине през Янушкевич. По същество няма нищо, което да противоречи на правилността на тази процедура.

Единственото, но решаващо, възражение беше личността на самия Янушкевич. По военните въпроси той очевидно беше напълно невеж, а по общите въпроси показваше неоспорима ограниченост и тесногърд мироглед.

Той прилагаше опростенческия си критерий и към съюзниците. В неговите очи британците и французите бяха просто „измамници, които прехвърлиха цялата тежест на войната върху нас“. И ми го каза директно сега в щаба. Мразеше нашето министерство, ръководено от Сазонов. Това беше взаимно, и не допринасяше за положителното решаване на въпросите или за обединяването на възгледите и целите.

Яздейки към щаба, бях зает с един въпрос, който исках да разреша. Забелявах, че стария генерал барон Каулбарс беше изпратен в Одеса със задачата да сформира своя щаб и да започне с подготовката на евентуален поход срещу Константинопол, като командир на отредената му войскова част.

Смятах Каулбарс за човек, запазил смелостта на младостта до дълбока старост, но същевременно беше доста ограничен. Целият въпрос за нашето участие в превземането на Константинопол ми се струваше толкова малко развит и толкова лекомислено обсъждан, да не говорим за обстоятелството, че не можех да си представя как ще установя служебните отношения с такъв тиранин, ако Константинопол бъде превзет.

Но как да подхожда към такъв деликатен въпрос с военните, предвид тяхното болезнено ревниво отношение към всичко?

Подходих от националистическа гледна точка, казвайки на Янушкевич, че благодарение на моите разнообразни обществени връзки мога да преценя настроенията в най-разнообразните слоеве на обществото и навсякъде съм убеден, че въпросът за Константинопол и Проливите се смята за най-ценния за нас в тази война. Затова е важно да подхожда с особено внимание към избора на тези, на които е поверено изпълнението на нашата велика историческа задача.

Какво биха казали в Русия, ако превземането на Константинопол бъде поверено на германския барон Каулбарс? Нямаше ли това да е съвсем различно от случая с германския адмирал Еберхард, който само по силата на фамилното си име вече го обвиняват в държавна измяна?

Думите ми имаха неочакван ефект. Янушкевич започна да ме убеждава, възхвалявайки качествата на Каулбарс (който беше практически негов роднина). Мислейки си, че това ще послужи като силен аргумент, той ми каза, че Каулбарс вероятно лесно ще се съгласи да ме остави сам да си нося кръста. Аз отстоявах позицията си.

След Янушкевич се борих с Данилов. Той беше на много по-високо интелектуално ниво от Янушкевич. Данилов („черният“, както го наричаха, за разлика от „червения“ [Николай Данилов] и някакъв друг генерал-лейтенант А. В. Данилов – белият) беше по същество висшето началство в Щаба.

Той несъмнено беше знаещ и интелигентен човек, но теоретик, кабинетен човек, и тук не беше на мястото си, защото висшият военен командир изисква различен калибър талант и личност. Данилов беше златната посредственост. Но с него се общуваше по-приятно, защото говореше просто, ясно и по същество. Имаше напълно отрицателно мнение за Каулбарс.

Час преди вечеря бях приет от Великия княз, който беше отседнал в много просто обзаведен вагон. Янушкевич влезе с мен и остана през целия ни разговор. Великият княз ми направи най-добро впечатление. Всичко, което каза, беше спокойно и разумно. Той съобщи, че Янушкевич вече му е докладвал моите съображения за висшето командване и те ще бъдат взети своевременно. Каулбарс ще остане засега в Одеса, но когато му дойде времето, ще бъде заменен. Великият княз потвърди колко е важно за нас да получим Константинопол не изцяло от съюзниците като тяхна милостиня, и че ще направи всичко възможно, дори невъзможното, когато дойде моментът, за да се увери, че силите ни са на ниво. Той осъзнава трудностите на предстоящата задача и необходимостта да не я усложнява със спорове между гражданските и военните власти.

Така че цялостно щях да бъда доволен от престоя си в Щаба от делова гледна точка, ако не беше едно обстоятелство, което повлия на послушанието на военните.

По това време делата ни вървяха зле. Данилов не скри от мен, че ще трябва да отстъпим Варшава. Перспективите за отстъпление вече бяха неоспорими. Ето защо разговорът за Константинопол остана на заден план.

Като ме изпращаше след срещата, великият княз ме покани да вечерям с него. Вагонът му стоеше в боровата гора на коловоз. Срещу него имаше разпънатата елегантна юрта, подарък от киргизите. На няколко крачки разстояние, под по-голям навес, върху дървени стълбове бяха разположени малки маси за четирима души, където гостите и тяхната свита, около 40 или 30 души, вечеряха.

Самият велик княз седеше на масата с Янушкевич и отец Шавелски, протоиерей на армията и флота. Кудашъов ме заведе при него вечерта. Намерих го за изключително симпатичен, интелигентен и искрен свещеник. Говореше се, че е имал значително влияние върху великия княз и дори върху царя.

Вечерята беше много семпла. На всяка маса имаше по бутилка бяло и червено вино. Не се сервираше друго вино. Разговорите се водеха отделно на всяка маса, като само великият княз от време на време разменяше по някоя дума. След вечеря мястото се опразни и аз се върнах при моя скъп домакин, Кудашъов. Впечатлението, което получих от хората които видях, беше респектиращо, но нямаше жизненоважната, първична сила, която да крепи всичко това. Беше безполезно да се търси личност, дори бегло способна да изпълни ролята, наложена от историята. Великият княз, въпреки че не е особено интелигентен, но с рицарска душа и способност да носи отговорност, всъщност е единствената фигура, въпреки всичките си недостатъци, която можеше да бъде уважавана,

ако имаше различен началник-щаба. За съжаление, Янушкевич компрометираше качествата на великия княз.

Глава VI. СЪЮЗНИЧЕСКИЯТ НАТИСК ВЪРХУ СЪРБИЯ

На следващата сутрин, се срещнахме с жена ми във влака. Прекарахме нощта в Киев и след това стигнахме до Букурещ. В Букурещ сцената беше същата: весел, безгрижен град, тълпа от мошеници, шпиони, куртизанки, шумен панаир с продажби на едро и дребно на брашно, керосин, чест, и всичко друго, което можеше да се продаде за бързи пари.

Поради повредена линия преминахме през София със значително закъснение и прекарахме не повече от четвърт час на гарата. Савински (посланикът ни тук), ни посрещна и обеща да пристигне в Ниш след няколко дни. Имахме много неща за обсъждане с оглед на предстоящото повторно влизане на Съюзниците ни, най-накрая да осъществят пробив на Балканите. Общата ситуация беше следната. След много продължителни преговори, Италия най-накрая обявява война на Австрия в средата на април 1915 г. Влизането ѝ поражда големи вълнения в Сърбия, заради прекомерните претенции на Римския кабинет и съгласието на нашите съюзници и на нас самите, за отстъпването на много чисто славянски територии. Пашич се оплакваше, че не е бил питан и не му е била дадена възможност да каже и дума за това.

Когато М. Н. Гирс (посланика ни в Рим) преминаваше през Ниш, аз се възползвах от краткия му престой, за да го запозная с принц [Александър] и Пашич, за да им дам известно удовлетворение и същевременно да го запозная със сръбските желания. Раздразнението срещу италианците се изрази в най-жестока, и неприлична форма. Само благодарение на такта на предпазливия барон Скуити, дребните подигравки и досади, които той понасяше на всяка крачка, не предизвикаха инциденти, които да навредят на международните отношения. Раздразнението срещу Италия се прехвърли върху съюзниците и Русия, които толкова лесно търгуват със сръбските интереси.

Естествено, всичко това не подготви почвата за нови искания за големи отстъпки в полза на България, които силите възнамеряваха да направят на сърбите. Преговорите с Италия се водеха толкова тайно, че приключването им беше изненада за всички и особено за Румъния.

От началото на войната Букурещ и Рим сякаш бяха установили възможно най-тясно единство. Обявеният неутралитет на Италия имаше силно влияние върху Румъния, която реши да следва примера ѝ. Влиянието на италианския посланик в Букурещ беше неоспоримо. В Румъния се беше наложило убеждението, че и двете държави едновременно ще се откажат от неутралитета си.

Братиану беше на същото мнение и с утеха застъпваше солидарност във възгледите и интересите си с Италия. Затова беше неприятно изненадан, когато научи за намесата на Италия като свършен факт. Той не се противопоставяше да предприеме действия, но не желаше да жертва дори и най-малкото предимство, което можеше да се получи. Затова постави като условие, не само цяла

Трансилвания, но и цяла Буковина и целия Банат, така че бъдещата граница със Сърбия да минава по Дунав.⁴⁸

Преди заминаването ми от Сърбия за Русия, Пашич многократно ми казваше, че след като не е запознат с претенциите на румънците, е много загрижен за тях и се надява, че поне по този въпрос гласът на сърбите ще бъде чул.

След това получих разрешение от Петроград да му кажа, че националните интереси на сърбите ще бъдат взети предвид при преговорите с румънците.

Междувременно нашите съюзници все повече ни притискаха да изтръгнат от нас отстъпки в полза на румънците, на чиято намеса придаваха преувеличено значение.

По това време делата ни се влошаваха. Принципното съгласие на съюзниците за бъдещото ни завземане на Константинопол, което току-що получихме, постоянно го използваха като укор и стимул за отстъпки. Те смятаха, че Константинопол толкова много накланя везните в наша полза, че сме длъжни да правим значителни отстъпки по другите направления. Така те изтръгнаха от нас съгласие за всичко, което Италия претендираше, а сега изнудваха същото съгласие и за претенциите на Румъния.

За съжаление, ние бяхме възприели най-лошата възможна тактика по този въпрос. Вкопчвахме се в тривиалности, а се съгласявахме по основните точки. Времето минаваше.

Желанието на Румъния за действие намаляваше с усиляването на нашите неуспехи. Тя не се въздържаеше поне по принцип да изтръгне максимални отстъпки от нас, запазвайки за себе си в зависимост от обстоятелствата, правото да определи момента на намесата си.

В това пазарене Съюзниците и ние, продадохме Буковина и Банат до Дунав, без реално да постигнем присъединяването на Румъния, което беше важно именно в този момент, а не когато румънците решат при други обстоятелства.

Тези преговори с Румъния, за съжаление, за пореден път разкриха липсата на единство и близост между Централата и външното министерство.

Когато напуснах Петроград, все още не знаех как ще завършат преговорите. Виждайки, че сме достигнали максималните отстъпки, от което няма да се оттеглим, предложих в писмо да дадем на румънците това, което те изискват, но само с цената на незабавното им присъединяване. За съжаление, именно това последно условие не можа да бъде постигнато.

Скоро щях да изпитам от първа ръка какво означава да преговаряш с четирима души. Докато все още бях в Петроград през май, Съюзниците повториха съвместното си предложение в Ниш и София.

От сърбите се изискваше да предадат на Съюзниците правомощията да правят териториални отстъпки на България, за тяхна сметка, в размера необходим от обстоятелствата, за да се постигне незабавното ѝ присъединяване на наша страна. Те не скриха от Пашич, че под тази обща формула имат предвид Македония в рамките на договора от 1912 г. В замяна на Сърбия беше обещано, в много общи линии, след сключване на мира, придобиването на обширни територии с достъп до Адриатическо море. Пашич категорично отхвърли иска-

⁴⁸ Италианците и румънците си приличат по подлата и изнудваческа грабителска рекетъорска политика която водят. Това са военно слаби държави, но с мегаломанска самооценка. (б. пр.)

нето, добавяйки, че ако те настояват, ще подаде оставка, но е малко вероятно някой в Сърбия да се съгласи да поеме отговорност за подобни отстъпки.

Представителството на съюзните сили в София също не даде очаквания ефект и българите поискаха разяснения. Така въпросът засега остана нерешен, но нашите съюзници, особено британците, решиха да го доведат докрай.

В Англия нарастваше силно недоволство срещу всичко, което беше предприето досега на Балканите. Военноморската катастрофа, която струва на съюзниците няколко бойни кораба, само допълнително подчерта провала на целия план за форсиране на Проливите – провал, който вече коства десетки хиляди животи. В Англия убеждението ставаше все по-ясно, че без да спечелим България на наша страна, цялото начинание ще се провали. Дори определиха краен срок, до настъпването на есенните ветрове, които сериозно ще затруднят преминването на корабите за доставки на десанта.

Освен това традиционните симпатии към българите бяха много силни в Англия. Правата на последните върху Македония бяха признати за безспорни.⁴⁹ Британците силно упрекваша правителството си за слабост и неспособност да постигне целите си на Балканите. „Таймс“ поведе опозицията. Накрая, чувствайки позицията си несигурна, Грей се реши на напълно безпрецедентна мярка. Бившият редактор на „Таймс“, Валентин Чирол, чиито отлични репортажи от Индия, Далечния изток и други места му спечелиха уважавана репутация, беше изпратен на Балканите с официална мисия.

Преди това се бях срещнал с него по време на пътуване на делегация от английски обществени активисти до Русия, ако не се лъжа, през 1911 г. и се възхищавах на статиите му в „Таймс“.

Чирол пристигна на Балканите със секретар от британското министерство на външните работи. Той кореспондираше чрез шифровани телеграми с Грей и цялото му пътуване беше открито официално. Първо пътува през Ниш до София и Букурещ, преди да се върне от Русия. Видях го за първи път, след като беше събрал впечатленията си на място и беше разговарял с водещите фигури. Той обядва с мен и имах възможността да обсъдя с него общата ситуация няколко пъти.

Той говореше за Дарданелската операция с недвусмислено раздражение и ми каза, че е била предприета „с престъпно лекомислие“. Беше ясно, че на всяка цена британците искат да излязат от безизходицата, в която затънаха, и че са готови на всичко, за да го постигнат. Впечатленията му на място обаче не бяха оптимистични. Разговорите с Пашич и престолонаследника го убедиха, че е невъзможно да се извлече отстъпка от тях доброволно. Но срещнал малка готовност сред българите да отговорят на предложенията на Антантата и очевидно осъзна, че коренът на трудностите не е само в сърбите.

Той беше толкова интелигентен и порядъчен, признавайки, че си е представял въпроса по различен начин и не знае какво в крайна сметка ще се получи от цялата тази каша, която самият той, ако не я е забъркал, поне е разбъркал достатъчно.

⁴⁹ Показателно признание, само не е ясно за какви традиционни симпатии към нас, авторът има предвид!? (б.пр.)

На 20 юли представители на Антантата отново бяха инструктирани да направят съвместно енергично искане пред Пашич за отстъпване на Македония според договора от 1912 г. В нотата се казваше за огромните жертви, които съюзниците са направили във войната, която предприеха в защита независимостта на Сърбия. Сърбия също трябва да направи жертви за постигане на общата цел. Участието на България е от съществено значение; обаче, без значително обезщетение в нейна полза, не само може да се разчита на сътрудничество, но съществуваше и риск от български действия, които сериозно ще застрашат цялостната ситуация, и Сърбия в частност. Поради това съюзниците осъзнават своята необходимост да изискват съгласието на Сърбия да отстъпи безспорната зона Македония на България след края на войната, при условие че тя незабавно предостави въоръжената си подкрепа на съюзниците.

Последните изразиха готовността си да се ангажират със Сърбия, че след сключването на мира, към Адриатическо море, Босна и Херцеговина и другаде, тя ще получи обширно обезщетение, което ще задоволи напълно най-належащите ѝ политически и икономически стремежи. Обявявайки решението си да информират България за обезщетението, което ще получи в Македония, Тракия и другаде след войната, съюзниците добавиха, че Сърбия ще получи обещаното само при условие, че не се намесва в обезщетението на България. Нотата завършваше с обещанието, че „във всеки случай общата граница между Сърбия и Гърция ще бъде запазена“. След като прочетох текста на декларацията три дни преди да я връча на Пашич, телеграфирах до Петроград, че според мен нашето действие е обречено на провал, тъй като съюзниците не добавиха почти нищо към вече предложеното през май. Смятам, че единственият шанс за успех е в точното определяне на компенсацията, която Сърбия може да очаква. Моето мнение се основаваше на разговора ми с Йованович, който ясно изрази това в това послание. Аз направих всичко възможно, за да убедя сърбите в необходимостта от отстъпка, въпреки пълната безперспективност за някакъв ч успех.

На 23 юли и четиримата посланици се редуваха да посещават Пашич, за да предадат декларацията. Винаги разговарях с него с пълна откровеност и сега не промених този навик. Приятелски, но твърдо му казах, че отказът на нашето искане е на негова отговорност, много по-сериозна от тази, която се страхуваше да приеме, отказвайки да се съгласи. Бъдещето на Сърбия и отношенията ѝ с Русия са заложени на карта. Повторих това, което вече бях казал на Йованович: а именно, че той трябва ясно да разбере жертвите, които войната изисква от всеки съюзник. Племенните спорове, сантименталните съображения, всичко това трябва да избледнее пред закона на желязната необходимост, който управлява войната. Ако в тази безпрецедентна война, започната заради Сърбия, последната откаже на Русия жертвата, която в крайна сметка е необходима за същите тези сърби, тъй като те са по-заинтересовани от привличането на България, тогава какво оправдание ще има нашият съюз със Сърбия?

В крайна сметка, няма ли да бъдат прави онези, които казват, че самата Сърбия е доказала своята пълна безполезност за Русия?⁵⁰

⁵⁰ Това е самата истина, която панславистите, които по принцип са само сърбомани, не могат да я разберат, още от времето на граф Игнатиев, който провали собствен си договор, като не включи

Пашич беше изключително развълнуван, но както винаги, сдържан. Той отговори, че за Сърбия това е въпрос на живот и смърт, но е по-добре да умре с чест, отколкото да се самоубие. Според него исканията на Съюзниците едва ли могат да бъдат удовлетворени, но въпросът изисква обсъждане с министрите, партийните водачи, краля [Петър I] и наследника [княз Александър].

На следващия ден, сутринта на 23 юли, Пашич дойде при мен, за да ми каже, че той и министрите заминават за Крушевац, за да се срещнат с наследника, и за Топола при краля, за да обсъдят декларацията на съюзниците.

Той каза, че не може да предвиди резултата от срещата, но смята следните въпроси за основни елементи на дискусията:

- 1) определяне на обезщетението, което Сърбия може да очаква, толкова точно, колкото и определянето на жертвите, изисквани от нея;
- 2) ще признаят ли силите договорната линия от 1912 г. като необходимо условие или може да бъде променена? и
- 3) какво разбират силите под обща граница между Сърбия и Гърция, каква ще бъде дължината на тази граница и къде трябва да бъде прокарана?

Отговорих, че веднага ще предам въпроса му по телеграфа, както и молбата му за бърз отговор. Лично аз съм убеден, че договорената граница, за съжаление, не може да бъде променена, но по други въпроси Русия ще се опита да направи всичко възможно за Сърбия.

Пашич очевидно се опитваше да смекчи впечатлението от разговора от предния ден, когато трудно контролираше разочарованието си. Каза ми, че всичко, което Сърбия прави, ще го прави само за Русия и че дълбоките връзки с нас се разкриват по-ясно в трудни времена, отколкото във времена на просперитет. Най-много го интересуваха въпросите за определяне на крайбрежната зона, която ще отиде към Сърбия в Далмация и Албания, както и разграничението в Банат. Надяваше се, че все още не сме подписали споразумението с Румъния, тъй като без сигурността на Белград, сръбската власт ще бъде нестабилна. Спомена Бачка и Срем, Хърватия, и протестира срещу Италия.

Пътуването на министрите не стана веднага. Вместо това, престолонаследникът [Александър] пристигна в Ниш със своя помощник началник-щаб, Живко Павлович, който на практика почти изцяло командваше армията поради лошото здраве на генерал Путник.

След среща с военни служители и министри, Пашич видимо се загрижи повече. Той настояваше, че линията от 1912 г. не може да бъде приета без промяна. Той обаче не направи окончателно изявление, очаквайки отговор на въпросите си. Чуждестранните колеги се срещаха с мен ежедневно. Успях да ги убедя да телеграфират на правителствата си в същия дух, настоявайки за необходимостта от бързо и точно определяне на сръбското обезщетение, което да се хареса на въображението на сърбите.

Сериозна обща граница между Сърбия и Гърция можеше да се постигне само чрез разделяне на Албания между тях, без Валона (Вльора), със сухопътна част в полза на Италия. След това беше необходимо да се обещаят Босна и Херцеговина с прилежащото крайбрежие, Срем, Бачка, Славония и Хърватия с

в него предварителната договореност за австроунгарската анексия на Босна и Херцеговина! Затова и Русия завърши катастрофално съществуването си като империя в 1917 г. (б. пр.)

крайбрежната ѝ зона. Въпросът за Банат представляваше особено сложна ситуация, тъй като не знаехме със сигурност дали той вече е бил безвъзвратно отстъпен на румънците.

Важно е да се докладва поне за постигнатия резултат на тази цена, тъй като сърбите отдаваха голямо значение на намесата на Румъния във войната. В телеграмите си до Петроград изразих убеждението си, че ако съюзниците не са в състояние, поради упоритостта на Италия, да предоставят на Сърбия точно определение на посочените по-горе компенсации, тогава сръбското правителство, няма да може, дори и да желае, да се съгласи с искането им, предвид настроята в армията и широките обществени кръгове.

Всъщност въпросът беше много прост: от Сърбия се искаше да отстъпи територия, за която държеше и беше пролята много сръбска кръв.⁵¹ Тази отстъпка беше напълно осъществима. Междувременно се даваха смътни обещания в замяна, на територии, които все още трябваше да бъдат завладени, където интересите на Италия се сблъскваха със тези на Сърбия.

Въпросът беше не само в привлекателността на големите териториални придобивки, но и в племенното обединение на южните славяни. Освен това Сърбия не можеше да гледа без тревога на невъзможността за установяване на твърди държавни граници гарантирани от Антантата. Всъщност на юг общата граница с Гърция, която и двете държави ценяха особено като сигурност срещу България, беше замислена като тесен коридор, обграден от двете страни от враждебни елементи. Стратегическото значение на такава граница беше сведено до нула. Границата с България, както е предвидена в договора от 1912 г., изглежда напълно незадоволителна според Пашич и сръбските военни кръгове. Вярно е, че по този въпрос аргументите на сърбите страдаха от един фундаментален недостатък: те не можеха да не признаят, че доброволно са се съгласили на тази граница, когато са сключвали договора с България.

Многократно посочвах това на Пашич. Последният възрази, че лично никога не е искал да поеме отговорност за тази граница и че ясно е заявил това на покойния Милованович, който тогава беше ръководител на кабинета и водеше преговорите с България по време на сключването на договора. Промяната на лицето, не може да освободи държавната власт от поетия ангажимент; оттогава договорът е нарушен по вина на самата България и сърбите могат да посочат, че това потвърждават убеждението им за необходимостта от по-солидни гаранции срещу българските амбиции. Отстъпването на целия Банат на румънците ще има особено болезнено въздействие върху сърбите. Цялата история на отношенията им с Австрия се определяше от постоянната заплаха към Белград и изведнъж, на мястото на тази стара заплаха, се появи нова – от Румъния.

Белград беше център и хранилище на цялата сръбска култура и значителен дял от материалните богатства. Разбираемо е, че един от най-значимите резултати от войната за сърбите, е окончателното осигуряване на сигурността

⁵¹ В Македония сърбите проляха изключително българска кръв, след като наложиха варварската си окупация в 1913 г. Иначе, там големи сражения с турците, освен първото при Куманово, не са се водили, но руската заслепеност е толкова голяма, че възприема изцяло сръбските лъжи като истина. (б. пр.)

на столицата им, но сега са принудени да се примирят с идеята, че румънската граница ще се простира чак до Белград, отделена от него само от Дунав.

Сръбските лидери и кралят бяха особено засегнати, че по този въпрос Русия сякаш компрометира интересите им.

Въпросът за Адриатическо море оставаше и тук Сърбия, както и в Албания, отново се сблъска с италианско съперничество. Италия договори анексирането на чисто славянски региони за себе си, но и очевидно се стреми да се осигури предварително по всякакъв възможен начин в случай на бъдещ конфликт със Сърбия. Частта от бреговата линия, за чието анексиране към Сърбия Римският кабинет се съгласи, трябваше да бъде неутрализирана.

Така в Босна Италия придобива стратегически ключ в случай на война със Сърбия. Политиката на Италия е ръководена не само от желанието да придобие господстващо положение в Адриатическо море, което Сърбия не можеше да оспори, но и от чисто еврейското търгашество и нежелание да се позволи обединението на южните славяни под егидата на силна Сърбия.

При тези условия се проведеха преговори между силите на Антантата и Италия относно компенсациите за Сърбия. Трябва да отдам заслуженото на моя италиански колега, барон Скуити, който се опита да смекчи напрежението и да заеме помирителна позиция, въпреки раздразнението на сърбите, засипващи го с дребни, незначителни нападки, които той понасяше с мъдро търпение. От наша страна беше направено всичко възможно, за да се накара Римският кабинет да бъде по-отстъпчив.

Ситуацията се усложняваше от българското правителство, което очевидно вече се беше присъединило към Централните сили или се готвеше да го направи, и започна военни приготовления по цялата сръбска граница под претекст за маневри. Българският посланик в Ниш, който винаги отричаше дори и очевидните факти, дори в този случай отхвърли всякакви приготовления. Това, само увеличи подозрението и огорчението на сърбите към съюзниците, които ги призоваваха да правят жертви, които те смятаха за безсмислени и отблъскващи. Съюзниците така и не постигнаха съгласие по текста на изявлението пред Пашич в отговор на неговия въпрос. Колкото и съюзниците да намалиха размера на обезщетението, за да осигурят съгласието на Италия, тя продължаваше да ги намира за прекомерни.

Британският посланик беше инструктиран да направи изявление на 3 (16) август, дори и сам, ако колегите му не бяха получили пълномощия дотогава. Аз все още не бях получил, но от предишна телеграфна кореспонденция видях, че Сазонов, с очевидно недоволство беше принуден да приеме основните изменения на Грей в нашия текст, направени за да се хареса на Рим. За да не се засилва вече очевидното впечатление за лошо съгласие между съюзниците, се присъединих към изявлението на британците и французите. Същността му беше следната:

Точка 2. При условие че Сърбия приеме гледната точка на Съюзниците по въпроса за Македония, на Сърбия се обещаават следните територии при благоприятен изход на войната:

Точка 3. Босна и Херцеговина; Срем до линията на Драва и Дунав със Зеmlin и Бачка; Адриатическото крайбрежие от нос Планки до точка на 10 км

южно от Стара Рагуза (Дубровник), включително островите Цироне (Гранде и Пикола), Буа, Солта, Браца, Жакелиан и Каламота, и полуостров Сабиончело. Ако Съюзниците завладеят Славония, тя ще принадлежи на Сърбия.

Точка 4. От точка на 10 км от Стара Рагуза до река Дрина, крайбрежието ще принадлежи на Сърбия, а част – на Черна гора.

Точка 5. Крайбрежието от Дрина до Воюса ще принадлежи на независима Албания.

Точка 6. Бъдещето на Хърватия, включително крайбрежието от Волоския залив до границата на Далмация, включително Фиуме (Риека), ще бъде решено безпристрастно при окончателното сключване на мира.

Точка 7. Крайбрежието от нос Планка до южния край на Сабиончело и крайбрежието от точка на 10 километра южно от Стара Рагуза до река Воюса ще бъдат неутрализирани.

Точка 8. Съюзниците са задължени да настояват за линията на съюзния договор от 1912 г., освен ако Сърбия не получи пряко съгласието на България за каквито и да било промени.

Точка 9. Границата между Гърция и Албания ще започва от бъдещата граница между Сърбия и България в Македония, но Съюзниците все още не могат да определят нейния обхват.

Точка 10. Съюзниците няма да предявяват претенции за себе си в териториите, посочени в точки 3, 4, 5, 6 и 7.

Към тържественото писмено изявление добавих устно, от името на Русия,

1) че след сключването на мира ще окажем всякаква възможна помощ на Сърбия за анексирането на Хърватия,

2) че ако Румъния не се оттегли, Сърбия ще получи славянската част на Банат и

3) че ще съдействаме за възможно най-широкото определяне на сръбско-гръцката граница в Албания.

На следващия ден, т.е. на 4 (17) август, италианският посланик беше упълномощен да направи изявление, идентично с нашето, но то изключваше споменаването на Славония и в една точка беше допусната лека промяна във формулировката, донякъде двусмислена.

По реда на старшинство направих изявлението си пред Пашич след английския и френския пратеник. Той вече беше свикнал със същността на предложението на Съюзниците, но все още беше потиснат и развълнуван.

Каза ми, че Съюзниците са му улеснили отговора на техните искания. Сърбия трябва да се бори не само с Австрия, но и със своите съюзници за защитата на родината си и жизненоважните си интереси, „ако изобщо все още ни смятат за съюзници“, добави той. „Сърбия е управлявана и разделяна като африканска колония.“

„Какво право имате да отправяте такива упреци към Русия след всичко, което е направила?“, възразих оживено.

„Вярвам... Русия направи всичко, което можеше за нас, но не може да изисква от нас невъзможното“, отговори Пашич.

Разговорът ни не можеше да бъде дълъг, защото Пашич бързаше да хване влака, за да се види с краля. Той обаче ми посочи най-фрапантните недостатъци

ци на изявлението на силите: неясното обозначение на бъдещата сръбско-гръцка граница, без да се очаква сигурност нито от България, нито от Албания; нежеланието на силите да предоставят гаранции относно Хърватия; и накрая, мълчанието относно земите, населени със словенци.

Освен това, имаше и други точки, които не можеха да не го раздразнят, като например липсата на сигурност на Белград от Банат, което беше премълчано в изявлението, и напълно безполезното искане за неутрализиране на Адриатическото крайбрежие, отправено към Сърбия.

Относно последната точка, в разговор с мен, самият италиански посланик каза, че подобни ограничения не издържат на практика и със сигурност ще бъдат отхвърлени от сърбите при първа възможност, след като завладеят тези земи. Най-трудното нещо, с което Пашич трябваше да се примири, беше невъзможността за промяна на границата от 1912 г.

Накрая му казах, че ако преследват всичко, рискуват да не постигнат нищо и че Сърбия ще трябва да избира между Македония и обединението на югозападните славяни. „Ще изберем Македония“, отговори Пашич.

Ще пропусна подробностите от преговорите, които се проведеха през следващите дни. На 7 (20) август британският пратеник поиска съгласието на Пашич да окупира линията Вардар веднага щом България обяви съгласието си за намеса срещу Турция. Той обясни, че тази окупация ще служи като гаранция не само за България, но и за Сърбия, като гарантира, че прехвърлянето на Македония към България ще се случи само едновременно с придобиването на нови земи от Сърбия. Това направи благоприятно впечатление на Пашич. От моя страна, аз ежедневно настоявах във всичките си телеграми за незабавна окупация на линията Вардар от съюзниците, за да застанат между сърбите и българите. Смятах, че това е единственият шанс да се предотврати войната между тях. Беше изключително важно да приложим мерки за защита на главната комуникационна линия между Русия и нейните съюзници от Солун до Дунав. Посочих, че окупацията задължително трябва да включва Солун, в противен случай няма да постигне целта си.

За съжаление, това последно съображение беше напълно игнорирано в Петроград. Единственото нещо, за което се съгласиха с мен, беше нежелателността на участието на нашия отряд в съюзническата окупация. Водех се от две съображения:

1) нежелателността на въоръжените сблъсъци между нашите войници и българските чети (ако опасността от окончателен разрыв между Сърбия и България бъде предотвратена); и

2) в случай на австро-германско нашествие в Сърбия, съюзническите войски ще могат, ако е необходимо, да се качат на кораби в Солун и да отплават застранието си, ние какво ще направим?

Преди да даде отговора си на Съюзниците, Пашич свика Скупщината и обясни настоящата ситуация в общи линии. Сред депутатите най-гласовитата опозиция дойде от либералите, които преди това отказаха да се присъединят към коалиционния кабинет и да споделят отговорността с него.

Лидерите на тази партия, която преди това имаше малко поддръжници, бяха мотивирани от лична амбиция. Те искаха да спечелят популярност в ар-

мията чрез непримирим шовинизъм. И със сигурност създаваха много трудности на Пашич. Вече казах, че в основата на всички техни трудности стоеше непреодолимо и нарастващо недоверие към България, което за съжаление, беше повече от основателно, докато ние и нашите съюзници хранехме илюзии по този въпрос, подхранвани от нашите представители в София, особено след като британският пратеник Елиът, който беше предпазлив и недоверчив към българите, беше заменен от съветника Хенри Бакс-Айрънсайд, преместен от Петроград в София. Последният беше дошъл с цел да „победи“ българското правителство и до самия край погрешно приемаше провалите на желанието си за реалност.

Веднъж отидох да видя министъра на железниците Драшкович. Той беше един от лидерите на Младорадикалната партия, най-важният член на кабинета след Пашич, все още млад, привлекателен със своята пламенност и искреност, но в същото време с не съвсем обичайния делови подход сред сърбите. Драшкович ми говори с видима емоция, почти през сълзи, за предстоящото решение. Думите му издаваха убеждението му, че жертвата изисквана от сърбите, е безполезна, че българите няма да сътрудничат със съюзниците, няма да атакуват турците, а просто ще изчакват момента да атакуват сърбите.

Напразно го убеждавах, че дори това предположение да е правилно, Сърбия не рискува нищо, тъй като обещанието на Македония към българите е обусловено от присъединяването им към съюзническите сили и ще бъде загубено, ако откажат. Драшкович настояваше, че единственият начин да се успокои България е да се представи ултиматум, изискващ незабавни действия, под заплаха от въоръжени действия срещу нея, ако откаже.

По същество упоритостта на сърбите да удовлетворят исканията на съюзническите сили се обясняваше не само с фундаменталното им недоверие към България, но и в липсата на пълно доверие към самите съюзнически сили. Сърбите постоянно се страхуваха, че съюзническите сили може да се откажат от тях и да не успеят да ги защитят от българите, ако ги нападнат.

Забравих да спомена, че преди съвместното изявление на представителите на Антантата в Ниш беше направена още една стъпка: императорът, английският и италианският крал, както и президентът на Френската република, ни инструктираха да предадем текстовете на личните им обръщения до краля по същия въпрос.

Първоначално беше предложено телеграмите да бъдат адресирани до наследника в качеството му на регент, но моето предложение, че е по-добре на името на стария крал, а не това на бъдещия монарх на Сърбия, за да не се свърже той със спомена за необходимата тежката териториална жертва, беше взето предвид и четиримата посланици предадоха телеграмите на Пашич, адресирани до краля, на 28 юли.

Текстовете на телеграмите бяха идентични само от императора и от английския крал Джордж. Италианската телеграма контрастираше неблагоприятно. Отговорите на сръбския крал бяха предадени на всеки от нас от Пашич на 18 август. Телеграмата, адресирана до императора, беше съставена с най-топли думи. В него кралят изразяваше благодарност и признание за всички жертви, които Русия беше направила за Сърбия, и изрази готовността си да направи

всичко по силите си като конституционен монарх, за да удовлетвори съюзниците. Подавайки ми текста на телеграмите, Пашич каза с доволна усмивка: „Утре ще ви дам отговора на предложението на съюзниците. Мисля, че ще бъдете доволни.“

Не знам защо старецът трябваше да ме подвежда. Може би неговата неизкоренима склонност към хитрост беше налице. Както и да е, въпреки че думите на Пашич неволно вдъхнаха известна надежда в мен, когато ги предадох на Петроград, който се стараех да държа максимално информиран за всички обрати на преговорите, добавих, че смятам за необходимо да предупредя че не съм уверен в благоприятен отговор на нашите искания, преди да получа текста му. Тази предпазна мярка, за съжаление, се оказа необходима.

На следващия ден, тоест на 19 август, Пашич ни връчи дълга нота, на части. Сърбите се съгласиха, но само по принцип, с линията от 1912 г. Вярно е, че те правеха голяма отстъпка, за която преди това не бяха склонни да чуят. Съюзниците обаче вярваха, че българите могат да бъдат изкушени само от линията от 1912 г. без никакви промени. За тях това беше въпрос на гордост, дори повече отколкото на материално значение.

Междувременно сърбите предложиха следните изменения:

1) градовете Скопие и областта Овче поле трябва да бъдат оградени от стратегическа граница, която ще бъде определена;

2) Сърбия запазва Прилеп по силата на историческите спомени⁵²;

3) общата граница с Гърция започва от височините Перистер и Суха планина, продължавайки на запад до точка, която ще бъде определена.

Град Битоли обаче ще остане извън сръбската територия. Сърбите придружиха отстъпките си с доста обширно обяснение, доказвайки, че земите, отстъпени от Сърбия, са сръбски по своята история, племенен състав и спечелени права върху тях. Беше очевидно, че сръбското правителство, считайки се за длъжно да направи отстъпката в момента, внимателно уточнява бъдещите си права. Освен това самата отстъпка беше придружена от редица изисквания, чието изпълнение би я направило невалидна.

1) България трябваше да атакува Турция възможно най-скоро и да съдейства ефективно за превземането на Константинопол и Проливите.

2) Силите трябваше, в допълнение към всички свои обещания, да предоставят на Сърбия Хърватия и град Фиуме, като декларират, че на словенските земи ще бъде предоставено правото свободно да определят съдбата си; западната част на Банат, необходима за отбраната на Белград и Моравската низина, трябваше да бъде присъединена към Сърбия.

Включени бяха и други точки, отнасящи се до признаването на правото на Сърбия да участва в мирни преговори като съюзник, регулирането на финансовите въпроси и гаранциите за безпрепятствен транзит на сръбски стоки до Егейско море. Прехвърлянето на Македония можеше да се осъществи едва след като Сърбия придобие владение на новите земи и бъдат решени въпросите, отнасящи се до правата и интересите на останалото в Македония сръбско население.⁵³

⁵² Крепяща сръбска наглост! (б. пр.)

⁵³ Няма такова! (б. пр.)

Сръбският отговор имаше най-депресиращ ефект върху мен. Разбира се, още преди това осъзнавах, че нищо добро не може да се очаква от тази каша, замесена от британците, но напрегнах всичките си сили, за да постигна невъзможното. До последния момент не бях губил надежда и сега всичко се разпадаше.

Най-важното е, че не можех да простя на Пашич, ненужните му хитрости от предния ден, когато беше казал, че ще бъда доволен от отговора му.

За да му покажа колко съм недоволен, напълно прекратих ежедневните си посещения при него, особено след като те ми се струваха напълно безполезни. Обръщах се към Йованович за всички въпроси. Разбира се, продължих да телеграфирам, предлагайки различни начини за въздействие върху сърбите, но го правех без особено убеждаване, просто от чувство за дълг. Едно нещо, за което продължих да настоявам с всички сили, но със същия неуспех, беше незабавното изпращане на съюзническите войски и окупирането на линията по Вардар и Солун.

Изложих впечатленията си в частно писмо от 23 август 1915 г., адресирано до заместник-министъра на външните работи А. А. Нератов. Възпроизвеждам го тук. „Опитах се да информирам министерството възможно най-подробно за трудностите и условията, при които се водеха преговорите тук, които сега завършиха толкова неуспешно. От моя страна, направих всичко, което можех. Докрай никога не губих надежда за успешно разрешаване, но осъзнавах колко слаба беше тази надежда.

Сръбският отговор, неочакван за мен, беше по-поразителен в своята груба и неподходяща форма, отколкото в съдържанието си. Много съм разстроен, че се справих със задачата си толкова зле.

Въпреки че предложената от сърбите граница не съвпада с исканията на съюзниците, не може да се отрече, че от тяхна гледна точка жертвата, която се прави, е наистина голяма. Суровостта на изказванията на Пашич трябва да се отдаде на натрупаното му негодувание срещу съюзниците, които се разпореждаха със сръбските интереси, без да се обърнат към тях, без дори да обмислят необходимостта да разговарят с Пашич, за да го информират за своите намерения и решения и да му дадат възможност да формира общественото мнение.

Отстъпването на целия Банат на Румъния, след като на Пашич беше изрично обещано да защитаваме сръбските интереси по този въпрос, беше особено болезнено прието тук. В крайна сметка сърбите развиха горчивото впечатление, че всички неутралните страни, търгуващи както с нашите врагове, така и с нашите съюзници, получават награда за своя цинизъм и че колкото по-малко церемонии проявяват към съюзниците, толкова по-големи са шансовете им да спечелят благоразположение.

По Македонския въпрос Пашич е обвързан и с лични тревоги. Той е бил решителен противник на договорната линия, разработена от покойния Миланович. По това време той отхвърля всякаква солидарност с нея и демонстративно напуска срещите, където този въпрос е бил обсъждан преди окончателното сключване на договора от 1912 г. След като поема властта след смъртта на Милованович, Пашич, още преди началото на Балканската война, влиза в противоречие със съюзния договор; на 15 (28) септември 1912 г., много преди общо-

балканската мобилизация, той определя областта „Стара Сърбия“ в циркуляр до сръбските представители в чужбина и включва Прилеп и Охрид в нея – тоест, по същество, както в последната нота. Всичко това трябва да се има предвид сега. Пашич се опита да направи възможно най-широки отстъпки, но самият той не желае да надхвърли определена граница. Това обяснява твърдението му, че в случай на по-нататъшно настояване от страна на съюзниците, той ще подаде оставка. Йованович ми каза, че според него Сърбия трябва да се съгласи със съюзниците, и особено с Русия, и просто предложи да се вмъкне в отговор нота, че някои аспекти на договора трябва да бъдат предмет на руски арбитраж. Неговото мнение обаче не беше прието. Докато пиша тези редове, съюзниците ни може би вече са се споразумели за някакъв начин на действие, но смятам че са закъснели. Днес ги предадох накратко по телеграфа. Те смятат, че Сърбия все още може да бъде притисната с обещания, но и със заплахи.

Ако Пашич подаде оставка, тогава при сегашните обстоятелства това е само половината от битката. Във всеки случай не сме постигнали това, което искахме от него. Разбира се, съществува риск още по-непреклонен човек да поеме властта. Ако обаче се изисква всичко или нищо, тогава половинчатите отстъпки не могат да ни задоволят. За да може обаче заместникът на Пашич, ако не самият той, да приеме предложенията на съюзниците, условията трябва да бъдат променени по някакъв начин. Невъзможно е да не се признае, че сръбските оплаквания са до голяма степен оправдани. Вярно е, че са им обещани огромни територии, но първо те трябва да бъдат завладени и второ, дори и да ги притежават, мащабът на тези нови придобивки не решава въпроса за невъзможните държавни граници, създадени от три страни. Настоящата война все още не е приключила, а те вече раздухват темата за три нови войни – с България, Италия и Румъния, появяващи се на хоризонта. Сърбия трябва да се чувства сигурна някъде. И тъй като най-належащият въпрос е отстъпването на Македония на българите, естествено е първият въпрос, който ще повдигнат, е общата граница с Гърция и отказът на България да получи достъп до Адриатическо море. Хуманитарните фрази в предложенията на съюзниците, разбира се, не могат да ги задоволят. Само разделянето на Албания и граница с Гърция, простираща се до морето, може да бъде достатъчно изкушаващо и конкретно, за да принудят сърбите да приемат отстъпването на Македония.

Говорейки с пълна откровеност, не мога да не изразя съжаление, че на нашите съюзници по Балканските въпроси още от самото начало беше дадена твърде широка инициатива, която те използваха без достатъчно познания по въпроса или разглеждане на всички аспекти на Балканския проблем. Последният беше решен на части. Беше необходима помощта на Италия - всичко беше направено за това, без подходяща координация с други фактори, като Сърбия и Гърция. Румъния беше необходима - отново Сърбия изглеждаше несъществуваща. Накрая дойде ред на България. Тук, независимо дали им харесва или не, не може да не попитат Сърбия, но дори и тук те постъпиха неправилно. Би било възможно, продължавайки същата система за придобиване на съюзни държави една по една, първо да бъдат уверени, че България ще бъде привлечена с цената на определени отстъпки, а след това да упражнят по-голямо убеждаване

върху Сърбия. Или обратно, първо да бъдат уверени в това, което може да се получи от сърбите, и едва след това да се окаже натиск върху българите.

Писах и говорих за това толкова много пъти в Петроград. Вместо това те направиха две предложения едновременно, които сега не знаят как да съгласуват. И това беше направено без основните инициатори британците да имат ясна представа какво да правят, ако не успеят да убедят сърбите. Оттук и сегашната безизходица. Как да се излезе от нея? Не виждам друг начин освен да се окаже натиск върху Италия и да се принуди да отстъпи в Албания, и да се предостави на Сърбия да пристъпи там към незабавна окупация.

На Балканите е необходимо да се създаде двойно чувство за натиск – обещания за ползи и заплаха от непосредствена отговорност. Трябва да окажем натиск върху България по-късно. Да ѝ се предаде всичко възможно, но да не се допуска по-нататъшен неутралитет, докато все още може да се оказва натиск.

В противен случай ще последват всички неприятни последици от половинчати мерки: съседите на България ще се почувстват ограбени и оскърбени, а неутрална България в определен момент ще премине на страната на враговете ни, дори и само пасивно. Ако обаче отстъпките са съпроводени с искане за незабавни действия и това да се превърне в реална заплаха, тогава България ще трябва да се подчини. Повтарям, пиша всичко това от опасения, че това писмо ще закъснее или, още повече, че не знам всичко и мога сериозно да греша в цялостната си оценка на ситуацията. Моля да ми простите за това или за всяко крепящо налагане на идеи. Координацията на действията на австро-германците с българите ми се струва напълно възможна. В края на краищата това е равностойно на провал на цялата ни Балканска политика и заплашва с непредсказуеми последици...”

Положението изглеждаше все по-сериозно с всеки изминал ден. Силите на Антантата смятаха за възможно да оказват натиск само върху Сърбия. По отношение на България те просто се подмазваха и непрекъснато се отдръпваха от дадените обещания, като ги засилваха и така само разкриваха собствената си слабост. От самото начало подобна политика изглеждаше очевидно несъстоятелна и опасна.

В същия ден, в който писах на Нератов, телеграфирах до Петроград, повтаряйки изразените по-рано мои възгледи за желателността на обединението на Сърбия, Гърция и Румъния около обща програма за действие спрямо България, за да информирам последната за отстъпките, които може да очаква от всички свои съседи. В същото време, съюзниците трябва ясно да заявят на България, че няма да толерират нейния постоянен неутралитет. Като реална санкция за възгледите на съюзниците, смятах за необходима незабавната окупация на линията Вардар-Солун, добавяйки: „Англия доведе съюзниците в задънена улица с лошо обмислената си инициатива. Изходът е от съществено значение, защото в противен случай, и евентуално отделяне на част от австро-германските сили за координирани действия с България, моралният провал на съюзниците на Балканите ще се утежни със сериозно поражение. Установяването от нашите противници на пряка комуникация с Турция през България ще доведе не само до провал на операцията в Дарданели, но и до прехвърляне на значителни турски сили срещу нашия кавказки фронт, да не говорим за невъз-

можността да се разчита на Румъния да се присъедини към нас след това събитие.“

Уви! Всички тези телеграми не получиха никакъв отговор. Напротив, британците продължиха предишната си игра в София, въпреки че херцог [Йохан Алберт] от Мекленбург беше на посещение там по същото време, дошъл да установи окончателно споразумение за действия между Германия и България.

Известният генерал Савов не се поколеба да публикува най-недвусмислените си прогермански изявления. Всичко това се случи, докато ние претърпяхме един неуспех след друг, а нашите крепости, смятани за непробиваеми опорни пунктове, паднаха след най-кратката съпротива.

Разбира се, не гаfoвете и грешките на неорганизираната дипломация, а тази тежка ситуация беше основната причина да тласнем България в лагера на нашите врагове.⁵⁴ Въпреки това, със сигурност не трябваше да се прибегва до очевидно несъстоятелни тактики, които подкопаха ненужно достойнството на съюзниците. Телеграфирах това многократно. „Ако не сме в състояние да окажем натиск върху България и същевременно да потвърдим готовността си да направим всички отстъпки за сметка на Сърбия и може би и на Гърция“, телеграфирах на 29 август, „тогава няма да спечелим нищо за България, а рискуваме да отчуждим държавата, благосклонна към нас (б. пр. т.е. Сърбия). По-добре е да не правим нищо, отколкото да отслабваме авторитета си с изявления, които нямат санкцията на съюзниците.“ ... „Необходимо е внимателно да се поддържа моралната тежест на съюзниците тук“, телеграфирах два дни по-късно, тоест на 31 август, „нашите врагове не пренебрегват нито една от грешките и провалите на съюзническата дипломация, опитвайки се да посеят съмнения в общественото мнение дори на досега безусловно приятелска Сърбия относно крайния успех на съюзниците и отношението им към интересите на сърбите.“

Скоро след като Пашич предаде отговора си на силите на Антантата, се разделих с колегата си В. Н. Щрандтман, назначен за първи секретар на посолството в Рим. Колкото и тъжно да ме беше, че го губя, все пак се радвах за него и семейството му, че напускат Сърбия своевременно и няма да бъдат подложени на всички превратности на съдбата, които очакваха за останалите.

Б. П. Пелехин, формално назначен за първи секретар в Черна гора, беше изпратен в Ниш, за да го замести. Тъй като Обнорски остана като шарже д'афер в Цетине от началото на войната и не искаше да го сменят, засега Пелехин остана в Ниш.

Междувременно новините от София ставаха все по-лоши и по-лоши. Още на 6 август Савински телеграфира до Петроград, че депутат, радославист, но лоялен към Русия, го е посетил и поверително му е предал, че знае от Радославов решението на правителството да не приема предложенията на силите на Антантата и да нападне Сърбия, за което се прави подготовка.

По това време в България се случва смяна на военния министър. Генерал Фичев [на 19 август 1915 г.] е заменен от ген. Жеков. Фичев има репутация на

⁵⁴ Основната причина е, че Русия изцяло пренебрегва стремежа за българското национално обединение още след Берлинския конгрес, като застава изцяло на сръбска страна и играе на дребно, без да може да предложи нищо сериозно. Да се разчита на „признателност“ при условие че водиш антибългарска политика е глупаво, но това ограниченият руски ум и тогава и сега изобщо не е в състояние да го разбере, независимо от големия брой глупаци-предатели в България, т.нар. русофили! (б. пр.)

почтен човек, враг на авантюрите. Когато е военен министър, той казва на сърбите, че под негово ръководство нямат от какво да се страхуват и че ако види, че правителствената политика се отклонява от курса, ще подаде оставка.

Ясно е, че напускането на Фичев служи като предупреждение за сърбите. И така, новият министър, Жеков, казва на същия депутат, че България ще се противопостави на всеки, освен на Турция. Савински пише, че падането на Ковно (днес Каунас) е оказало депресиращ ефект върху нашите приятели и е било използвано от германците по всякакъв възможен начин. Последните, с карти в ръка, доказаха, че нашата армия е обречена на пълно поражение и че Антантата е напълно разбита.

Вестниците, подкупени от Германия, енергично раздухваха съобщения за уж неизбежна революция в Русия. Лично аз съм сигурен, че тази последна новина е оказала дори по-силен ефект върху българското въображение, отколкото новините за нашите поражения. Те вярваха, че Русия няма да издържи и че раздорът между правителството и народа ще бъде по-силен от осъзнаването на необходимостта от обединение. Мисля, че много българи разсъждаваха по следния начин: Русия няма да издържи; ще избухне революция вътре в нея; ще ударим не срещу Русия, а срещу Сърбия, ще я смажем с помощта на германците, ще вземем от сърбите всичко което искаме, ще установим господството си на Балканите и след това ще се обърнем към същата тази Русия, в която ще управляват нови хора, и ще им кажем: „Ние се борихме не срещу вас, а срещу същата онази стара официална Русия, която свалихме, която единствена е виновна за всички наши злини и нещастия.“

Ако българите можеха да мислят така, тогава крал Фердинанд, който винаги е мразел и се е страхувал от Русия, очевидно е решил, че е дошъл моментът да свали маската си, открито да застане на страната на нашите врагове и с помощта на Вилхелм да утвърди трона си в България и на Балканите като преден пост на германизма.⁵⁵

Същият Савински съобщава на 8 август, че както той, така и нашият военен агент получават информация от различни източници, „обикновено добре осведомени“, потвърждаваща решимостта на България да застане на страната на нашите врагове. Говореше се, че цар Фердинанд, посещавайки Радославов, му е казал, че е дошло времето България да вземе решение и да нападне Сърбия. Той упълномощил Радославов да смени министрите му, на чието доверие е не може да се разчита.

И въпреки всичко това, идеята, че България може да се присъедини към враговете на Русия, изглеждаше толкова чудовищна, толкова невероятна⁵⁶, че само това може да обясни защо Савински и други все още отказват да повярват

⁵⁵ Наивни изводи, но в едно е прав, Русия я чакаше революция и пълно поражение, при това напълно заслужено възмездие за нелогичната и шизофренична политика, която води. (б. пр.)

⁵⁶ Руската наивност и глупост изглежда чудовищна и невероятна! България не ви е роб, но те са свикнали да се отнасят с българите като с крепостните си селяни. Там е трагедията им, че не разбраха, че на Балканите единствена ценност за тях представлява България, като хинтерланд за Проливите, а Сърбия е ненужно бремене, изостряйки отношенията им с Австро-Унгария и вкарвайки ги в тази ненужна и фатална за руснаците война! Вместо това те фаворитизират Сърбия и унижават България! Днес руското поведение е същото за съжаление, но предвид свър. българска безмозъчност и злата услуга на социалистическото училище, страната ни гъмжи от глупаци русофили. (б. пр.)

напълно в нея, все още надявайки се, че българите блъфират, за да принудят сърбите да направят по-големи отстъпки, а също и да убедят турците да коригират границите в своя полза, така че да получат непрекъснато железопътно обслужване през българска територия между неутрална България и Дедеагач.

Няма да разказвам тук какво се случваше в България. Аз самият не винаги бях напълно информиран за това по това време, а сега нямам достатъчно материали под ръка и това не е моята задача.

На 1 септември Съюзниците направиха подобно писмено изявление в София, потвърждавайки гаранцията си за прехвърляне на безспорната зона Македония на България веднага след края на войната, в съответствие с договора от 1912 г., но обусловиха тази гаранция с декларацията на България за готовност да сключи военно споразумение с нас относно незабавни действия срещу Турция. Не беше получен бърз отговор от България, което по взаимно съгласие възприехме като отхвърляне на предложението. Към това писмено изявление посланиците устно добавиха, че не споменават окупацията на Вардарската линия „само защото има основание да се смята, че това ще е неприятно за България. Ако обаче това предположение се окаже погрешно, съюзниците са готови да започнат окупацията“.

Посланиците така и не получиха отговор на изявлението си. Вместо това, те научиха за железопътната мобилизация на 8 септември, а два дни по-късно и за военната мобилизация на България, която заяви, че не го прави с цел офанзива, а за да запази „въоръжен неутралитет“.

И в този момент нашите другари в София все още се надяваха, че войната може да бъде избегната, ако Сърбия незабавно отстъпи Македония на българите, и настояваха сърбите да не започват враждебни действия срещу България. За съжаление, съюзническите правителства възприеха същото мнение.

Още на 8 септември получих телеграма от Петроград, в която ме инструктираха да „апелирам към доказаната благоразумност на Пашич“ и съветваха сърбите да „избягват всичко, което може да се тълкува от българското правителство като заплашително действие и дори, ако е възможно, да избягват участието в бойни действия“.

С телеграма от 10 септември ми беше наредено, без да чакам колегите ми да получат инструкции, да настоявам пред Пашич за възражението за „безусловно съгласие“ за прехвърляне на съюзниците „частта от Македония по линията от 1912 г. при условията, които самите съюзници, ще определят“.

Веднага щом новината за мобилизацията на България беше получена в Ниш, сърбите, колкото и да е странно, сякаш се успокоиха. Пашич ми каза, че това е за добро, тъй като ще проясни обстановката на Балканите. В Сърбия съществуваха схващането, че на българската армия ѝ липсват достатъчно боеприпаси. Освен това ще отнеме известно време за мобилизация и концентрация, докато сърбите имаха всичко готово. Съвсем естествено те искаха да изпреварят момента, в който България е готова, и да я атакуват незабавно.

Освен това, те бяха подведени относно размера на австро-германските сили, предназначени за нахлуването в Сърбия. Това погрешно схващане беше подхранено от френските пилоти, служещи в сръбската армия. Впоследствие чух френския посланик да опровергава това обвинение.

За съжаление обаче той беше напълно прав, както се вижда от телеграмата на Изволски (нашият представител в Париж) до Сазонов от 10 септември. Изволски докладва за разговора си с г-н Маржери, близък сътрудник на тогавашния външен министър Делкасе. Ето какво е написал дословно Изволски: „Маржери ми повтори убеждението на Делкасе, вече известно на вас и напълно споделяно от генерал Жофр, че германците нямат намерение да предприемат сериозни настъпателни действия на Балканския полуостров в близко бъдеще. Според информация, получавана ежедневно от френските авиатори в Сърбия, в Банат не се извършват значителни струпвания или движения на войски.“ Бомбардирането на Дунав от австро-германска артилерия вероятно е демонстрация, целяща да впечатли Букурещ и Атина, да сплаши Балканския полуостров и да подбуди България да атакува Сърбия“.

Относителният оптимизъм на сърбите е подкрепен от опозицията в Гърция, или по-скоро от Венизелос, който оглавява гръцкото правителство. Както е добре известно, Гърция отговоря на българската мобилизация, със свои собствена. Венизелос се обръща към съюзниците и искайки 150 000 войници. Той се надява, че така ще успее да убеди краля [Константин] да изпълни съюзническите си задължения към Сърбия.

Франция и Англия се съгласяват и обещават такава помощ, ако България нападне Сърбия. При тези условия сръбските посланици в съюзническите правителства са инструктирани да се застъпват за бързото разполагане на помощни войски и същевременно да аргументират необходимостта Сърбия да не чака България да атакува, а да предприеме военни действия срещу последната възможно най-скоро. Тези усилия обаче не са увенчани с успех.

Делкасе казва на сръбския посланик [Веснич], че Франция вече е информирала Гърция за готовността си да изпрати войски и че „това решение може да накара България да се вразуми“. С оглед на това, сърбите трябва да се въздържат от всякакви провокации. „Ако Сърбия не се подчини на този съвет и се окаже основният виновник в конфликта, това ще промени изцяло отношението на Франция и съюзените с нея сили“ (телеграма на Изволски, 10/23 септември).

Сазонов говори още по-остро със Спалайкович. Когато последният започна да демонстрира стратегическото предимство на незабавна сръбска атака срещу българите, Сазонов отговоря, „че започването на военни действия от сърбите срещу българите за също толкова тежко престъпление, колкото и влизането на последните (на страната на врага), което те искат да предотвратят. Докато не го направят, те са сигурни в помощта на своите съюзници, гърците, а може би и на румънците, които представляват страхотна сила като цяло. Ако се решат на необратимата стъпка, ще им бъде отказана помощта на съюзниците и гърците. При такива обстоятелства дори победата над българите няма да бъде решаваща за бъдещето.“ „Те ще се окажат, отслабени от войната с българите, сами срещу германците, чието господство на Балканите вече е гарантирано.“ Бях помолен да „изразя този дух по най-решителен начин на Пашич“ (телеграма на Сазонов, 12 септември).

В същия ден, в който Сазонов разговаря със Спалайкович, 12 септември, Пашич телеграфира на Спалайкович: „...Струва ни се, че нашите съюзници все още не са наясно с положението на Балканите, нито със значението на мобили-

зацията на българската армия. Нашите съюзници все още не виждат, че България вече се е присъединила към Германия и Турция, което ни учудва..." „Сега не е време да се колебаем, да преговаряме и да даваме съвети, а настъпи моментът за решителни и бързи действия, защото след като цяла година беше невъзможно да се постигне споразумение чрез преговори, е трудно да си представим, че сега нещо може да се постигне. България желае да спечели време, за да съсредоточи армията си и затова ще демонстрира желание да продължи преговорите. Ние познаваме България и Балканите и затова предлагаме мерки, които могат да постигнат целта. Ако силите на Тройното съглашение продължат да следват стария подход към България, тогава всичко ще бъде загубено и следователно България ще има време да ни заблуди всички.“

По-нататък Пашич предлага:

- 1) да се постави на България ултиматум в рамките на 24 часа, с който да се изисква отмяна на мобилизацията;
- 2) окупиране на Варна, Бургас и Дедеагач при изтичане на крайния срок;
- 3) незабавно изпращане на военна помощ на Сърбия, включително поне една от нашите дивизии по Дунава, за да се повлияе на българите;
- 4) убеждаване на Румъния да влезе във войната със сила, заедно със Сърбия и Гърция.

В заключение Пашич добавя, че сръбското Върховно командване абдикира от отговорност за катастрофата, която неминуемо ще последва, ако не се вземат мерки и ако му се попречи да предприеме действия своевременно. Правителството гледа на ситуацията по същия начин и моли съюзниците спешно да оценят всичко казано.

Моето положение в Ниш по това време беше неопишуемо трудно. Разбрах, че сръбите контролират ситуацията, и единственият им шанс е да предотвратят мобилизацията на България. Заедно с колегите си настоявах за необходимостта от бързо разполагане на войските. Бях дълбоко разочарован от инструкциите на министерството да настоява за предаване на Македония на нас и за недопустимостта на започване на военни действия срещу България, без да се изчака нейната инициатива.

Разбира се, смятах за свой дълг да предам на Пашич това, което ми беше поверено, макар че осъзнавах пълната безсмисленост и вреда от подобни увещания. Написах всичко това в телеграмите си до Петроград. Телеграфирах навсякъде – до Петроград, до Щаба на Върховния главнокомандващ, до нашите посолства в съюзническите правителства, за необходимостта от незабавна помощ за Сърбия. В противен случай австро-германците лесно ще постигнат целта си да се обединят с Турция и Сърбия ще бъде напълно изкарана от строя.

„Ако съюзническите сили не решат незабавно да се притекат на помощ на Сърбия“, телеграфирах на 11 септември, „те ще дадат възможност на австро-германците да завършат тактиката си да атакуват съюзниците един по един и сръбска катастрофа ще има най-тежки последици за цялостния ход на европейската война.“

Когато споменах предаването на Македония на съюзническите сили, Пашич отговори, че е твърде късно да се обсъжда това сега и че, създавайки впе-

чатлението, че са възможни нови отстъпки, съюзниците отнемат последните позиции на опозицията в България.

На моето предложение Сърбия да не поема инициативата за военни действия на 13 септември, Пашич обеща, че нищо няма да се направи през следващите 8-10 дни; през този период ще стане ясно на каква помощ може да разчита Сърбия и от кого. Пашич се надяваше, че до този момент съюзническите сили ще предприемат решителни стъпки в София и окончателно ще решат въпроса за отговорността.

Нямаше съмнение, че съюзниците поемат сериозна отговорност със съветите си. „Нашето настояване ще предизвика само безполезно огорчение“, телеграфирах на 14 септември, „защото самозащитата в крайна сметка ще наддее. Ясно е невъзможно да се смята, че сърбите извършват акт на предателство, ако не позволят на българите да завършат ясно насочените си приготовления срещу тях. Тук те с разочарование отбелязват, че единствено ние не сме дали съгласието си в аванс, което е абсолютно необходимо за Сърбия; че единствено ние не сме дали принципно съгласие за участието дори на малък отряд; и че накрая единствено ние толкова категорично отричаме правото на сърбите, на самозащита.

В този решаващ момент, напълно осъзнавайки колко е трудно да се признаят българите за предатели, смятам за морален дълг да повторя колко ценен е всеки ден и колко опасно е всичко, което създаде впечатлението за нерешителност, и засили правителството на Фердинанд. Следователно за София е необходимо връчване на ултиматум, изискващ прекратяване на мобилизацията с всичките ѝ последици.“

Времето минаваше. Положението ставаше все по-тежко. Първоначалното весело настроение на сърбите не можеше да се задържи дълго. Румъния очевидно избягваше офанзива. Братиану каза, че ако съюзниците изпратят 400 000 войници на Балканите, тогава биха могли да обмислят влизане във войната.

В Гърция от самото начало назря конфликт между праволинейния, благороден Венизелос и двуличния крал [Константин], който интригува срещу него, без да разкрие истинските си намерения. Той намира подкрепа сред военните, които трепереха пред мощта на Германия и очевидно се страхуваха, че гръцката армия ще разкрие пълната си небоеспособност в случай на война.

Партията на краля искаше да остане встрани от надвисналата катастрофа на Балканите. Това доведе до произволно тълкуване на съюзническите задължения на Гърция, които уж щяха да влязат в сила само ако конфликтът е чисто Балкански по природа, тоест ако се отнася единствено до България.

Тъй като едновременно с това беше заложена война с Австрия и Германия, условията и основите на договора уж бяха променени. Крал Константин прие българския посланик на следващия ден след обявяването на българската мобилизация. Германският военен агент в Атина прекара целия предишен период в София.

Докато Венизелос зае решително проантантска позиция, Радославов уверено заяви, че България е напълно защитена от страна на Гърция и Румъния. От своя страна крал Константин твърдеше, че България няма да докосне Гър-

ция. Накратко, имаше ясно изразено впечатление за гръцко-германски заговор зад гърба на отговорния министър.

Междувременно кралят хитро манипулира Венизелос до последния възможен момент. В отношения на Венизелос с краля неизменно пролича една характеристика: разликата в характерите им. Венизелос беше възвишен човек в своите идеали и стремежи⁵⁷, в благородството и праволинейността си, рядко срещани за държавник. Той беше съвършена фигура. Пламенен патриот, мечтаещ за обединението на гръцката общност и доскоро за тесен съюз на Балканските държави, той се уповаваше на триумфалната сила на своята идея и затова винаги следвал прав, непретрупан път. По негово време той помирява Гърция с бъдещия ѝ крал, тогавашния наследник Константин, и го връща от изгнание. И прави това не от лична вярност към династията, а защото при тези обстоятелства върва, че това е най-доброто за Гърция. Самият той е човек от народа, и пламенно обича своя народа. Това е, което привлича масите, разпалвайки вярата в него и в триумфа на неговата кауза.

Но точно това нещо дълбоко отвращава крал Константин. Той успява да спечели популярност и забравя миналото. Спечелва тази популярност по време на Балканската война, когато Южна Македония, със Солун и Кавала, както и Епир, падат в ръцете на Гърция. Народ, не притежаващ бойни качества, гърците, именно поради тази причина, особено ценят лаврите на победата, спечелени от армията им, водена от Константин. Историята по-късно ще изследва стойността на тези лаври. Във войната с българите през 1913 г. гърците се оказват в критична ситуация и само румънското настъпление към София и бързото сключване на примирието ги спасяват (б. пр. от пълен разгром в Кресненското дефиле, също непростима грешка на българското командване, че не завърши операцията). Поне това чух от осведомени хора по онова време. Както и да е, резултатите бяха блестящи и гърците нетърпеливо създадоха ореол за своя крал; в техните очи той беше нещо подобно на Наполеон. Кралят почиваше на лаврите си. Искаше да се наслади на славата неразделно, но Венизелос му пречеше.

Гърците не можеха да не осъзнаят, смятайки армията си за героична, а Константин за военен гений, че ако Гърция е постигнала такива блестящи резултати, тя ги дължи единствено на мъдрата политика на Венизелос, един от архитектите на Балканския съюз, а след това и на съюза със Сърбия и Румъния, когато предателството на България започна да се разкрива.

Кралят изпитва антипатия към любимеца на народа и това чувство е постоянно подсилвано от съпругата му, сестрата на император Вилхелм, която останала германка докрай и не можа да прости унижителния момент, когато тя и съпругът ѝ бяха принудени да напуснат Гърция и да се върнат само по милостта на същия този Венизелос. Завистта е признак на дребнав характер.

⁵⁷ Отново тенденциозно отношение! Но не може да се отрече, че по време на преговорите в Лондон през 1913 г., Венизелос предлага на Стоян Данев една напълно разумна и етнически изчистена граница, като България да получи Воден, Лерин, Енидже Вардар и Кавала, а Солун и Костур (градът е бил вече изцяло сърбомански) да останат за Гърция. Простаишката самонадеяност на нашия глупак, разчиташ на Русия, и имащ претенции за Солун, град който дори не сме завзели, провалят инициативата и отваря пътя на сръбско-гръцкото сближение! (б. пр.)

Крал Константин II, за разлика от Венизелос, далеч не беше велик човек. Нещо повече, той винаги е бил почитател на Германия, особено по военните въпроси. Съпругата му силно подхранва това чувство.

Трябва да се каже, че цялата политика на силите на Антантата на Балканите беше толкова пълна с колебания и грешки, че създаваше впечатление за слабост, много по-голяма, отколкото е в действителност.

Напротив, Германия съпътствала всички свои атаки с доказателства за сила, дори по-привидни, отколкото реални. От една страна, докато човек вижда безпорядък, липса на координация и нерешителност, от друга страна, е поразен от добре създадената организация, единството на плана и действието. Ето как Германия успя да впечатли Балканите. Германската хипноза преобладаваше в България⁵⁸ и дълго време замъгляваше зрението им в Румъния.

Крал Константин също беше изключително податлив на нея. Както вече казах, той не смееше открито да се противопостави на Венизелос. Напротив, той му даде възможност да обяви мобилизация и да преговаря със съюзниците за добавяне на помощни войски. Всичко това даде основание на Венизелос да вярва, че политиката му е победоносна.

На заседанието на парламента той се остави да бъде увлечен от настроението, което намери подкрепа сред своите поддръжници, които съставляваха мнозинството. В полемика с Теотокис той направи изявление, че Гърция трябва да остане вярна на съюза си със Сърбия, дори ако срещне не само България, но и Австрия и Германия сред враговете си.

Както е добре известно, кралят се отрече от първия си министър и Венизелос подаде оставка. За щастие, по това време съюзническите войски вече бяха пристигнали в Солун; в противен случай британското колебание можеше да надделее и началото поне на бъдещото възстановяване на Сърбия, което единствено поддържаше духа на този нещастен народ през всичко, което впоследствие го сполетя, нямаше да бъде положено.

Министерската криза в Гърция предизвика у сърбите крайно объркване. Те трябваше да проявят голяма сдържаност, за да не изразят открито възмущението, което ги обзе. Трябваше да издържат, за да не увеличат излишно броя на откритите си врагове.

Като давец се човек, хващащ се за сламка, те се вкопчили в надеждата за скорошното пристигане на френски войски. Идеята да се предотврати започналата мобилизацията на България била изоставена, защото остави напразната надежда, че ако България започне враждебни действия, Гърция все пак може да се намеси. Пашич съветва сръбското Върховно командване по този въпрос.

Белград беше подложен на ожесточена артилерийска бомбардировка и окупиран от австро-германците. Сърбите се сражаваха с изключителна ожесточеност. Дори след като врагът превзе града, боевете продължиха по улиците и в изолирани къщи. Ниш беше пълен с ранени. Войници и четници⁵⁹ бяха лекувани в нашите болници. Имах възможността да ги видя и разговарям с тях.

⁵⁸ Авторът пропуска най-главното. Германия гарантираше на България, при победа най-пълното обединение на българския народ в една държава достигаща размерите на средновековна България при Калоян! Това ограниченият руски ум не иска да признае! (б. пр.)

⁵⁹ Сръбски паравоенни банди, известни с погромите си върху българското и албанско население в Македония и Косово по време на Балканските войни. (б. пр.)

Един четник, при пристигането си в болницата, първо дал на медицинска сестра ръчна бомба за съхранение, казвайки: „Ще ни бъде полезна“. Друг, доведен в делириум, извади бомба от джоба си и я хвърли с всичка сила. За щастие, тя се падна в купчина мръсни чаршафи в коридора и не експлодира.

Сърбите едва не се разплакаха от разочарование, когато говореха за германската артилерия, благодарение на която врагът им нанесе огромни загуби от далечно разстояние. Сръбските войници бяха убедени в личното си превъзходство⁶⁰ и че без германската артилерия не биха могли да сдържат германците в атака с щикове. Едва след превземането на Белград сърбите осъзнаха, че са подведени относно истинската сила на австро-германците.

А френските войски, очаквани в Ниш всеки ден, все още не бяха пристигнали. Междувременно, за да се повдигне настроението, градът беше украсен със знамена. Никога няма да забравя впечатлението, което оставиха, някак си болезнено изкривено. Тези знамена, окачени на 23 септември, останаха около десет дни; те не посмяха да ги свалят, дори когато стана ясно, че французите няма да дойдат. Илюзиите на сърбите за пристигането на войските очевидно бяха дълго подхранвани от френския посланик Боп. Умен и обикновено предпазлив човек, той беше много нервен и склонен към екзалтация или смирение. Отявлен сърбофил и силно мразеше българите, мечтаеше Франция да спаси Сърбия. Вярваше, че единствен той вдъхва смелост на сърбите и дори информира правителството си за това послание, като представяше всички останали съюзни посланици като объркани и уплашени. Това силно възмути секретаря му, който се скара с него и самият той разказа на моите служители как шефът му изопачава ситуацията.

Дори не показвах, че знам нещо, и това не повлия на отношенията ми с Боп. Не беше моментът за кавги, и в тези напрегнати времена човек трябваше да бъде по-снизходителен към всякакви преувеличения и неволни грехове.

Връчването ултиматума на България се състоя, ако не се лъжа, на 21 септември. След много неуспешни изявиления, нашата дипломация този път намери тон, наистина достоен за Русия.

„Представител на Русия, обвързан с България от неувяхващия спомен за освобождението ѝ от турско иго, не може да остане в страна, където се подготвя братоубийствено нападение срещу съюзен славянски народ. Императорският посланик получи заповед да напусне България с целия персонал на мисията и консулството, освен ако в рамките на 24 часа българското правителство открито не скъса с враговете на славяните и Русия и не предприеме мерки за незабавно отстраняване от армията на офицерите от държави, воюващи със силите на Антантата.“

По трагично стечение на обстоятелствата за него, няколко дни преди това Савински се разболя от остър апендицит и трябваше да остане на легло. След като получих новината за това, изпратих една от най-важните медицински сестри в София. По това време вече нямаше железопътна връзка между Ниш и София. Медицинската сестра беше транспортирана от Ниш с кола до българската граница, а оттам по железопътна линия до София. По пътя изпитвала значителен страх, въпреки че българите се отнасяха с пълно внимание към нея.

⁶⁰ Надценяването на собствените сили е типична черта на наглите сърби. (б. пр.)

През това трудно време, когато облаците над Сърбия се съгъстяваха все повече и повече всеки ден, все по-често чувах слухове за мрънкането и раздразнението на сърбите срещу съюзниците и Русия.

За съжаление, разбих напълно това чувство. Лично аз осъзнавах безсилието си. Разбира се, основната причина за ситуацията, която се беше развила на Балканите се коренеше не в грешките на нашата и съюзническата дипломация, колкото и големи да бяха те, а защото току-що бяхме претърпели тежки военни неуспехи и нашата армия наистина създаваше впечатление за пълен безпорядък по това време. Към това се добавяха и други причини, които лежах в основата на отношението на Фердинанд и неговото правителство към Русия и Сърбия.

Както и да е, за нас, местните представители, посредници и проводници на очевидно несъстоятелната политика, задачата която ни се падна, изглеждаше непоносима. Вече няколко пъти критикувах инструкциите, които получих тук, и в тази връзка бих искал да се отклоня малко, за да определя отношението си към тогавашния министър на външните работи С. Д. Сазонов. Той беше човек, когото много обичах и уважавах. От негова страна винаги съм получавал изключително добро отношение. Винаги ми се струваше, че Сазонов ме надценява. Познанството ни започна в момента, в който се върнах на дипломатическата служба по негова покана и станах ръководител на отдела за Близкия изток (Азиатския департамент, на руското външно министерство).

Спомням си, че предложението му беше изкушаващо за мен тогава и същевременно ми беше много трудно да го приема. Бях освободен от игото на службата, свикнах с независимост, а перспективата за подчинение и бюрокрация ме притесняваше.

Върнах се на служба точно когато започнаха Балканските смутове през есента на 1912 г. Всеки ден, по няколко пъти на ден, трябваше да се виждам със Сазонов за дълги разговори. Всички въпроси, инструкции до нашите представители в чужбина и телеграми, идващи от тях, обсъждахме тримата: Сазонов, Нератов и аз. При такива условия и в такава среда беше възможно да се работи само ако между всички имаше взаимно разбирателство, уважение и единодушие. И така, поглеждайки назад, винаги си спомням с топлина и благодарност двете най-трудни години от живота си, прекарани в стените на министерството на външните работи. Не мога да си представя по-идеални взаимоотношения от тези, които по това време изпълвах атмосфера на кабинета, където се срещаме всяка сутрин. Сазонов беше интелигентен и най-важното – просветен човек, не беше дребнав чиновник. Но най-голямата му сила и чар се криеха в моралния му характер, в чистата му, нетленна руска душа, благородна и честна.⁶¹ Тези качества го правеха човек, чието име ще остане в историята.

Той не винаги разбираше вътрешнополитическия живот на Русия. Докато баджанакът му Столипин беше жив, той виждаше всичко през неговите очи. След смъртта на Столипин той стана по-свободен в преценките си. Либерален консерватор, той скоро става известен като левичар, почти кадет в определени кръгове и тази репутация в крайна сметка става причина за отстраняването му от власт.

⁶¹ Много наивно, изобищо не е опознал, един от главните подпалвачи на войната. (б. пр.)

Всъщност, искрен, пламенен и чист, той не се разбираше и не можеше да се разбира с повечето си колеги от кабинета. Беше твърде европейец за това, или, по-добре казано, твърде голям джентълмен, и поради пламенната спонтанност и честност на природата си, не можеше да сдържи отвращението или раздразнението си от нечестните хора и практики.

Ако се задържа на власт в продължение на няколко години, това е защото царят го ценеше като човек, който истински и искрено го обича и му е лоялен отвъд личните интереси, казано накратко, че на него може да се разчита.

Колко пъти Сазонов ми е казал: „Искам да опознаеш царя и да го обичаш. Ако го познаваш, не може да не го обичаш. Единственото му нещастие е, че е заобиколен от лоши хора. Но човек трябва да желае и да се стреми да има добри хора около себе си.“

Трябва да кажа, че в онези случаи, когато имах възможност да говоря дълго с царя, осъзнавах, че той притежава чар, но че слабостта на волята му и едно странно качество му пречеха: въпреки фундаменталното си недоверие към хората, той беше склонен да попада под нечие влияние.

Царят се отнасяше добре със Сазонов, когато беше близо до него, виждайки го всяка седмица. Но когато напусна столицата, отиде в Главната квартира и започна да гледа на всичко, което се случва в тила, като на някаква скучна, досадна бъркотия, царят попадна напълно под влиянието на императрицата, която периодично го посещаваше, и започна да вижда всичко през нейните очи. Тогава влиянието на разни негодници надделя, които се подмазваха на тази нещастна, истерична жена. И Сазонов стана жертва на тези влияния.

Заслугата на Сазонов, е че моралната му личност, вдъхваше безусловно доверие в Европа. Той винаги беше твърде външно видим. Противно на преобладаващото схващане за изкуството на дипломацията, тази негова истинска искреност беше основната причина за успеха му. Англичаните му се доверяваха; при него предразсъдъците им към Русия и подозрителните им подозрения за нашето желание да подчиним целия свят се стопиха напълно.⁶²

Балканската криза ясно демонстрира нашия помирителен характер и разкри агресивността на Германия. Въпреки непостоянството си в личните отношения, Сазонов беше изключително предпазлив. Той помнеше и вярваше на поуката на Столипин, че Русия се нуждае от дълъг, неразрушим мир. Ако в крайна сметка ни убеди, че войната е неизбежна, това беше едва когато ни убеди, че мирът може да се поддържа само чрез загуба на достойнството, и тогава нито мирът, нито сигурността на Русия могат да бъдат поддържани.⁶³

Нещо повече, през юли 1914 г. събитията се развиват и ескалират толкова бързо, че не отделни личности, а стихийната, неустойчива сила на общественото мнение властно посочват пътя, от който няма връщане назад. Както и да е, историята поставя Сазонов във водовъртежа на световните събития и той достойно издържа обсадата, справедливо спечелвайки благодарността на страната си за основните насоки на политиката, която води. Такива са неоспоримите заслу-

⁶² Английското доверие идва от Изволски, а не от Сазонов, смятан в Лондон и Париж, като марионетка на Изволски. (б. пр.)

⁶³ Глупости, дейността на Сазонов се ръководи от Изволски, който на всяка цена иска война, и също от конформизма му, да се хареса на военнлюбците, които по това време имат абсолютното превъзходство в управляващите руски среди. (б. пр.)

ги на този човек, когото толкова много обичам. Той също имаше своите недостатъци; но кой няма?

Самият Сазонов признава, че е получил недостатъчна политическа подготовка за поста министър на външните работи. Единственият сериозен пост, който заема в чужбина, е на съветник в посолството в Лондон. Въпреки че това не е отговорна позиция, в Лондон той е изложен на почти всички интереси на широката международна политика. Останалата част от службата си е в Рим, първо като секретар, а след това като посланик при папата.

Той никога не е заемал никакъв пост на Изток, не е имал пряк контакт с интересите, хората или условията там. Сазонов не познава и не разбира Балканите⁶⁴; Манталитетът на нейните лидери и местните условия му бяха чужди. Оттук произтичаха грешките му. Но и тук, справедливостта изисква да отбележим, че е имало не само грешки, но и заслуги, главната от които е отдръпването на Румъния от Тройния съюз и след това привличането ѝ на наша страна. Той обаче преувеличи значението на Румъния; но не беше само той.

Вече споменах, че скоро след началото на войната Сазонов осъзнава, че въпросът за Проливите се превръща в належащ проблем в общественото мнение, поставяйки го като една от необходимите цели на войната. Осъзнавайки това, той успява да се възползва от подкрепата, която намира в настроенията на Думата, и си осигурява признание от нашите съюзници за правото на Русия върху Константинопол и Проливите.

Това също е едно от историческите постижения на Сазонов. За съжаление, успехът не ни донесе щастие по това време. На първо място, идеята че Русия може да се укрепи в проливите и в Константинопол, е сериозен плашило за Фердинанд и неговите приближени. Дотогава враждебните кръгове в България се надяваха, че Англия никога няма да позволи на тази вековна руска мечта да се сбъдне. Разговорът между Фердинанд и генерал Пейджет, който цитирах в тези бележки, е доста характерен в това отношение.

Но веднага щом българите осъзнават, че Русия няма да срещне никакви препятствия по пътя си от Англия, в съзнанието на мнозина, дори и на тези, които не са врагове на Русия, се появяват разочарование и опасения.

Балканската война доближи миража на Константинопол много близо до България и мнозина не можеха да забравят това.⁶⁵ Освен желанието си да се установят в Константинопол, българите се страхуваха, че Русия, станала съсед на България, ще започне да оказва натиск върху нея, посягайки върху нейната независимост. Във всеки случай, мечтите за българска хегемония на Балканите⁶⁶ със сигурност щяха да приключат, защото Русия нямаше да позволи това в Проливите.

Това беше мисленето, повтарям, не само на нашите убедени врагове, от които имаше много в България, но и на всички онези, за които тясната концепция за национални интереси беше от първостепенно значение. Враговете просто използваха това настроение за целите на антируска пропаганда. В крайна

⁶⁴ Това е ясно, но и авторът изобищо не ги познава и не ги разбира, като всички руснаци! (б. пр.)

⁶⁵ Пълна глупост, България никога не се е стремяла към такава фантастична цел.

⁶⁶ Никога не е имало такава, основната цел беше Македония като земя населена с българи, или национално обединение. Авторът е много наивен в разсъжденията си, което доказва, че е бил много лесно манипулиран от сърбите, като всеки руснак! (б. пр.)

сметка смятам, че след като получихме теоретично признание на правата си върху Константинопол от съюзниците, ние фатално подкопахме единствения възможен практически начин за постигане на тази цел чрез България. Беше като порочен кръг. И все пак, може би щяхме да успеем да разчупим този порочен кръг, ако военната съдба беше на наша страна. За съжаление, нашите неуспехи започнаха през пролетта на 1915 г. и развивайки се през лятото, те придобиха размерите на голямо поражение.

Това окуражи нашите противници в България. В същото време, нашите съюзници, ни накараха да почувстваме пълната цена на великодушната отстъпка на Константинопол, от която те бяха толкова далеч. В преговорите с Италия, с Румъния и накрая, по сръбско-българския въпрос, те настояваха за своето и изискваха отстъпки от нас. Как можехме да се борим с тях? Как можехме да не предадем на везните това, което те търсеха, когато Константинопол, или поне мираж от него, беше поставен от другата страна?

И така, за наше нещастие и за общата съюзническа кауза, лидерството в Балканските дела се изплъзна от ръцете на Русия, която по право трябваше да го има, и попадна в ръцете на британците и французите, които не разбираха нищо за тях.⁶⁷ Англия, в частност, прояви изключително аматьорство както във военната, така и в политическата си оценка на ситуацията на Балканите.

Това им костваше загубата на няколко кораба и 100 000 войници само в Дарданелите. Междувременно Грей прояви ината и педантичността на тесногръд доктринер. Когато възникна въпросът за териториалните компенсации, нашите съюзници бързо изоставиха шумно провъзгласените си принципи за национални права. Те рязаха земя като парче лен и като бедни и разточителни шивачи, които не се интересуваха много от формата на кройката или размера на гарнитурата.⁶⁸ Но дори по-късно, когато преговорите с България завършиха с очевидния крах на всичките им надежди и изчисления, имаше толкова много колебание, нерешителност и неспособност да се реагира бързо на възникващата ситуация. В тази последна фаза ние също съгрешихме, като отказахме на сърбите разрешение да използват това, което те смятаха за единствения си шанс – нападение срещу България.⁶⁹ Вярно е, че сега, поглеждайки назад, човек се убеждава, че изчисленията им са били погрешни.

Сърбите не успяха да попречат на австро-германците да нахлуят в страната им, защото нямаша противодействие срещу тежката им артилерия. Ако обаче бяха успели да победят България преди това, кой знае каква позиция щяха да заемат румънците и гърците и накрая щеше да се спечели време за пристигането на съюзническата помощ. Във всеки случай, ние ненужно бяхме поели голяма отговорност. Мислех си тогава, както и сега, че политиката на Сазонов по това време е била повлияна от моя заместник в отдела за Близкия изток, К. Н. Гулкевич, за съжаление непоправим българофил, който не можеше да се отърси от илюзията за спечелването на България.

⁶⁷ В случая, позицията на Англия и Франция е много по-правилна отколкото руската сръбоманска политика! (б. пр.)

⁶⁸ Точно стъпвайки върху националните права, за всички в Европа е ясно, освен за Русия, че в Македония живеят българи, а не сърби! (б. пр.)

⁶⁹ И тогава щяха да усетят по-рано това, което го усетиха през есента на 1915 г., справедливото и жестоко възмездие (б. пр.)

Понякога бях толкова разстроен, когато виждах как всичките ми мисли и предложения, които многократно бях излагал в телеграми, остават нечути, сякаш хвърлени в кошчето за боклук, че писах за това на Гулкевич, а след това и на Шилинг, с молба да ме уволнят безцеремонно, ако не смятат мнението ми за необходимо. Ако ме задържат, нека променят отношението си към идеите ми още от самото начало.

Всички тези грижи и дела поглъщаха много време. В свободното си време вземах моя скъп епископ Доситей и заедно карахме през прекрасните околности на Ниш. Епископ Доситей беше моята постоянна подкрепа през всичките ми трудности и тревоги. Рядко говорехме за политика с него, но опасността, надвиснала над Сърбия, вече не беше политика, а реалност, която не можеше да бъде пренебрегната. Между другото, той ми каза още от самото начало, че е решил да остане с паството си в Ниш, каквото и да се случи. Решителността му беше непоколебима. Той смяташе за свой дълг като пастир да насърчава, утешава и защитава паството си и ако е необходимо, да споделя страданията и съдбата им. Колкото и тъжно да ми беше да мисля за това, което го очакваше, не можех да не призная в сърцето си, че светият подвиг, на който той доброволно се осъди, беше наистина изпълнение на неговия пастирски дълг. И той взе решението си с трогателна простота, продължавайки докрай да запазва детската яснота на чистата си, нежна душа.

Една от любимите ми разходки близо до Ниш беше до малкия манастир в Грабовац. Един ден, яздейки там с епископа, чух звуците на грамофон на хълма над пътя.

„Тук живее един много мил млад лекар, старши лекар в болницата „Челекуле“, наскоро назначен там и вече я е подредил“, каза ми владиката. „Искате ли да се запознаете с него? Той е руски възпитаник и ще се радва много да ви види. Прекарва лятото тук, на върха на хълма, в палатка.“

Казано, сторено. Спряхме, слязохме от файтона и се изкачихме на хълма, където лекарят, все още доста млад мъж в сръбска полева униформа, се приближи до нас. Той ни поздрави топло и ни показа простото си обзавеждане. В една малка палатка имаше полево легло, където спеше; в друга имаше малка кухня и квартира за санитаря му. Два или три сламени стола и грамофон допълваха обзавеждането. Той обичаше да слуша грамофона вечер, след като се връщаше пеша от болницата. Музиката гърмеше от високия хълм, а долу по пътя мъже, връщащи се от града, спираха воловете си и слушаха импровизирания концерт дълго време, докато лекарят не се отегчаваше и не извикаше от мястото си, че няма да има повече музика за деня.

Завързахме разговор с лекаря, който се оказа много мил млад мъж, завършил нашата Военномедицинска академия. Казаха ми, че той е годеник на дъщерята на руския емигрант, княз Андроников⁷⁰.

⁷⁰ Съдбата на последния също е забележителна. Андроников беше инженер на нашата Сибирска железница. По време на Смутното време, през 1905 г., той е в Чита, точно когато избухна революцията. Сформирано беше „Временно правителство“. Бях уверен, че Андроников е бил практически принуден да оглави това правителство и го е приел поради опасения от по-лоши последици в случай на анархия. Както и да е, скоро той трябваше да избяга от Русия, за да избегне последствията. Съдбата го доведе в Сърбия, където той успешно приложи знанията си за железопътно строителство. Бележка на автора.

„Знаете, че той е възкръснал труп“, каза ми епископът.

„Как така?“

„Нека ви разкаже историята си.“

Лекарят не се бави дълго, за да ми разкаже една наистина любопитна история. В началото на войната той е бил лекар в болницата във Валево, малък планински град в северозападна Сърбия. Първоначално там се е намирал щабът на сръбското Върховно командване. Под натиск от австрийците, през есента на 1914 г. сърбите трябвало постепенно да отстъпят целия този ъгъл на страната си. По време на първото нашествие австрийците се отнасяли брутално с населението. Вследствие на това, отвсякъде се стичали вълни от бежанци. Много от тях се събрали във Валево преди отстъплението от града. Това довело до избухването на епидемия от тиф, като Валево се превърнало в едно от огнищата ѝ. В крайна сметка Валево било напуснато, преди австрийците да го превземат. Когато всички тръгнали, полковник Генчич, началникът на Военно-здравния отдел, осъзнал, че младият лекар е изчезнал. След това изпратил група за издирването му във Валево. Санитарите се върнали, без да го намерят. Генчич проявил голям интерес към съдбата на младия мъж и ги изпратил отново, като наредил да бъде доведен жив или мъртъв. Санитарите приели заповедта буквално. В болницата, където лекарят работил преди това, нямало никой от медицинския персонал; някои се бяха разболели, другите избягали. Влезли в моргата и там, сред вече вкочанените трупове, намерили лекаря в ковчег. Вдигнали го и го понесли, а след това, или от люлеенето, или от чистия въздух, тялото в ковчег започнало да се раздвижва.

Мъртвецът показал признаци на живот. Веднага взели всички необходими мерки и малко по малко младият лекар се възстановил напълно. Самият той нямаше спомен какво му се е случило по време на болестта; бил в постоянно състояние на безсъзнание, от което се събудил само за кратко: видял нисък свод над себе си и мъж, легнал до него, с кървава пяна, запечена на устните му. Лекарят осъзнал, че лежи до мъртвец; тази мисъл само проблесна през ума му и той отново загуби съзнание, връщайки се едва след като вече бил спасен. Разказвайки ми за този рядък случай на своето „възкресение сред мъртвите“, лекарят добави, че по време на епидемията грижите и наблюдението на мъртвите са били толкова лоши, поради пълна липса на лекари и фелдшери, че не е било необичайно трупове да бъдат съживявани в гробището, където са били превозвани в каруци, покрити с рогозки, поради недостиг на ковчези.

Да, какво е преживяла Сърбия по време на онази война!⁷¹ Но се отклоних от основната си история, като си припомних отделни епизоди.

Глава VII. ОТСТЪПЛЕНИЕТО

Към 20 септември 1915 г. стана ясно, че Ниш няма да издържи дълго. Тогава пред нас възникна въпросът, къде ще отиде сръбското правителство и ние с него? Трябваше да го изясня възможно най-бързо, за да мога своевременно да направя уговорките за нашите болници и институции.

⁷¹ С едно уточнение, че Сърбия сама си причини тази война, превръщайки се в удобна машина на политиката на Антантата – истинския виновник за войната. (б. пр.)

Изглеждаше най-естествено да се насочим към Манастир (Битоля), където е по-близо и по-естествено да се разположат очакваните в Солун съюзнически войски и където нямаше страх да бъдем отрязани, тъй като от тук можехме да се отправим или към Солун, или към Саранда в Албания.

Този план беше осуетен от психологически, а не от съществени съображения. Отношенията между Върховното командване и правителството никога не са били изцяло добри и хармонични. Във всичко, което се случваше по време на войните, двете сили – военната и цивилната, си съперничеха ревниво. От самото начало страната и армията преживяха поредица от кризи: първо криза със снабдяването, след това катастрофалната епидемия, след това недостиг на храна за армията, срыв на съюзническата помощ и неточна оценка на вражеските сили, и всичко това следваше едно след друго.

Всяко бедствие, недостатъците на организацията и движението, грешките, гаfoвете, разбитите илюзии, служеха като обект на взаимни обвинения. Всяка страна се стремеше да прехвърли отговорността за случилото се върху другата. Затова, когато трябваше да се вземат спешни решения, нито една от страните не искаше да го прави на свой собствен риск.

Началник-щаб беше грохналият генерал Путник, който остана на власт само благодарение на легендата, която се беше развила около името му и му спечели популярност сред войниците. Неговият помощник, все още младият полковник Живко Павлович, беше отговорен, очевидно не лишен от талант, но и от липса на авторитет в очите на висшите генерали, командващи армиите, още по-малко в отношенията си с възрастния Пашич.

Военните агенти, отразявайки настроението на Върховното командване, често изразяваха раздразнение от намесата на Пашич в ръководството на военните операции. Отношенията между Върховното командване и правителството станаха особено обтегнати в последния период преди избухването на военните действия през септември 1915 г.

Военните не можеха да простят на Пашич, че им е попречил, в съответствие с исканията на силите, да атакуват България, преди тя да е готова. Той беше обвинен за всички неуспехи в преговорите със силите и Гърция. Когато България измени, всички планове трябваше да бъдат реструктурирани. Сърбия беше неспособна да воюва на два фронта.

Най-простият и естествен план, от военна и политическа гледна точка, беше своевременно изтегляне на армията на юг, за да се съедини със съюзниците и да се приближи до военноморската база. Картите бяха отчасти объркани от колебанието на французите. Първоначално те обещаха да изпратят войски в Сърбия. Както вече споменах, те се очакваха в Ниш. Последното предположение беше нереалистично, тъй като прехвърлянето на значителни сили от Франция в Сърбия през Солун искаше време. Освен това тези сили все още трябваше да бъдат събрани, а британците се колебаеха дали изобщо да ги изпратят. Сърбите обаче страстно очакваха точно този план да бъде реализиран, за да могат вече силните съюзнически сили да им се притекат на помощ.

Но когато генерал Сарай пристигна в Солун и незабавно отмени заповедта за изпращане на предните части към Ниш, не считайки за възможно да изпрати слаби войски с риск да бъдат откъснати от базата си, сръбското върховно

командване отказа да приеме цялостността и окончателността на това решение. Когато французите казаха на сърбите да се присъединят към нас и да съсредоточат всичките си усилия върху това да избегнат обкръжението, Живко Павлович отговори, като настоя французите да се присъединят към сърбите и да им помогнат да забавят вражеското нахлуване в старата Сърбия. Самата природа на сръбската армия също изигра роля тук: тя беше армия, притежаваща първокласни бойни качества, които беше демонстрирала многократно, но в същото време сръбската армия имаше характеристики, подобни на опълчение. Сръбският селянин се сражаваше особено добре, когато защитаваше родното си село, любимата си земя. За това съкровище той безкористно жертваше живота си, но идеята да напусне тези родни места, дори временно, без да се опитва да ги защити, беше несъвместима с неговите представи. Въображението на населението беше още по-малко възприемчиво към това (б. пр. тактическото отстъпление и прегрупиране с французите)

Както Пашич, така и Живко Павлович взеха предвид тези особености, когато се поколебаха да признаят необходимостта от изтегляне чужбина, към Битоля, с който град нито населението, нито армията имаха дълбоки връзки (б. пр. нямат никакви връзки с един български град), и да изоставят люлката на сръбския народ, неговото историческо сърце, на разруха. Колебанието и нерешителността доведоха до забавяния.

Както се очакваше, първият приоритет на българите беше да прекъснат железопътната комуникация със Солун и съответно с Битоля. Сърбите не отхвърлиха идеята за обединяване на сили със съюзниците до последния момент, но, както вече казах, все още искаха те да дойдат при тях. Не знаейки крайните намерения на сръбското правителство, не успях да разработя своевременен план за евакуацията на нашите институции. Болниците и лекарите бяха необходими повече от всякога. Следователно не можех да ги изпратя всички в Солун в такъв момент, както обмисляхме. Това беше и невъзможно, предвид впечатлението, което руското заминаване ще направи на сърбите. Те вече се чувстваха изоставени, вече мрънкаха срещу Русия.

Беше невъзможно да не ги подкрепя в такъв момент и това се свеждаше преди всичко до отговорността на онези лица и институции, които бяха пристигнали в Сърбия, за да им помогнат. Бях в ежедневен контакт с нашите лекари. Всички те бяха в добро настроение и от все сърце желаеха да продължат работата си. Инфекциозните бараки, създадени от съпругата ми в началото на епидемията, бяха временно затворени от нас още през август, предвид края на епидемията, а също и защото оттогава, със средства от Терещенко, в Ниш беше открита голяма болница на Александрийската община за лечение на инфекциозни заболявания. Тази болница нямаше много работа, тъй като пристигна през май, когато епидемията вече беше отшумяла. Но по отношение на персонала и оборудването си, тя беше първокласна болница. Старшият лекар, д-р Спаски, току-що беше завършил изграждането на павилиони за пациентите. Когато повдигнах въпроса за евакуацията, той, след като го обсъди с колегите и медицинските си сестри, заяви, че искат да останат, дори ако българите окупират Ниш. Д-р Софотеров беше стигнал до същото заключение.

Що се отнася до „Московската болница“, реших, че е най-добре да я евакуирам. Медицинският персонал не се състоеше от професионални медицински сестри, а предимно от млади момичета, чиито родители бяха поверили дъщерите си на жена ми. Не исках да ги оставям в Ниш; те самите бяха решили да работят, докато градът не бъде незабавно заплашен от вражеска окупация, а след това да се отправят в същата посока като всички останали. Сръбският медицински екип им предостави камион. Нашата медицинска организация в Ниш разполагаше с каруци и коне, които трябваше да се използват за превоз на провизии. Въпросът дали да останем или да напуснем Ниш и точно къде, се обсъждаше ежедневно в безкрайни и непродуктивни заседания на Министерския съвет. Нещастните министри, които, както всички сърби, бяха свикнали да говорят много, се разтоварваха в това безполезно бърборене. Всеки ден преосмисляха какво бяха решили предния ден. Чуждестранните мисии получиха нота от министерството на външните работи, с която ги канеха да подготвят тежкия си багаж за изпращане на 1 октомври чрез министерството до все още неизвестна дестинация. Първоначално се спряха на Битоля. Дори телеграфирах на нашия консул в този град, за да осигури настаняване. Тръгването беше насрочено за 4 октомври, но поради недостиг на вагони, причинени от движението на войските, трябваше да бъде отложено. Междувременно, както се очакваше, българите прекъснаха железопътната връзка. Тогава беше решено временно да се евакуират мисиите и правителствените институции в Кралево, а след това, ще видим накъде. Това половинчато решение беше най-незадоволителното, тъй като Кралево се намираше на теснолинейка и по самата география можеше да бъде само етап от отстъплението ни. Самото правителство се колебаеше да изостави Ниш, за да не разпали допълнително недоволството на населението, което твърдеше, че министрите мислят само за собствено-то си спасение.

Всеки от тях разполагаше с хубав автомобил, току-що беше пристигнали от Америка. Казаха, че могат да напуснат Ниш няколко часа преди пристигането на българите. Чуждестранните представители се разделиха на две групи. По-голямата част от екипа, секретарите и драгоманите, заедно с тежкия багаж, бяха изпратени в следващия град след Кралево, Чачак, тъй като в Кралево нямаше достатъчно място за всички тях. Пелехин и Якушев тръгнаха оттам на 5 октомври. Сукин и Мамулов останаха с мен. Тръгването ни беше насрочено за 7 октомври. Предната вечер, 6 октомври, се сбогувах с нашите лекари и медицински сестри. Събрахме се в Московската болница. Беше вълнуващ момент. При какви условия, къде и с кого щяхме да се срещнем? Връчих на всеки от нашите отряди по икона, благодарейки им за безкористния им труд и готовността им да останат на постовете си до последния момент. Тръгването беше насрочено за доста рано сутринта на 7 октомври, но разбира се, липсата на организация си каза думата и тръгнахме чак следобед. Успях да закуся в Александринската болница, разположена близо до спирката на Червения кръст, където трябваше да пристигне влакът. Това първо тръгване беше организирано с голямо удобство. Пътувахме във вагон-салон. Към влака бяха прикачени множество товарни вагони с различни правителствени товари. Имаше множество хора, привилегированите бяха успели да си осигурят място, останалите пътуваха

седнали върху багажа си, на пода във вагоните и на покривите. Сърцето ми се сви, когато влакът потегли и видях за последен път онези, които бяха решили да останат, включително скъпия епископ Доситей, който беше стоплил всички с милите си думи и насърчение предния ден в болницата.

По пътя видяхме първите български военнопленници, които бяха избягали през сръбската граница и се предадоха, твърдейки, че не са искали да се бият, след като са научили, че ще бъдат водени срещу Русия.⁷²

В Кралево на мен и моите колеги ни беше дадено жилище във вилата на един от местните богаташи. Беше малка, спретната едноетажна къща с официална всекидневна и кабинет, която самите собственици обикновено посещаваха само когато имаха гости. По споразумение с колегите ми взех със себе си нашия готвач швейцарец, който трябваше да храни всички дипломати. За тази цел успяхме да намерим доста голяма стая с отделен вход в малка къща в градината. Всички се срещаме там два пъти на ден. Намирането на провизии там не беше особено трудно. Готвачът ни хранеше добре и тези събирания повдигаха настроението на всички и останаха един от приятните спомени от пътуванията ни. От време на време ни посещаваха и местни граждани.

Въпреки, че поне засега съдбата беше сравнително добре разположена към нас, от момента, в който се върнахме в Кралево, изпитвахме непрестанна умора и безпокойство за целия страдалчески път, който за сърбите едва започваше.

Груич, представител на сръбското външно министерство, беше изпратен с нас в Кралево, за да служи като наш посредник в отношенията с правителството. Почти ежедневно получавахме съобщения чрез него, които телеграфирахме до нашите правителства. Тонът им ставаше все по-напрегнат с всеки изминал ден. На 9 октомври телеграфирахме следното съобщение: „Положението на нашия Източен фронт става все по-критично поради недостиг на войски. Германците, макар и бавно, напредват стабилно благодарение на превъзхождащата си артилерия. На изток българите вече са окупирали част от железопътната линия за Тимок, Враня, Крива-паланка, Куманово, Кочани, Щип и Велес и са прекъснали комуникациите със Солун. Ако до 10 дни през Солун пристигнат на помощ 120 000 до 150 000 съюзнически войски, тогава, според военните кръгове, ще можем да спрем българското настъпление и да изчакаме пристигането на по-значителна помощ за успешна операция. Опасяваме се обаче, че съюзническата помощ няма да пристигне своевременно... Ако пристигне бързо, Сърбия може да бъде спасена от критична ситуация, която може да стане същата за съюзниците, ако дадат време на Германия и България да ни смажат напълно. Тогава съюзниците ще се нуждаят от много повече войски, отколкото имат сега, за да победят врага на Балканите. Обращаме се с последен апел към съюзниците и ако той не бъде чул, значи сме направили всичко, което можем, и не е по силите ни да направим повече.“

Последните думи бяха вик на отчаяние, но можеха да събудят и опасения, че Сърбия, изтощена от неравната борба и чувстваща се изоставена от всички, няма да посмее да преговаря за мирни условия с врага.

Настроението в това послание беше доста силно. То беше подкрепено от либералите, които си спомниха за предишната си австрофилия. В кръгове,

⁷² Какви долни и мръсни предатели са русофилите! Без коментар! (б. пр.)

близки до Върховното командване, се издигнаха гласове в полза на мира, предвид пълната невъзможност за продължаване на борбата.

На 13 октомври Пашич отново се обърна чрез нас към съюзниците за спешната необходимост от възможно най-скоро възстановяване на комуникациите между сръбската армия и съюзническата армия в Солун.

Ако снабдяването на армията и населението не бъде осигурено бързо, тогава, по думите му, може да се очакват „катастрофални последици в страна, която не може да понесе със самообладание и необходимото спокойствие трудните обстоятелства, в които се намира“.

След всичко това сръбският финансов министър Пачу почина в малък курорт близо до Кралево. Той беше старши сътрудник на Пашич, един от най-близките му приятели и стълб на Старата радикална партия, интелигентен и способен човек. Беше болен от воднянка (плеврит) почти година. Пашич дойде на погребението му във Враня, а оттам спря в Кралево, по обща молба на нас, посланиците. Той поразяваше със своята жизнерадост и спокойствие. Гледайки го, човек можеше да разбере влиянието, което оказваше върху околните и Върховното командване, заразявайки ги с непоколебимата си вяра в триумфа на справедливото дело. Насаме с него, аз откровено го попитах какво мисли за опасното настроение и мрънкането сред населението и разговорите за сепаратен мир. Пашич без колебание отговори, че ако Сърбия сполети съдбата на Белгия, дори тогава е по-добре да издържи, а не да се предаде, за да се въздигне по-късно.

Лично той беше най-загрижен за колебанието на Англия относно разполагането на войски в Солун. Това колебание и нерешителност бяха наистина фатална напаст не само за британците, но и за съюзниците като цяло във всичко, свързано с Балканските дела. Колкото и силни да бяха нервите на Пашич, и той се разколеба. Два дни след посещението му цялото правителство пристигна в Кралево, но само за много кратко време, не смятайки за възможно да се задържи там дълго. Пашич изглеждаше измършавял и слаб. Той се държеше за надеждата, че съюзниците ще помогнат за отбраната на Скопие и че сръбската армия ще се присъедини към тях. Критичната военна ситуация се усложняваше допълнително от надвисналата остра продоволствена криза. Всички зърнени запаси бяха съсредоточени в райони, които вече бяха окупирани или бяха пряко застрашени от врага. Кралево се радваше на мек, умерен климат, но есенното лошо време си дадоха своето отражение. Цялата страна се беше превърнала в скитащи бежанци, неспособни да намерят подслон или храна. Пашич помолил съюзниците да подготвят складове за храна както в Солун, където все още се надявал армията да пробие, така и в Дурацо (Дуръс), ако се наложи да се базират в Албания.

Получавах много малко информация за това какво планират да направят съюзниците. Редките телеграми от Петроград не ми дадоха почти никаква информация. Казаха ми, че трябва да поддържам решимостта на сърбите да се бият докрай, че съюзниците предприемат „всички възможни мерки, за да се притекат на помощ на Сърбия без забавяне“, но какве са тези мерки, беше неизвестно и напълно неясно за мен. Наближаваха ужасни дни. Една мъглива, сива вечер небето внезапно се озари със зловещо сияние, което осветило целия

град. Излязох навън, за да видя какво става. Близко до гарата горяха бензиновите складове за автомобилите. Пожарът очевидно е бил причинен от палеж. Подозираха някои от военнопленниците, които бяха под най-небрежен надзор. Не говоря за австроунгарските офицери. Спомням си, че бяха над 600.

Когато възникна опасност, те бяха изпращани от Ниш в Дурацо, а оттам в Италия. Що се отнася до по-ниските по чин пленници, те бяха изпращани по различни пътища по пътя за отстъпление, за да ги поправят и ако е възможно, да ги приведат в ред. Те обикновено бяха под командването на някой стар опълченец, „чичо“. Храненето им ставаше все по-трудно с всеки изминал ден. Много от тях избягаха при своите; тези, които останаха и се отправиха към Албания, и масово умираха по пътя от студ и лишения.

Като стана дума за военнопленници, не мога да не спомена нашите пленници, избягали от Австрия и Германия, които видях в Сърбия. Докато все още живеехме в Ниш и комуникацията между Солун и Дунав все още беше отворена, нашите пленници преминавали през Сърбия на път за Франция, Швейцария и Италия. Живо си спомням някои от тях. Разказите им понякога ме изумяваха с фантастичността на приключенията им, с изобретателността, находчивостта и смелостта на онези, които успели да се измъкнат от многобройни бедствия. Един такъв пленник едва не ми причинил проблеми. Той бил подофицер, избягал от Австрия. Прекарал два или три дни в Ниш, чакайки параход от Прахова (на Дунав) за Русия. Докато се разхождал из града, срещнал австрийски офицер в униформа, който се разхождал с жена, вероятно медицинска сестра. Самият офицер бил лекар военнопленник, на славянин работещ в една от болниците в Ниш.

Без да се замисли, нашият войник го сграбчил, да го „арестува“ и отведе в комендатурата. Той беше напълно възмутен. „Трябваше да видите как австрийците ни държаха в плен. Как можете да позволите на австриец да се разхожда свободно с млади дами?“

Последва голямо негодувание не само от страна на нашия войник, но и от болничната администрация, която се оплака от поведението му. Но войника беше толкова възмутен, че дори отговорил доста нахално на нашия лекар, който го смъмрил.

Но трябва да го разберем този човек, който току-що беше претърпял поредица преमेждия, и едва се отървал, рискувайки живота си, за да избяга от тези омразните австрийци.

През последните дни от престоя ми в Ниш, наш войник, преплувал Дунава за да дойде в Сърбия, беше доведен в мисията. Когато вече беше на сръбския бряг, сръбските войници го забелязали.

„Аз съм руснак!“, извикал той, вдигайки ръце.

„О, руснак? Така ли — отвърнал сръбинът стреляйки, очевидно не вярвайки на думите си. Нещастникът паднал, куршумът прониза гърдите му. Вдигнаха го, доносеха го и след това се разбра че е истински руснак, и веднага се вкара в болницата. Изненадващо, раната не беше смъртоносна и той успя да се оправи. Беше изпратен в Русия практически с последния влак и кораб.

Сърбите наградиха всички наши избягали при тях военнопленници с медали за храброст.

Сред военнопленниците от Германия бях особено поразен от историята на един офицер. Съжалявам, че не помня името на този скромен герой. Той беше литовец, носеше Георгиевски кръст. Преди да бъде пленен, се озовал близо до Солдау, в армията на генерал Самсонов.⁷³

Той не можеше да понесе грубото и нахалното отношение на германците към пленените офицери. Лагерът, където беше държан, имаше две офицерски бараки. Командирът на един от нашите корпуси, генерал Мартос, беше там. Германският подофицер надзирател, изпитвал удоволствие да се държи грубо с пленения руски генерал. Веднъж го бутнал толкова силно, че той едва не паднал. Нашите офицери побеснели е се нахвърлили върху него, и старият Мартос едва ги разубедил да не го убиват.

Бягството е замислено от четирима офицери, които решават да не казват нищо на другарите си, докато не завършат подготовката, тъй като е трудно да се запази тайна, ако 200 души я знаят дълго време. Те решават да изкопаят подземен проход от печката близо до стената. Това се случва през пролетта, когато печките спират да горят. Копаят три месеца. Трудно е да се определи точно посоката на подземния проход и неговата дължина. Когато им се струва достатъчно дълъг, решават да опитат. През нощта един от участниците се изкачва в прохода. Стигайки до края му, той изчаква стъпките на часовоя, чиято будка се намира на известно разстояние от казармата, да заглъхнат. Накрая всичко утихва. Внимателно пробивайки в земята, той хвърля пръчка с едва видим бял флаг. Самият разказвач трябва да наблюдава от прозореца, където се появява знамето. Дълго време не вижда нищо и след това, за свой ужас, забелязва знаме да се появява точно пред будката на часовоя. Може би това е за добро. Часовият не забелязва нищо, защото не гледа директно в краката си.

Експериментът бил успешен, но бегълците решили, че трябва значително да удължат подземния проход. Те работили още четири седмици. Изведнъж, един ден, в съседните бараки била извършена основна чистка. Очевидно е е инспекция. Германците сякаш започвали да се съмняват. Не можели да се бавят повече, въпреки че лунните нощи били неблагоприятни за бягство. Решили да бягат. Била нощта на 17 август 1915 г.; спомням си датата, която разказвачът споменал.

Разказали всичко на другарите си и попитали за желаещи да се присъединят. Намерили се няколко. Съгласили се да бягат по двойки, поемайки по различни маршрути; но залозите очевидно се объркали. Самият разказвач се появил пръв. Той изчакал другаря си. Лежал под един храст около четири часа. Чакал. Пълзели заедно, спирайки на всеки миг в началото, за да избегнат и най-малкото шумолене. Накрая се разбягали, избирайки гори, легнали в ниви, канавки, сред картофени ниви – всичко, което можело да им послужи като прикритие. Вървели през нощта, криейки се през деня. Хранели се с корени и зърно от класовете, когато коричките и парчетата хляб, които били събрали предварително, започнали да намаляват. Една нощ те вървели по планински път. В долната част имало стръмен склон. Изведнъж военни велосипедисти, които не видели, се втурнаха право към тях и веднага им се нахвърлили. Последвала отчаяна борба. „Червенокосият германец ме сграбчи. След това се втурнах с него

⁷³ Разгромяният при Мазурските езера руски генерал, който се самоубива. (б. пр.)

към края на пътя и двамата се търкулнахме надолу, един върху друг. Докато се търкаляхме, видях дебел, дълъг шнур около врата му с висящ на него револвер. Започнах да дърпам и усуквам шнура, опитвайки се да го удуша. Успях да го стегна, германецът отслабна хватката си и се изтръгнах. След това го бутнах силно надолу. Изкачих се на пътя. Отначало, докато се борех с германеца, чувах викове оттам и моят другар също се бореше. Но когато се изправих, всичко беше тихо и никой не се виждаше на пътя. Така че не знам как е завършило всичко. Оставен сам, дълго се скитах между постоянни опасности, тревоги и трудности, понякога изтощен от глад и слабост. По пътя имаше реки, които трябваше да прекося. Така минаха 18 дни. Накрая, един ден стигнах до стълб, изправен на хълм. Изглеждаше, че швейцарската граница вече е близо. „Приближавам се до стълба. Опитвам се да различа надписа в тъмнината и изведнъж, за мой ужас, виждам часовей с пушка и каска да се приближава към същия стълб от другата страна и много близо. Взирам се в него, а той се вира в мен. Страхувах се от него, но видях, че и той се страхува от мен. И след всичките ми скитания през вода и сушата, в трънливите храсти, бях облечен в дрипи, рошав, брадясал, очите ми бяха червени; осъзнах, че изглеждам ужасен, и младият часовей, срещайки ме през нощта на безлюдно място, е уплашен, сякаш съм призрак. Всичко това ми мина през ума и аз му изкрещях със страшен глас. Германецът наистина се нахвърли и от своя страна изкрещя и стреля във въздуха, очевидно търсейки помощ. Втурнах се надолу по хълма, където беше стълбът, надолу в ръженото поле и, след като побягах малко, се скрих в ръжта. Скоро покрай мен профучаха велосипедисти. Чаках доста време. После пропълзях обратно до поста, въпреки че беше на хълм и можеха да ме видят. Но трябваше да разбера къде се намирам. Пълзях около четири часа. Накрая стигнах до поста и прочетох надписа. Беше швейцарската граница. Когато срещнах часовей, вече съм бил на швейцарска територия и тогава, без да осъзнавам, избягах от него на германска земя. Сега бях спасен. Вървах право по пътя до първото село, където декларирах самоличността си. Оттам ме закараха в Берн. След като пристигнах там, се разболях от пренапрежение и изтощение и лежах там две седмици. След като се възстанових, отидох в Париж, а сега отивам в Русия.“

Сега, спомняйки си тази история повече от година по-късно и след толкова много събития и впечатления, със сигурност не си спомням и не мога да предам подробностите, които неволно се задържаха по време на разказа, изпълнен с пълна правдивост и простота. Колко много беше изтърпял този човек и какво щастие го очакваше на руската граница.

Всички бежанци преминаха през Кралево. Там срещнах един от нашите отряди моряци, които поставяха минни полета на Дунав. Моряците останаха няколко дни. Сред тях намерих отличен обушар. Възползвах се, за да поръчам от него валенки⁷⁴. Той ги направи великолепно, толкова високи, че покриваха целия ми крак и можеха да се закачат на колана ми. Това ми беше много полезно в планината, когато трябваше да пътувам. Опитах се да купя всичко, което можех за пътуването, за което всъщност не бяхме правили никакви приготовления в Ниш. Един от най-полезните предмети се оказа вълнена жилетка, ма-

⁷⁴ Вид руски меки ботуши. (б. пр.)

кар и дамска. Носех я през цялото последвало пътуване. Много полезен беше и шоколадът, който намерих в Кралево.

На 18 септември, този път с правителството, продължихме пътуването си към Рашка. Дипломатите разполагаха с два четириместни автомобили и три камиона. Тъй като бяхме над 20 души, успяхме да се вмъкнем едва-едва. Секретарите се возеха в камионите, седнали на куфари.

Напуснахме Кралево, когато врагът беше само на 25 версти разстояние. Швейцарският готвач пожела да остане в Кралево. По-голямата част от вещите ни, трябваше да бъде изоставена. Нашите отряди – от Москва и Славянското благотворително дружество, които бяха пристигнали от Крушевац, направиха същото. Д-р Софотеров и руските медицински сестри скоро се присъединиха към нас. В последния момент, преди сръбските войски да напуснат Ниш, имаше объркване в заповедите относно разположените там отряди. Сръбският военен здравен отдел посъветва всички лекари и медицински сестри да напуснат. Поради това част от персонала на Александрийската болница замина за Кралево. Вече стана ясно с какви тежки условия ще се сблъска цялата маса от хора, докато пътуват към неизвестна дестинация, без подслон и храна. Затова посъветвах лекарите и медицинските сестри, които срещнах, които нямаха нищо и не се бяха подготвили за пътуването, да се върнат в болницата си в Ниш.

Телеграфирах до Петроград за всички останали, които щяха да бъдат пленени, за да може съдбата им и освобождаването им от плен да бъдат уредени чрез неутрални държави. Началникът на здравния отдел предостави камион на разположение на Софотеров. Нашият Московски отряд имаше такъв, което улесняваше пътуването им.

Последните остатъци от ред и организация бяха изчезнали от сърбите. Те оставиха всеки да се спасява, както може. Много руски лекари и медицински сестри, доброволци, работещи в различни сръбски болници, дойдоха при мен. Знаех за безкористния труд на някои от тях, например две медицински сестри, които прекараха цялата епидемия в ужасната болница Челекуле. Въпреки че тогава им беше предложено да се прехвърлят на работа за руски организации, те отказаха, казвайки, че смятат, че ще бъдат по-необходими там, където почти няма никой.

И така, когато започна евакуацията, на всички тези лекари и медицински сестри беше дадена малка надбавка и им беше казано да отидат където и както си поискат. Двете медицински сестри, които споменах, се свързаха със сръбския здравен отдел, предлагайки да продължат да работят, където и да ги насочим. Началникът им каза, че сърбите сега се нуждаят от руски войници, а не от медицински сестри.

Разбира се, по това време сърбите започват да преживяват катастрофата; разбираемо е, че са нервни и раздразнителни, но ако някой би могъл да очаква повече внимание и топлина при каквито и да е обстоятелства, това със сигурност бяха тези скромни работници, мъже и жени, които по случайност бяха оцелели след работата, на която бяха посветили цялата си душа и която беше коствала живота на толкова много техни другари.

Сред политическите изгнаници имаше много руски лекари и медицински сестри; дори по време на пътуването те не дойдоха при мен за помощ и се ор-

ганизираха сами. Наредих обаче на Софотеров да им окаже подкрепа и съдействие, доколкото е възможно, без разбира се, да разглежда въпроса за тяхната „законност“. Това беше немислимо при такива обстоятелства. Постепенно до нас стигнаха слухове за това как българите са окупирали Ниш. В продължение на три дни градът остана неокупиран.

Сърбите бяха напуснали, но българите още не бяха влезли. По това време имаше значителни плячкосвания. Страхувайки се от насилия на българите, епископ Доситей дошъл да ги посрещне в пълно облекло. Разказва се, че българският командир слязъл от коня и се приближил до него за благословия. В началото всичко протекло мирно, но два дни по-късно епископът бил отведен в България и настанен в манастир близо до Филипопол (Пловдив, очевидно в Бачковския манастир), заедно с дякона, който му бил верен. Година по-късно (27 ноември 1916 г.) епископът написа писмо до Щрандтман в Рим, изпращайки ми поздравите си. „Това е всичко, което знам за него засега.“ Не посмях да пиша за това сам, за да не му навредя. Маршрутът от Кралево до Рашка беше изключително живописен, между планините. Пътищата в Стара Сърбия бяха доста задоволителни. По пътя непрекъснато напредвахме и срещяхме пъстра тълпа от бежанци от всякакви възрасти, статуси и националности. Мамулов, който седеше до мен и познаваше абсолютно всички в Сърбия, непрекъснато се поздравяваше с хората и назоваваше онези, които пресичаха пътя. Имаше депутати от народното събрание (скупщината), чиновници, свещеници, учители, търговци, селяни; някои на коне, някои с волски каруци, а повечето пеша. Вървяха и френските лекари, английските суфражетки, много от които работеха в различни медицински и хранителни отряди; вървеше и адмирал Трубридж, същият, който пропусна „Гьобен“ в Проливите, а след това беше изпратен в Белград да поставя минните полета на Дунав. С него бяха и моряците му, също нашите лекари и медицински сестри, славянски бежанци от Австрия, които емигрирали в Сърбия в началото на войната. Въздухът беше изпълнен с бърборене и викове на всички езици и диалекти. По пътя всички бяха обединени от споделени впечатления и преживявания, но на спирките за почивка всеки се опитваше да надхитри останалите, за да намери място за нощувка и да си вземе храна.

Рашка беше мъничко градче, като лястовиче гнездо, стусено в подножието на планините. На Мамулов и мен ни дадоха стая в къщата на хубава млада сръбкиня. Съпругът ѝ беше в армията. Самата тя беше родом от Босна и с възприела частично австрийската култура, макар че мразеше швабите. Къщата беше искрящо чиста, а сутринта ни даде истинско виенско кафе със сметана, каквото не бях пил отдавна. Очевидно се опитваше да ни посрещне с цялата топлина, която можеше да събере. На леглото за мен имаше дантелен чаршаф, който сърбите използват само в първата брачна нощ и след това при важни гости само в най-редките случаи. Страхувах се да не намачкам цялата тази дантела, но ми казаха, че ще обидя домакинята, ако сложа собствения си чаршаф върху нея. Очевидно тя се наслаждаваше, суетейки се и забавлявайки ни. Преди кафето, веднага щом се събудихме, ни сервираха сладко с вода по сръбски. Сладкото беше чудесно и когато си тръгнахме, нашата мила домакиня на практика ни принуди да вземем два буркана, „за да не ги вземат швабите“.

И когато дадох на децата ѝ по една златна монета за играчки, тя се изчерви, мислейки си, че искам да ѝ се отплатя за гостоприемството. Мястото, където се намираше къщата на нашата домакиня, гледаше към малък площад. Това беше центърът на града. Площадът беше пълен с коли и каруци, в които хората се бяха настанили за през нощта. Няколко малки улички се простираха радиално от площада и това беше целият град. Ние, дипломатите, не можехме да се задържаме тук, защото Върховното командване се очакваше всеки момент; всяка стая беше вече резервирана и просто нямаше достатъчно място за нас. И така, след като прекарахме нощта там и се сбогувахме, не без съжаление, с нашата домакиня и нейните спретнати стаи, продължихме пътя си към Митровица.

Не само аз, но и моите колеги посланици запазихме най-приятните спомени за краткия ни престой в Рашка и гостоприемството на нейните жители. Рашка беше град в покрайнините на Стара Сърбия, разположен на 25-30 км от нейната граница. След това влязохме новите владения, завладени от турците през 1912 г. Оттогава сърбите, все още не бяха успели да подобрят пътищата. Усетихме това, когато тръгнахме. Есенните дъждове бяха разкаляли и изровили на места пътя, който живописно се виеше покрай река Ибър. Някак си успяхме да се справим с колите си и пристигнахме благополучно в Митровица, но камионите имаха трудности. Едно от тези превозни средства, превозващо гръцкия шарже д'афер, се преобърна на завой. Всички в него изпопадаха, за щастие се отърваха само с уплаха, с изключение на слугата на италианския посланик, който си счупи крака при падането. Горкият барон Скуити, вече изтощен и болен, беше напълно разстроен. Той не знаеше какво да прави със стария си слуга, който живееше с него от много години. Не можеше да го изостави. И успя да го транспортира с цялата необходима предпазливост до Призрен, под грижите на католическия архиепископ там. Гръцкият шарже д'афер, изхвърлен от колата, беше дълбоко обиден на дипломатите, с наранено самолюбие като представител на Гърция. Той направи сцена на бедния Чолак-Антич, задето го настаняха в камиона със слугите.

Бях идвал в Митровица седем години по-рано, през 1908 г., и ми беше любопитно да сравня впечатленията си тогава и сега. Тогава, по време на турското владичество, Митровица се усещаше като столица на разбойническо царство. Албанците бяха господари на положението. Те ходеха въоръжени до зъби, обръснати глави, с чуб на тила, а очите им блестяха мрачно, ако трябваше да се отдръпнат пред карета, в която се возеше европейски гяур.

В цяла Митровица само двама души носеха европейски шапки – руският и австрийският консул. Не можех да напусна града, без незабавно да бъда последван от ескорт, назначен да ме пази, защото местният турски валия се страхуваше, че може да се случи нещо, за което по-късно ще трябва да отговаря. Тютионът се продаваше открито по улиците, въпреки че свободната му продажба беше забранена в цяла Турция, което показва, невъзможността на турците да установят какъвто и да е ред в Албания. Изведнъж си спомних за едно далечно време – с една дума, Запорожката Сеч.

И разбира се, Албания беше земя на свободни разбойници, а Митровица – тяхното свърталище. Сега, влизайки в Митровица, първото нещо, което забелязах, беше, че архитектурният облик на града е останал непроменен. Единстве-

ното допълнение беше нова, огромна каменна казарма, построена от младотурците малко преди Балканската война. Същите турски къщи с дървени решетки на прозорците и изпъкнали втори етажи, същите тесни, мръсни улички с отворени дюкяни. В тях стари турци с бели чалми седяха спокойно. Пиеха кафе и пушеха лули със същото мързеливо достойнство и невъзмутимост, без да се интересуват особено от клиентите или от продажбата на стоките си, и гледаха със същото безстрастно отношение шума и суетата около тях. Но това беше приликата между новата и старата Митровица.

Бившите господари на положението бяха заменени от нови. Не познах гордите албанци. Къде бяха отишли онези млади мъже, размахващи ками, пистолети и пушки? Как очите им, блестящи с мрачен пламък, бяха избледнели, а главите им бяха увиснали. Дали наистина вчерашният страховит господар и днес пристъпва със смирена походка? Цялата тази промяна беше постигната не само чрез завладяването на региона от турците, но и чрез суровото, безмилостно потушаване на албанското въстание след войната, когато цели села бяха почти напълно изтрити от лицето на земята, и дори децата не бяха пощадени. Сега беше странно да виждам албанци да поправят пътя под зоркия поглед на стар сръбски страж, който им викаше.

Митровица бързо се изпълни с бежанци и войници. Беше трудно да се промъкна по улиците. Дадох ми стая в къщата, където някога е живял първият руски консул в Митровица, Шчербин. Той беше убит точно извън града от албанец, защото сънародниците му не искаха руски консул да живее в тяхната Митровица и да се меси в репресиите им срещу сърбите.

Хазиянът ми беше сръбин, който почиташе паметта на покойния Шчербин. Стаята, която ми беше отредена, беше доста просторна, но беше ясно, че това вече не е старата Сърбия. Чистотата, която толкова приятно ме радваше в Кралево и Рашка, тук я нямаше никъде. Трябваше да взема драстични мерки, за да се отърва от дървениците. Те бяха навсякъде. Затова се настаних в стая, в която самият собственик никога не влизаше, където по стените висяха портрети на нашия император и английската кралица Виктория и където имаше виенски столове, които допълваха европейския, просветен вкус на собственика. Нямаше обаче печки и първата ми грижа беше да намеря желязна печка, която за щастие намерих в един магазин. Положението с храната беше по-лошо. За дипломати и по-претенциозната публика беше запазен най-добрият „ресторант“ в града, гордо наречен „Хотел Бристъл“. Това бяха две ниски, тъмни стаи, от онези, прилични на механа в някое бедно село. Неизменното ястие беше „свинско печене“. Всичко беше мазно, мръсно и неприятно. Храната се сервираше от някакъв запасни войник, който, не можеше да се справи с виковете „Па, војниче“. (Хей войнико), които го викаха от всички страни. Но обиден от някакъв озлобен посетител, войникът отказа да сервира и беше заменен от малко момче, което още влоши нещата. Трябваше да се помирим и за да разведрия обстановката, донесох шампанско, няколко бутилки което бях взел от избата си в Ниш. Чуждестранните ми колеги продължиха да се събират у мен ежедневно. Обменяхме оскъдната информация и слухове, които достигаха до нас, което не насърчаваше оптимизма. Нищо не можеше да се направи. Безпомощността и безсилието, само влошаваха сериозността на ситуацията. За да поддържаме духа си, игра-

ехме усилено бридж. Наш постоянен партньор беше очарователният 51-годишен сър Ч. Де Гра, както и румънски военен агент. Останалите бяха от нашите. В Митровица срещнахме Пелехин, който беше пристигнал там от Чачак малко по-рано от нас.

Поради военната ситуация беше невъзможно да се остане дълго в Митровица. Но къде да отидем? Този въпрос оставаше нерешен.

Сръбското правителство все още се надяваше на победа над българите, на възможността да се присъедини към съюзниците и след това да напредне на юг към Битоля.

Есента започна все повече се усещаше. Дъждовете бяха изржвали пътищата до невероятна степен. Нямаше кой да ги поправи, не толкова заради липсата на организация защото не беше ясно дали ще тръгнем към Битоля или към Черна гора, а поради невъзможността да се съсредоточат всички усилия върху ремонта на пътищата във всички посоки.

По това време черногорският посланик Лазар Миушкович дойде да ме види. Той ми каза, че крал Никола приема много сериозно нашето трудно положение, особено моето като руски посланик, и желаейки да демонстрира вниманието си, като ме награди с орден. Отговорих, че съм много трогнат от вниманието на краля и ще съм много благодарен, ако е възможно, като напуснем Митровица, да отидем в Черна гора, да ни изпрати конете и каруците, получени от Русия миналото лято. Те бяха изпратени тогава, за да улеснят доставката на зърно, което се превозваше с товарни животни и каруце от Митровица до Черна гора. Добавих, че сърбите все още не са решили накъде да отидат, но всичко трябва да бъде подготвено, защото докато се вземе решение под натиска на обстоятелствата, ще бъде твърде късно да се подготвят транспортните средства.

Миушкович отговори много охотно на молбата ми, от чието изпълнение беше също толкова заинтересован, колкото и аз. Той телеграфира до Цетине и скоро бившият черногорски министър на финансите Попович пристигна в Митровица, натоварен със задачата да определи на място какво може да се направи. По това време едно беше ясно: където и да отидем, ще трябва да прекосим планината по най-лошите пътища и пътеки. Следователно, трябваше да се подготвим за неизбежната необходимост от езда и ходене. Не бях яздил кон от 23 години, тъй като в младостта си бях контузил коляното. Освен това, чувствах се замаян дори на височината на втория етаж, например, ако трябваше да влизам на строителна площадка по стълба без парапети. Реших да се упражнявам, възползвайки се от свободното си време. За първи път се изкачих на високата планина Свечан, в подножието на която се намира Митровица. Тази планина придава особена живописност на целия пейзаж, на широката равнина отдолу и на Митровица, прилепнала с белите си къщи и минарета в подножието ѝ. Планината се издига като остър конус, на върха на който се намират останките от древна крепост и замък, където е живял и е бил удушен Стефан Де-чански⁷⁵, кралят на Велика Сърбия, канонизиран от Сръбската църква.

Вървах с полковник Новиков, В. В. Семянникова и Соня Горбова. На половината път се почувствах замаян и зле. Трябваше да спра и с чувство на потъва-

⁷⁵ Удушен по заповед на сина му Стефан Душан! (б. пр.)

не, познато чувство на замайване и започнах да се спускам, почти пълзяйки. Очевидно трябваше да преодолеем това на всяка цена. На следващия ден реших да се изкача на Свечан на кон. Дадох ми един ужасен, треперещ кон. Моят постоянен спътник и учител по езда, Мамулов, яздеше с мен, както и черногорецът Попович, който искаше да види как ще яздя и какво ми е необходимо, за да се подготвя за дългото пътуване. Яздихме по стръмни пътеки, понякога покрай корито на поток, накратко, беше истинска репетиция за това, което предстоеше. Разбира се, беше неприятно, особено спускането; но издържах изпитанието с отличие и яздих чак до върха. От този ден нататък всеки ден правехме дълги разходки с Мамулов. Скоро научихме, че комендантът на гара Феризовичи (Ораховац⁷⁶) е бил натоварен със задачата да подготви транспорт за правителството и дипломатите, но задачата е довела горкия комендант до такова отчаяние, че е решил да се застреля. Тази новина ни накара да се замислим.

Конете от Черна гора не бяха лесно достъпни и когато ни потрябваха, можеше да останем без нищо. След това започнахме да посещаваме близките албански села по време на екскурзиите си и да търгуваме с коне. В началото нещата не вървяха добре. Изглеждаше, че албанците ни заподозряха, че са агенти на сръбското правителство и просто ще реквизираме конете им, докато не им предложим пари, готови да платим веднага, и то добре. Започнаха да ни докарват коне и малко по малко се сдобихме с малък керван за 8-9 души. Големите сандъци и кошници, които носехме със себе си, трябваше да изоставим. По заповед на Попович поръчахме продълговати дървени сандъци, които можеха да се прикрепят към седла от двете страни на коня.

Скоро беше решено да се изпратят с първи транспорт през Призрен до Битоля всички, които бяха в Чачак, тоест някои от секретарите, както и белгийският посланик със семейството му, които не се нуждаеха от осигуряване на контакт със сръбското правителство в същата степен, както ние. Освен това белгийският посланик трябваше да освободи помещения за Пашич, който се очакваше в Митровица всеки момент. Размерът на тесните помещения и липсата на място може да се прецени по следното. Английският посланик беше настанен в помещенията на някакъв местен чиновник в министерството на земеделието. Той заемаше само една стая, а слугата му – другата. Цели семейства живееха в останалите стаи. Един ден собственикът на помещенията казал на сър Чарлз [Де Гра], че е в трудно положение, защото трябва да настане някъде инспектора по земеделие, но няма абсолютно никакво място; има само второто легло до двойното легло, където спеше сър Чарлз. Той беше много мил човек и се съгласи да помогне на собственика, и инспектора беше настанен до него. Инспекторът се оказа тактичен човек. Той лягаше по-рано в леглото си и се преструваше, че спи, когато сър Чарлз влизаше, и загасяше светлината.

Представител и посредник на сръбското правителство при нас беше бившия посланик в София, Чолак-Антич, който замести Груич, който беше доста

⁷⁶ Град в Косово, където и до днес има остатъци от българско население. Средновековно Косово е било заселено с българи идентични с тези в Македония, а не със сърби. Сърбите го завладяват след узурпацията на Ивайл Кордокоба (куманин, неправилно наричан Ивайло), без обаче да могат да го заселят до идването на турците. Под влияние на Печката патриаршия населението започва постепенно да се сърбее. Голяма част от него се изселва в Банат през XVIII век и на тяхно място се заселват албанци. Въпреки сръбската митология за Косово, тази област никога не е била тяхна етнически. (б. пр.)

непохватен, и затова поискахме някой друг. Чолак-Антич беше изключително мил и тактичен човек, с добри обноски. Беше много приятно да бъдем с него, като с добър познат, но той беше едновременно объркан и кротък и напълно неспособен да уреди каквото и да било или да улесни пътуването ни. Никой не го слушаше. Но самият той не знаеше нищо за намеренията на сръбското правителство и Върховното командване и не можеше да ни информира за нищо.

Междувременно до нас достигаха все по-тревожни слухове. Врагът вече беше окупираше Ниш и Кралево. Сръбската армия беше в опасност да бъде разрязана на три части и обкръжена. В Рашка се провеждаха ежедневни съвместни заседания на правителството и Върховното командване и размяната на остри обвинения продължи, без да се постигне единодействие.

Йованович ми писа поверително, че Върховното командване възлага отговорността за ситуацията на Пашич, който е гарантирал, че съюзниците ще започнат военни действия за спасяване на Сърбия не по-късно от три седмици след влизането на България във войната. Не е била установена пряка комуникация между сръбското Върховно командване и френския генерал Сарай и всички съобщения е трябвало да се изпращат по телеграф през Париж-Солун.

Колко пъти ми се налагаше да слушам умоляващия и изпълнен с надежда въпрос кога Русия ще се намеси? Индиректно до мен беше стигнало, че сме обещали на сърбите подкрепа и не изпълняваме това обещание. Бях безсилен да отговоря на всичко това, да ги опровергая или утеша и напразно исках да бъда информиран.

Самите ми комуникации с Петроград бяха заобиколни. Телеграфирах на посолството в Рим и те препращаха телеграмите ми до Петроград, където пристигаха, разбира се със значително закъснение. Така от време на време изпращах новини за себе си на семейството си и получавах отговор от тях.

Отидох в Рашка. Виждайки Пашич и престолонаследника, останах с впечатлението, че и двамата искат да се борят докрай, но настроението се променяше ежедневно, преминавайки от отчаяние към надежда и обратно, в зависимост от събитията и слуховете. По това време човек не можеше да не се страхува от решението, което щеше да се окаже резултат от всички сръбски емоции, и всички пратеници настояваха за необходимостта да сътрудним с правителството. Последното най-накрая пристигна в Митровица на 30 октомври. Същия ден пристигна новина, която беше посрещната като лъч надежда: армията на войводата на Степан Степанович временно забави българското настъпление. Така сръбската армия беше спасена от заплахата да бъде отрязана и обкръжена.

За съжаление, не разполагам с телеграфната кореспонденция за следващите месеци и ще пиша за това, което следва, единствено въз основа на спомените си. Надеждата на сърбите, вдъхновена от успеха на Степа Степанович, не трая дълго. Не помня, но ден-два след пристигането на сръбското правителство в Митровица, късно вечерта нашият военен агент Артамонов дойде при мен с новината, че българите са превзели Гиляне⁷⁷ и ще заобиколят Качаник. Трябваше да тръгнем за Призрен още на следващия ден. Въоръжен с фенерче, се отправих през тъмните улици към къщата на Пашич. Там се срещнахме с Боп, който беше получил същата новина. Самият Пашич не беше вк-

⁷⁷ Тогава български по население град в Косово. (б. пр.)

щи; беше на среща с престолонаследника. Чакахме го. Пашич потвърди, че Гиляне е превзето. На следващата сутрин трябваше да тръгнем с влак за гара Липлян. Битката се водеше близо до гара Феризовичи.

Изпратихме конете за Призрен още същата нощ и самите ние бяхме на гарата в 8 ч. сутринта. Правителството, водено от Пашич, и цялото Върховно командване бяха във влака.

Не беше ясно дали изобщо ще стигнем до Липлян или и тази гара вече е в български ръце. Въпреки това, стигнахме благополучно до Липлян и оттам пътувахме с кола до Призрен. Призрен е най-живописният и очарователен град, който видях по време на отстъплението. Той е запазил турския си характер. Както обикновено, разположен е в подножието на планина, на която се извисяват цитадела и конак. Уникалният чар на града се придава от бързия планински поток, който тече през града, подходящо наречен Бистрица. Живописен мост пресича реката. Един от мостовете, с колибите си, сгъшени на него, ми напомни за Флоренция.

За сърбите Призрен винаги е имал особена аура от славни спомени, пропити с история.⁷⁸

Кралят Никола от Черна гора, който несъмнено притежавал дарбата понякога да докосва сърцата на хората, написал стихотворение за Призрен, познато на всеки сърбин, започващо с: „Туда, тута, за зти гори, Да вижду Призрен!“ Отседнах в сградата на руското консулство, където беше запазено цялото обзавеждане на Н. А. Емелянов, който беше консул там преди войната. Полковник Артамонов и френският военен агент Фурние бяха отседнали при нас. Въпреки че последният остро критикуваше сърбите за тяхната нерешителност и за това, че не си поставиха за основна цел да пробият на юг, за да се присъединят към съюзниците, той от своя страна настоя Сарай да премине в настъпление. Фурние смяташе, че е настъпил последният момент, когато положението все още може да бъде спасено. Каза ми, че телеграфира до Париж и Сарай за това. Нямахме много време да останем в Призрен. Дори не успях да разгледам добре града, защото времето беше толкова лошо, валише сняг и си помислих, че ще имам време да се разходя. Засега си стоях предимно вкъщи и след като намерих подробно издание на „Хиляда и една нощ“ в библиотеката на Емелянов, прекарах времето си в четене. Колегите идваха на гости.

Сър Чарлз де Гра, се озова настанен в къщата на акушерка. Той осъзна това едва два дни по-късно, когато хората започнаха да го безпокоят през нощта, настоявайки стопанката му да им окаже помощ. На третия или четвъртия ден от престоя ни, Пашич покани всички посланиците при него и каза, че трябва бързо да отидем в Черна гора, тъй като пътят за Битоля вече е в български ръце.

Той все още надяваше сърбите да си върнат Скопие, но новините, които беше получил, очевидно не даваха основания за тази надежда. Ако сърбите успеят, тогава всички ще се съберем отново в Битоля; ако не, той предположи да ще тръгнем към Албания, към пристанището Сан Джовани ди Медуа (Шен

⁷⁸ Сръбска митология, християнското население на града, тогава вече малцинство е било българско, а не сръбско. В Призрен до 1912 г. е имало и епархия на Българската екзархия, въпреки сръбоманската пропаганда, която е била особено ожесточена. (б. пр.)

Гин) и в крайна сметка да стигнем през Дурацо (Дуръс) до Солун и да се съберем отново там.

Предложихме да изчакаме, докато ситуацията се изясни, Пашич отговори, че ако се армията се провали, всичко ще се разпадне, всякакъв ред ще изчезне напълно и тогава ние, посланиците, ще се окажем изоставени на съдбата.

С оглед на това той настоя за незабавното ни заминаване. Попитах го какво възнамерява да прави самият той. „Имам албански приятели, които ще ме водят по пътеките до Дурацо, а оттам ще отида направо в Солун“, отговори той. Както каза, така и направи.

На следващата сутрин, 7 ноември, напуснахме Призрен на разсъмване. Йованович, пътуващ със съпругата си и сина си, момче на около 12 години, ни беше назначен за водач. Пътят ни водеше към Дяково. Тръгнахме от Призрен с карета. Взех чисто новата карета от Емелянов. Тя беше впрегната с чифт добри породисти коне, принадлежащи на богат сърбин, който ни ги даде за да стигнем поне до Дечани.

Пътят, благодарение на гъстата кал, беше много труден. Жалко беше да гледам как красивите коне, се мъчеха в калта да теглят каретата. Река Бели Дрин образуваше границата между Сърбия и Черна гора. През реката имаше много живописен и доста неудобен каменен мост, построен не в кръгла арка, а под доста остър ъгъл в средата⁷⁹. Мостът беше тесен, без парапети. Ние слязохме от каретата, а конете бяха водени за юздите и за щастие не се уплашиха и не преобърнаха каретата. Мостът предлагаше великолепна гледка. Вдясно, на север, Дрин се простираше между стръмни скалисти брегове; на юг, наляво, тя се отдръпваше в широка равнина, криволичетца и искряща на различни места. Напуснахме Сърбия точно месец след като напуснахме Ниш, затова помня този ден, 7 ноември.

Късно вечерта пристигнахме в Дяково. Един чисто албански град, но нямахме възможност да го разгледаме, защото трябваше само да пренощуваме и веднага след това да продължим пътя си. Улиците бяха пусти, къщите неосветени. Някой ни пресече на улицата и ни насочи към място, където с Мамулов бяхме подготвили да пренощуваме. Кметът ни поздрави топло, нахрани ни с обилна вечеря и на следващата сутрин, призори, тръгнахме отново. Трябваше да стигнем до Дечани същия ден. Пътят беше още по-лош. Слязох от каретата и извървях около 25 версти, възползвайки се от прекрасното време. Пътят беше равен през цялото време, като от време на време минаваше през села. Тези албански села оставиха изненадващо впечатление. Пусти улици, двуетажни сиви каменни къщи, оградени с ограда. Няма прозорци, гледащи към улицата, само горните етажи гледат към двора. Прозорците са малки. Всяка къща или имение прилича на малка крепост. Ясно е, че прозорците са предназначени предимно за стрелба, а също и за да се гарантира, че куршумът на обсаждащия ще уцели тавана. Определен строг средновековен дух прониква в тези строги сгради, а всъщност и в цяла Албания. Обичаите на жителите ѝ са се формирали по време на турската епоха, с лошите пътища, които затрудняват придвижването на артилерия, и мюсюлманските власти избягват да се карат с тези диваци, а ги търсят като съюзници срещу неверниците.

⁷⁹ Типичен турски мост (кюприя). (б. пр.)

Сръбските редовни войски и оръдия бързо потушават въстанието в региона през 1913 г.⁸⁰ Две години по-късно, докато преминавахме през Албанските планини, спомените за бруталното клане все още бяха твърде живи сред населението; тревогата, обзела албанските домове и села, все още не беше отшумяла, въпреки че малко по малко албанците започнаха да надигат глави, осъзнавайки, че пред тях не са вчерашни поробители, а нещастници бягащи от преследването на врага. Това беше опасността на ситуацията.

По-рано в Митровица, един ден, когато черногорският посланик дойде да ме види по работа, срещна човек, който продаваше кон. Миушкович го попита кой е той. „До днес съм сърбин“, отговори мъжът. Беше ясно, че няма да остане сърбин за дълго.

Преди да стигнем Дечани трябваше да минем покрай голямо албанско село. Скоро след това, завивайки наляво, видях Дечанската църква в пролом между планините. Дългогодишната ми мечта най-накрая се беше сбъднала.

Дечани е най-голямата историческа светиня на сръбския народ, чудотворно запазен кът от отминала слава и величие, паметник на времето преди Косовската битка. В този регион, където турското и албанското владичество е било толкова здраво установено, където навсякъде има минарета и много рядко скромно сгушена църква, гледката на тази великолепно църква от многоцветен мрамор, в строг византийски стил от началото на XIV век, е особено поразителна. Тя изглежда защитена от могъщите планини, които я пазят като стражи, криейки я от любопитни погледи отдалеч.

През последното десетилетие на турското владичество Русия поема контрола над Дечанския манастир. По споразумение със сърбите там се заселили руски монаси от Света гора, първо отец Кирил от Белозерския манастир, след това отец Варсануфий и неговите братя. Колко много е трябвало да изтърпят нашите монаси по време на краткия си престой в Дечани.

Оставени без никаква защита, сами в отдалечен район, обградени от бандити, нашите монаси успявали да съжителстват сред всички трудности. Самият отец Варсануфий бил необичайно проникателен и находчив руснак; той умее да стои нащрек дори при най-трудните, дори понякога фантастични обстоятелства. Той успявал да се разбира както албанците, спечелил тяхното уважение, така и със сърбите и черногорците, които търсеци всяка възможна полза от присъствието на руснаци в манастира, но завиждали че руските монаси се утвърждават в тяхното национално наследство.

През пролетта на 1915 г., по молба на отец Варсануфий, съпругата ми изпратила малка група от лекари и шест медицински сестри в Дечани. Малко преди началото на военните действия решихме да ги отзовем, тъй като не бяха достатъчно зает, а според лекаря медицинските грижи за населението можеха да бъдат осигурени адекватно от един фелдшер и две медицински сестри.

Направихме го. Нашата група обслужваше предимно околните албанци. Това се оказа ценен актив. Когато манастирът остана напълно беззащитен, той беше нападен от орда албанци, наброяваща до един и половина батальона. Тези хора, освен желание за грабеж, искаха да си отмъстят на манастира за

⁸⁰ Става дума за албанско-българското Охридско-Дебърско въстание. (б. пр.)

връщането след Балканската война на някои земи, които традиционно са му принадлежали, но са били завзети от албанците, които ги смятаха за свои.

За щастие, никога не е имало мир между отделните албански племена и когато другите албанци, които са живели в приятелство с нашите монаси и наскоро са получили медицинско лечение в стените на манастира, научили за плана на враговете на манастира, а дошли да го защитават. Цяла седмица защитниците на манастира отблъскват атаките, докато не пристигат редовните български войски. Българските войски, превземат манастира, но го спасяват от плячкосването на албанската орда.

От пристигането ми в Сърбия мечтаех да посетя Дечани и често бях говорил за това с Пашич, който никога не беше ходил там. Бяхме решили да направим пътуването заедно. По волята на съдбата, Пашич така и не успя да посети Дечани, но аз го направих в най-трагичния момент за манастира и за Сърбия.

Всичките ми очаквания за Дечанския манастир бяха надминати. Трудно е да си представим по-романтично място сред планините. Впечатлението се засилваше допълнително от това, че не само самият манастир беше запазен, като реликва от древността, но и цялата околна среда и условия бяха същите като преди няколкостотин години. Здравата манастирска стена беше реликва от отминалите векове. Тя все още служеше като надеждна защита срещу враговете. Обширният двор беше заобиколен от сгради и стопански постройки, които, както в миналото, можеха да приютят стотици поклонници по време на празници и да настанят търсещите защита, когато е необходимо, както и самите защитници. Църквата беше останала непокътната и невредима.

Най-забележителната ѝ черта е самата архитектура – стройна, сдържана, красива в своята строга простота. Иконостасът и сводовете, поддържани от колони, са великолепни. Великолепната служба на нашите монаси допълваше впечатлението, оставено не само на нас, но и на чужденците.

Всички манастирски стаи бяха пълни с пътешественици, включително монасите, търсещи подслон и настаняване. Никой не беше отказан. Огромните зали побираха същите англичани, сърби, французи и нас руснаците, също и словаци, изобщо всички, които бяхме срещнали по пътя. Когато се стъмни, манастирският двор беше осветен от огньове, изгря пълната луна и гледката беше възшебна. На сутринта монасите присъстваха на литургия. Отец Варсонофий ме заведе до „тайната стая“ криптата на манастира, където се съхраняват съкровищата. Трябваше да се промъкнем през малък отвор, обикновено скрит. Някои от предметите бяха от първостепенна историческа стойност, включително хризовул, подписан от крал Душан, с който се посвещаваат имения и земи на манастира; потир на същия крал; и кана принадлежаща на Крали Марко.

След като се консултира с мен, отец Варсонофий ми каза, че обмисля да зарови тези няколко предмета отделно, някъде в ъгъла, за да не се досеща никой къде да търси, а останалите да остави както са. Той смяташе, че това ще предизвика по-малко подозрения; сред нашите спътници беше маршалът на стария кралски двор, който носеше короната и мантията на краля. Той искаше да остави тези предмети в Дечани, но не знам дали е осъществил плана си. По пътя срещнах няколко величествени дворцови карети, теглени от волове. След литургията, след като се сбогувахме с гостоприемния отец Варсануфий, който

ни беше изпратил сметана, хляб, сироп и други необходими неща, тръгнахме за Ипек (Печ). Вече се стъмваше, когато пристигнахме в Ипек. Стигнахме до патриаршията, където трябваше да спрем. Беше сграда от XIII век, следователно дори по-стара от Дечани. Бях посрещнат от местния епископ Никифор Джурич, учил в Русия. Нашите монаси в Дечани обаче бяха пострадали много от него преди това.

Той им създавал всякакви трудности и искал да ги изгони, но поради липса на черногорски монаси, които да ги заменят, не го е направил.

Манастирът беше изоставен и службите, несъмнено, не се отслужваха с предишния си блясък. Митрополитът ме поздрави много топло. Веднага отидохме в църквата. За съжаление, вече беше тъмно и не можах да я разгледам както трябва. Църквата е интересна, но със сигурност по-лоша от Дечани.

За пореден път трябваше да се придвижваме възможно най-бързо. Трябваше да е било 11 ноември. Патриаршията, където бях отседнал, беше в края на града и маршрутът ни водеше директно оттам. Пристигнахме на коне, защото цялото пътуване водеше през планините. Около половин час след Ипек започнахме стръмно изкачване нагоре. Гледката беше величествена. Долу бушуваше поток, а наоколо се извисяваха високи планини. Имах прекрасен планински кон, умен и кротък. Оставих го да избере собствения си път, въпреки че ми беше неприятно, защото е типично за планинските коне, винаги да вървят по самия ръб на пътя над скалата. Цялото ми замаяност изчезна сякаш по магия.

Въздухът беше чист и ободряващ. Заобикаляше ни чудесна красота. От време на време спирахме да пием от чудесно студената вода от планинските извори. Конят ми особено се наслаждаваше на това. За съжаление, се разболя от пневмония и почина ден по-късно.

Много от детайлите от пътуването са избледнели от паметта ми. Нощувките ни бяха много примитивни. Винаги спирахме в някой „хан“ (всъщност колиба). Тези ханове бяха дървени, и не можеха да се отопляват. А в планините имаше сняг и истинско зимно време. С големи трудности набавяхме сено за конете. На места пътят беше силно изровен, на други изобщо нямаше път; трябваше да вървим по коритата на потоците, да се изкачваме по заледени пътеки, водейки конете за юздите. Пристигнахме вечерта, уморени и изтощени, в един хан, толкова претъпкан, че беше трудно да се диша. Спомням си първата си нощ в хана „Белуха“, вероятно наречен така заради снега, който покрива тази област през по-голямата част от годината. Приближаването до хана означаваше практически пълзене по замръзнала пътека. Конете падаха и се мъчеха да се съвземат. Вече беше съвсем тъмно. Едва се движех от изтощение и изостанах от тях. За щастие, двама състрадателни чешки лекари, които срещнах, се погрижиха за мен и аз продължих напред, облегнат на ръката на единия, а после и на другия. Пред нас вървеше английският секретар Килинг. На един хълм товарният кон, който водеше, падна и не можа да се изправи. Точно под хълма течеше поток. Килинг гледеше какво се случва с някакво безнадеждно отчаяние. Накрая се отправихме към хана. Те ни насочиха към втория етаж. Там, в малка стая, намерих около десет англичани, французи, Йован Йованович със съпругата и сина си. Стаята беше неосветена, неотопляема, без пейки или маси, така че трябваше да се настаня на пода, както бях, напълно облечен. Нямаше дори

достатъчно сено, за да си подложя. Можех само да сложа малко под главата си. Срутих се на пода, чувствайки се неспособен да направя каквото и да било. Любезният английски секретар Килинг ми даде чаша бульон от таблетка. Този бульон просто ме съживи. Той и скъпият сър Чарлз ме обградиха с най-мило внимание през цялото пътуване. По-късно ми каза, че се чувства като мой по-голям брат, задължен да се грижи за мен. Докато съм жив, никога няма да спра да му бъда благодарен. Пътуването при тези непретенциозни обстоятелства насърчи простотата на обноските.

Г-жа Йованович, без колебание, поиска хартия от съпруга си. След това излизайки от стаята, тя попита сър Чарлз дали може да се намери тоалетна. Сър Чарлз не можа да я успокои. Всички трябваше да вършим нуждите си на пътя.

Кулминацията на нашето пътуване беше върхът на планината Чакор. След като я стигнахме, се настанихме за закуска. Бяхме донесли със себе си бутилка сливовица от Дечанския манастир, а монасите са известни като майстори на алкохолните напитки. Никога не съм се наслаждавал повече на водка⁸¹.

Планината Чакор отделяше новите владения на Черна гора. Докато закусвахме, два изстрела, очевидно насочени в нашата посока, проехтяха зад планините. Нищо чудно, че албанците стреляха по нас. Влизането в границите на стара Черна гора не се чувстваше особено удобно. Слязохме от Чакор и първата ни спирка беше ханът „Велика“. Англичаните бяха малко пред нас. Отначало си помислихме, че ще трябва да пренощуваме във „Велика“, но пристигнахме там доста рано, около 14,00 ч., и ни увериха, че Андреевица е само на около 3 часа пеша. Тогава с Мамулов решихме да продължим. Минахме покрай къщата, където бяха отседнали сър Чарлз и Килинг, и им извикахме, че продължаваме с надеждата да сме в Андреевица до вечерта. Но горкият Чарлз беше толкова уморен, че реши да не продължава повече. Много по-късно, когато вече бяхме на Корфу, той ми призна, че в този момент, като ни видял да минаваме, се почувствал изоставен, нещастен, много огорчен от нас. Разбира се, ние нямахме представа за това; иначе щяхме да останем във „Велика“ и както се оказа, това щеше да бъде много по-разумно. По време на пътуването ни многократно преживяхме това, което се случва в руската провинция. Питаш минувач колко версти има до еди-кое си място. Той отговаря 4. Час по-късно друг минувач казва: 6, после 8. Същото е и в Сърбия и Черна гора, само че там не измерват във версти, а в часове. В Сърбия се казва „сат“ от турски, в Черна гора „ур“ от немски. Така беше и в нашия случай. Вече бяхме изминали доста от Велика и обмисляхме да пренощуваме в някое село, но един минувач ни увери, че Андреевица е само на час и половина пеша. Три часа по-късно продължихме напред, без надежда да стигнем селото скоро. Падна тъмна нощ, която ни завари на високотоплинска пътека.

Вляво се виждаше планина, покрита с млади борове; вдясно - невероятна стръмнина, пропаст, от чиито дълбини се чуваше глухо ромолене на поток. Понататъшното напредване беше невъзможно. Решихме да пренощуваме в гората. Разседлахме конете, начупихме клони, запалихме огън и поставяйки седлата до като легла, стоплихме краката си край пламъците на огъня. В началото бях замаян от близостта на пропастта, въпреки че беше невидима, и само напомняше

⁸¹ Руснаците нямат дума за ракия. (б. пр.)

с далечния звук на водата отдолу. Но скоро се стоплихме и хапнахме. Легнал по гръб, се възхищавах на чудното звездно небе и с удоволствие сравних тази нощ на чист въздух край огъня със задушния, мръсен и студен хан. След малко се чу шум и албанци в белите си фустанели и фесове се появиха пред нас в светлината на огън, подгонвайки стадо овце нанякъде.

Нашите черногорски водачи ни казаха, че е най-добре да не се бавим по пътя, тъй като албанците можеха да се върнат с неприятни намерения. Около 1 ч. луната изгря и ние тръгнахме. По това време един от конярите, които бяхме изпратили напред, се беше върнал, съобщавайки, че Андреевица не е далеч. Трябваше обаче да вървим още час и половина. Луната светеше, когато имаше гора само от едната страна, но когато пътят се отклони от стръмния бряг и дървета се появиха от двете страни, отново се стъмни. Междувременно пътят свърши и тръгнахме по сипеи с големи камъни, конете се подхлъзваха и подскачаха. Започна да вали мокър сняг. Късно същата нощ прекосихме дълъг дървен мост над реката до Андреевица, разположена на брега ѝ.

Насочихме се към селото, където щяхме да прекараме нощта. Отидохме в къщата на кмета. От това посещение си спомням невероятните декорации по стените на стаите. Бяха украсени с пощенски картички с картинки, например снимка на млад мъж в зелен смокинг и цилиндър, рамкиран с цветя, с розова дама на пейка или седнала в кола. Тези пощенските картички красят черногорските домове, отразявайки представата им за изискана цивилизация.

Сред другите декорации на стената висеше сложно бродиран чифт везни: на едната везна, по-високата имаше сърце; на другата, по-ниската, чувал с изписано числото 10 000. Над везните беше бродиран надпис „садашния любов“ (днешната любов). След като се сбогувахме с гостоприемния стопанин, докоснат от цивилизацията, тръгнахме отново на следващата сутрин, но този път успяхме да се сдобием с две каруци с руски коне.

След като подредихме вещите си върху тях и седнахме на сандъците, се почувствахме като крале. Срецайки сър Чарлз и Боп, които отново ни бяха изпреварили, ги натоварихме на една от тези каруци и продължихме пътуването си още два дни. На места пътищата бяха напълно отмити. Не бих повярвал, че е възможно да караме каруца през скалите и потоците, които срещаме по пътя. В тези случаи Мамулов управляваше и се изкачваше безопасно, въпреки че понякога тръскането преобръщаше кутии и куфари. Може ли някой да опише чувството, което ни обзе, когато най-накрая, на втория ден след Андреевица, в един от хановите, видяхме автомобили, изпратени да ни посрещнат от черногорския крал, с провизии, за да ни подкрепят?

В очакване на това удоволствие, извадих една от последните ми останали бутилки шампанско пред себе си в каруцата, като с любов я бях поставил в сняг. Каква радост от избавлението. Пихме шампанско с наслада; автомобилът изглеждаше нещо, което съществува само в романите, а не в реалния живот. Тримата – Боп, сър Чарлз и аз се качихме в колата и потеглихме с невероятна скорост. Бях чувал преди колко спиращо дъха е шофирането през черногорските планини, но сега след целия опит и умора, нищо не ни изненада. Тази част на Черна гора имаше отлични пътища, построени с лични средства на крал Никола, но те бяха построени преди появата на автомобилите и затова бяха доста

тесни и пълни с остри завои. Местните шофьори обаче бяха усвоили изкуството на управлението и препускаха безстрашно напред. Пред нас се откриваха най-величествени гледки.

Легендата разказва, че по време на сътворението на света, ангел, летящ над земята с чувал с камъни, го изпуснал над Черна гора, изсипвайки всички камъни в него. Тази легенда неизбежно идва на ум в тази страна, не без причина наречена Черна гора. Всички тези скали и камъни, струпани един върху друг, представляваха сурова пустош. Тук-там в камъните е издълбано малко парче земя, където някога е имало зеленчукова градина или поле. Човек не може да не се запита как живеят хората там. Страната е доста пуста. Хората, които срещам, особено жените са красиви и ходят с лека, горда походка. Най-красивия народ в някогашните владения на Турция.⁸²

Колата ни закара късно вечерта до Подгорица, където за мен беше приготвена стая в къщата на местен богаташ. Беше оставен камион за секретарите ни но никой не смееше да пътува с него през нощта, така че всички прекарахме нощта в хана, с изключение на Мамулов, който, след като взе всичките ни вещи, смело тръгна с камиона, който дори нямаше фарове. Когато ми разказа за пътуването си, ми се стори, че това е един от най-ужасяващите епизоди. Срещнал ездач на кон, когото Мамулов разпознал като пленения австриец, служил в нашата Московска болница в Ниш и по-късно придружаваше френските лекари по време на отстъплението. Конят се подплашил и в един миг и конят и ездачът изчезнаха в бездната. Камионт спря и той слязъл; като по чудо се оказало, че точно на това място има издадена скала, което ги спасило. Конят се спънал и спрял, а ездачът останал невредим.

През всичките дни, които прекарахме в Подгорица, страдахме много от студа. Стаите бяха неотопляеми, без печки, а в града не можеше да се намери нито една желязна печка. Отидохме в хотела за закуска и обяд, където храната беше доста прилична. Там се срещнахме на масата с управителя на областта Пламенац, който наскоро беше министър на външните работи. Пламенац е представител на едно от най-богатите семейства в Черна гора. Още млад мъж, той беше обучен от крал Никола, който оставяшу своя отпечатък върху всички свои довереници. Пламенац беше принуден да напусне поста си на министър на външните работи поради окупацията на Скутари от Черна гора през пролетта на 1913 г., против волята на великите сили и особено на Италия.

Очевидно това беше постигнато не без доброжелателното насърчение от на Австрия. Между австрийците и черногорците се водеше номинална война. В действителност двете страни не си обръщаха особено внимание. Австрийците предпочитали Скутари (Шкодра) да бъде окупиран от Черна гора, неспособна да организира сериозна отбрана там, вместо Италия, която ще бъде трудна за изтласкване, след като се установи в града, здраво защитена от военноморската база на Сан Джовани ди Медуа (гр. Шен Гин, сега албански курорт).

Скутарският въпрос се разигра в двойствената политика на крал Никола. Неговият принцип на управлението през целия му живот, се основава на благополучието на малката си страна и собственото си лично благополучие, чрез

⁸² Два пъти съм бил в Черна гора, но красавици изобщо не видях, в България жените са по-хубави! (б. пр.)

постоянно балансиране между всички съперничаещи си сили, и не се отказа от тази тактика дори по време на Първата световна война, въпреки че на Балканите тя очевидно приела характера на борба на живот и смърт между германизма и славянството.⁸³ Докато условно воюваше с Австрия, той въртеше и търговия с австрийците. Нещо повече, Скутарският въпрос отразява нарастващото негодувание и враждебност на югозападните славяни към Италия, която те с право започнаха да разглеждат като сила, стремяща се да замени Австрия на Балканите.

Скептик по природа, крал Никола се съмняваше, че ще успеем да смажем германизма в тази война и искаше да остане в добри отношения както с приятели, така и с врагове. Настроението на краля и неговата политика бяха ясни за всички в Черна гора. Те създадоха атмосфера на деморализация, която цареше в страната по време на отстъплението на сърбите и само се засили с пристигането на гладната, боса и гола сръбска армия, която опустоши и без това оскъдните запаси на черногорците по пътя си. Всичко това скоро стана все по-очевидно. След пристигането си в Подгорица, Боп, Де Гра и аз решихме да отидем в Цетине, за да благодарим на краля за вниманието. След трудните условия на нашето пътуване беше особено приятно да се окажем в истински дом с всички удобства, които открихме в руската легация в Цетине, където шарже д'афер, Б. М. Обнорски, беше заменил посланика, А. А. Гирс, който беше излязъл в отпуск в самото начало на войната. Цетине е по същество село с няколко по-големи имения. Сред тях беше дворецът на крал Никола. Представихме му се с дрехите, с които пътувахме; аз бях със сиво сако и кожени ботуши. Кралят беше много учтив, но разговорът беше много общ, без да засяга належащи въпроси. Кралят само подчерта на всеки от нас необходимостта възможно най-скоро, за да помогнем на Черна гора с провизии. Кралят, който обичаше ефективните изрази, каза на консула Емелянов, който също беше с нас: „Мога да се бия срещу Монархията [Австро-Унагрия], но ще капитулирам пред хляба.“

В двореца поздравихме нашия приятел барон Скуити, който, без да спира в Подгорица, беше отишъл направо в Цетине. Преди Сърбия, е бил там посланик и „персона грата“ в двора на крал Никола.

След аудиенцията при краля, се върнахме в Подгорица още същия ден, но възможността да пренощуваме в топла, удобна къща и да се изкъпем ми се стори толкова изкушаваща, че останах до следващия ден.

Къщата в Подгорица ми се стори още по-студена и по-неудобна. Не се бавихме обаче дълго там и на 18 ноември тръгнахме от Подгорица за Скутари, където Пашич вече беше там, движейки се по различен маршрут от княза и очакваше княз Александър.

От Подгорица беше половин час път с кола до Пламенница на брега на езерото Скутари (Шкодренското езеро), където трябваше да се прехвърлим на параход. Когато се приближихме до езерото, то беше обгърнато от толкова гъста мъгла, че капитанът на парахода, стар черногорец на име Бошко, отказа да

⁸³ Глупаво руско пропагандно изцяло невярно клише! На Балканите войната се изрази в желание на българите да постигнат националното си обединение смазвайки двама от тримата си смъртни врагове! Не останаха сили за третия! И подкрепа в този стремеж имаше от Централните сили. (б. пр.)

отплава. Параходът беше стар, ремонтиран многократно. Имаше дупка, която набързо беше закърпена с цимент. Явно плаването при такива условия е много рисковано, особено след като параходът беше тежко натоварен и единствен по рода си в цялото езеро, с изключение на малката яхта на краля. С нас бяха членовете на Московския отряд. Младите мъже бяха обхванати от безразсъдно веселие и се смееха на абсолютно всичко, което засилваше още повече мрачното настроение на Боп. Хората постоянно досаждаха на Бошко, питайки кога най-накрая ще тръгнем, но той слизаше на брега и се разхождаше с невъзмутимо спокойствие. Така минаха няколко часа, докато най-накрая мъглата започна малко да се разсейва и ние отплавахме. Никога не бях виждал толкова много патици.

Глава VIII. СКУТАРИ (ШКОДРА)

Бяхме посрещнати от вероятно единствената в града стара допотопва карета, която ни откара, мен и Мамулов в определената за нас къща. Това беше квартирата на някакъв лекар австриец, който напуснал града, преди тук да влязат черногорските войски. Тя беше прилично обзаведена с просторни стаи в които имаше и железни печки, които отдавна не са горели, тъй като в стаите беше доста студено. Затова стояхме вътре с палтата си. На масата ни посрещна букет цветя, оставен тук от руския консул в града Ферхмин и неговата съпруга. Същият ден се запознах с това мило семейство, на следващият ден бяхме поканени на обяд у тях.

В началото Скутари ми хареса и съм убеден, че ако бях тук при други обстоятелства, щях да имам само приятни спомени. Градът има уникален чар, благодарение на живописната си природа и отличителния характер на албанска столица. Освен главната улица, чийто уникален характер е помрачен от редици магазини, градът се състои от дълги, тесни улички, оградени от каменни стени, ограждащи албански дворове: двуетажни къщи с решетъчни прозорци, и градини. Тези улички са претъпкани с деца: момичета с широки панталони, сандали на боси крака и плитки, момчета с бели фесове.

Главната улица винаги е претъпкана с хора; имаше сравнително малко черногорци, но много албанци. Жените носеха много живописни рокли, особено в неделя. Те се обличаха в множество дрехи: кожени панталони, върху които тежка пола; бродирана риза, върху която горна дреха без ръкав от ярък плат, бродирана със сребро или злато и стегната с тежък меден колан, понякога с големи камъни. Върху всичко това те носят един вид цветна платнена мантия, бродирана със сложни копринени шарки, с дълга яка, която се сгъва над главата. Албанките носят този костюм с трудност, но въпреки че е скъп, дори обикновените жени го имат, например албанката Мария⁸⁴, която ни прислужваше.

По време на Балканските войни Скутари първо е окупиран от Черна гора, принудена да го изостави по искане на силите, страхуващи се от австрийска намеса. След това в Скутари е настанен международен отряд, представляващ всички велики сили с изключение на Русия, и е създадена международна администрация, начело с британския полковник Филипс. През това време градът се

⁸⁴ В Шкодра и цяла северна Албания населението е християнско католическо. (б. пр.)

цивилизова значително и е почистен. На някои места са павирани тротоарите и са ремонтирани околните пътища. По всички улици се появяват табели с имената на районите на отряда. Например, аз живеях на улица „Кил“, а наблизо е улица „Гьобен“ - там преди това са били разположени германските моряци. Имаше улица „Ернест Ренан“, кръстена на френския военен кораб, чийто екипаж е бил тук, и т. н. Благодарение на чуждестранните гарнизони, в магазините на Скутари можеше да се намерят неща, които не бяха налични в Цетине.

Като цяло Скутари е много по-значим и богат от малката черногорска столица. Градът е разделен на две части: централната част, в която се помещават правителствени учреждения и домовете на по-заможните албанци, и старата част, по-близо до езерото, където се намирал базарът. Живописна древна крепост се извисява над тази част на града на хълма, любимо място за нашите разходки. В хубав слънчев ден крепостта предлагала разкошна гледка към езерото и реките Дрин и Бояна, които се вливат в него.

Скутари има сравнително мек климат, но ние пристигнахме през най-студеното време на годината, края на ноември и декември. През януари, казват, розите вече започват да цъфтят.

Колко очарователен е Скутари в мирно време, съдя от избора на един богат англичанин на име Пейджет, който преди 20 години дошъл тук, купил си къща и внимателно я ремонтирал с намерението да се установи там.

Всички в Скутари знаеха вилата на Пейджет. Беше романтична къща от сив камък, запазила албанския си характер, с две кули и красива дървена порта. Албанците бяха майстори дърворезбари. Цялата къща беше декорирана с вкуса, който отличава уютните и красиви английски мебели.

Когато отидох там, за да посетя Де Гра, който беше отседнал там, открих самия Пейджет, който, след като обзавел къщата, повече не е идвал. Сега, 18 години след последното си посещение, той се беше включил към комитет, изпратен от Лондон, за да се грижи за снабдяването с храна.

Беше положил значителни усилия, за да обзаведе дома си. Голямата всекидневна беше особено красива, с огромно старо венецианско огледало, покриващо цялата стена, и голяма камина, която придаваше много уютно усещане. Старите кули, обвити с бръшлян, бяха изпълнили предназначението си. Жителите на къщата се криеха в тях, когато Скутари скоро започна да бъде посещаван от вражески самолети.

Пристигнахме в Скутари на 18 ноември. През първите няколко дни градът запази обичайния си вид, но след няколко дни започна бързо да се пълни с бежанци и войници. Всичко, което остана по магазините, веднага се разпродаде и веднага нищо не можеше да се намери никъде. За броени седмици Скутари, мирно дремещ в градините и оградите си, се превърна в огромен и неспокоен лагер от дрипави, нещастни номади. Още от самото начало черногорците бяха изключително враждебни към нахлуването в границите им, на техните роднини сърбите, бягащи от разгромената им родина.

Крал Никола имитираше съчувствие, но истинското му отношение беше неоспоримо. Той беше изключително разстроен, че обстоятелствата го принудиха да се откаже от идиличната си политика и да избира между определени решения. Поражението на Сърбия засили нежеланието му да окаже сериозна

съпротива на Австрия и го ужаси от перспективата за подобна съдба за страната му. Той се страхуваше, че сърбите ще останат в Скутари и че ще бъде трудно да бъдат прогонени. Освен това, докато остават близо до Цетине, той не можеше толкова лесно да се откаже от преговорите с Австрия, както преди.

С пристигането на сърбите Скутари се озова под две власти: черногорска и сръбска. Черногорският управител на региона беше чичото на краля, стария войвода Негуш-Петровиц.⁸⁵ Когато го посетих, заварих дребен старец в черногорска национална носия, което някак не подходеше на европейското му пенсне⁸⁶. Той беше много стар и изглеждаше неспособен за активни занимания, постоянно се оплакваше от подагра и лумбаго. На външен вид приличаше на тип, развит в малкия черногорски двор, смесица от френски „Boulevardier“ (редовен минувач по големите булеварди, безделник) и балкански комитаджия – нещо средно между търговец, мошеник и разбойник. По-активен беше командирът на черногорските войски в този регион, младият и енергичен генерал Весович. Той изглеждаше като съвършен българин. Нямаше и следа от Boulevardier, но другите споменати по-горе черти бяха силно развити.⁸⁷

Той организира язденето си през града с ориенталски церемониал: седеше потрепвайки в стара карета, докато зад него яздеха едни много стари и грохнали на вид жандарми със заредени пушки.

Сръбското правителство се установи в бившия турски конак. Градът имаше двама коменданти, един черногорец и един сръбин. Благодарение на разпространението на власти и началниците, които се отнасяха един към друг с взаимна враждебност, градът потъна в пълен хаос.

Отстъплението на сръбската армия на север, към Черна гора и Скутари, беше напълно неочаквано и се състоя без никаква подготовка. Когато се сбогувахме с Пашич в Призрен, той ни каза, че ако е необходимо, армията ще се насочи към Дурацо. Самият той планираше да се отпрати натам. Когато обаче настъпи критичният момент, между капитулацията или бързото бягство в най-кратката посока, Пашич очевидно каза: вървете по какъвто път искате, само не се предавайте и щом стигнете до морето, веднага ще намерите помощ от съюзниците си, защото те го контролират.

Пашич се чувстваше оправдан да каже това, защото още през октомври, когато сърбите все още не бяха напълно изоставили територията си, британското правителство, в съгласие с французите, го информира, че предприема спешни мерки за снабдяване на сръбската армия през Медуа (Шен Гин). Италианците, когато сърбите поискаха военна помощ, предложиха възможността за експедиция през същия Медуа. Спомням си как тези две предложения бяха посрещнати с изненада от сърбите. Самите те бяха слабо запознати с пътищата, но министърът на транспорта Драшкович изрази по това време съмнения относно осъществимостта на снабдителните пътища през Медуа, а сърбите смятаха, че Дурацо ще бъде по-удобен. Въпреки това съюзниците не промениха мнението си и сърбите смятаха, че основната трудност е в напредването по су-

⁸⁵ Божо Петровиц Негош, въпреки фамилното си име не е бил близък роднина на крал Никола I.

⁸⁶ Вид очила.

⁸⁷ Отново се вижда ясното руско отношение към българите, което и днес е същото! Важно е глупавите български русофили да го знаят! (б. пр.)

ша от Медуа във вътрешността на страната, а не по море. Сега, когато трябваше да се приближат до морето, въпросът за сухопътния транспорт на стоки беше значително опростен. Ето защо сърбите не можаха да не си спомнят британското предложение и решиха, че могат да се приближат до Медуа по същия начин, както Дурацо. Когато пристигнахме в Скутари, няколко платноходки бяха пристигнали в Медуа, превозвайки провизии и различни стоки, очевидно поръчани от скутарски търговци. Сръбското правителство веднага ги закупи всички. Преди да успеят да предприемат мерки за разтоварване и транспортиране на стоките от Медуа, където все още нищо не беше уредено, австрийски военни кораби се приближиха до Медуа, потопиха всички транспорти, превозващи стоки, и унищожиха оскъдните складове, които съществуваха в пристанището. Ясно чухме бомбардировките от Скутари. Този първи неуспех оказва силно влияние върху настроението на сърбите.

Първоначалният им план беше да останат в Албания и Черна гора. Те бяха убедени, че ако се организират доставките на храна, сръбските войници, привлечени от слуха, че по морето може да се намери хляб, ще започнат да си проправят път по планински пътеки отвсякъде и ще се сформира армия от 150 000 души, способна да се реорганизира в Албания и да възобнови настъплението оттам, след като в Солун бъде концентрирана достатъчна съюзническа армия. Междувременно сръбските представители в съюзническите сили телеграфираха на Пашич, че сред съюзниците има значително колебание относно целесъобразността на Солунската експедиция.

Британците не желяеха да изпращат войски в Солун. В това отношение военният журналист на „Таймс“ полковник Репингтън изигра изключително вредна роля, като последователно прокарваше идеята, че от стратегическа гледна точка всяко фрагментиране на силите е нерентабилно, че Балканският театър на военните действия е второстепенен и че изпращането на войски в Солун ще и ги отклонило от основната задача на Западния фронт. Възгледите на Репингтън бяха взети под внимание в Англия. Нещо повече, твърденията му бяха потвърдени от катастрофалната експедиция в Дарданели, която струваше на британците толкова много напразни жертви и в крайна сметка послужи като един от основните мотиви за австро-германското нахлуване в Сърбия, с цел установяване на пряка комуникация с турците и спасяване на Константинопол.

Провалът на аматьорския опит за форсиране на Проливите, не можа да докаже осъществимостта на Солунската експедиция, и породил скептицизъм у британците към това, което те смятаха за второстепенна отвличаща операция.

Всичко това стана известно на сърбите и задълбочи тяхното униние. На 22 ноември посланици на съюзническите сили получиха обширно съобщение от сръбското правителство, чието съдържание беше следното. След мобилизацията на България, Сърбия стриктно следвала инструкциите на силите на Антантата, които настоявали да не започва атака срещу България. Съюзниците обещаха да изпратят 150 000 войници в Солун. Сърбия изпълнила дълга си на съюзник докрай, въпреки тежките загуби. След два месеца борба срещу два пъти и половина по-голям враг, армията направила отчаян опит да пробие през Скопие, за да се срещне със съюзниците, въпреки че командващият на съюзническите сили в Солун не сметна за възможно да се съгласи на едновременно

съвместна атака. Сега, след този неуспех, сръбската армия е принудена да се укрие в планините на Албания и Черна гора, където решила да се защити и да започне реорганизация, за да продължи борбата. След като вярно и напълно изпълнила съюзническия си дълг, Сърбия смята, че има право да попита съюзниците дали може да вярва на слуха, че възнамеряват да я изоставят на произвола на съдбата ѝ, считайки Балканския театър на военните действия за второстепенен?

„Гладът наближава“, телеграфирах до Петроград на 26 ноември. „По пътищата има грабежи и убийства. Сред албанците има вълнения, които могат да прераснат във въстание всеки ден.“ Австрийците лесно и безнаказано се справят в морето, разрушавайки надеждата на населението да получи провизии и убеждавайки го в слабостта на съюзниците. Не получавам нито информация, нито инструкции, които биха ми позволили да се боря с това опасно падане на духа.

Убеждението в неизбежността на капитулацията расте тук с всеки изминал ден. Настоятелно моля за бърз отговор на сръбското запитване дали силите считат Балканската кампания за приключила и дали и кога могат да очакват доставки на храна. Същия ден, 26 ноември, се срещнах с престолонаследника [Александър], който беше дошъл да види И. Йованович, и чух от него следното, който престолонаследникът предаде по телеграф. „Направих всичко, което можех“, каза ми престолонаследникът. „Доказах готовността си да се боря докрай и тази готовност не ме е изоставила, но ви моля: дайте хляб на армията ми. Доведох ги тук. Отговарям за хора, които умират от глад. Първият транспорт с брашно ще промени цялото настроение. Ако съм загубил част от армията, най-добрите са пристигнали тук. Малко хляб и почивка бързо ще възстановят силите, с които да продължа напред. Дайте ни възможност да подновим смелостта си у хора, които заслужават съдба, различна от глад.“

Княз Александър говореше с особено раздразнение за Италия, която отказваше да мръдне пръст, за да помогне на сърбите. Сякаш се радваше на сръбското нещастие. Той изрази надежда, че ще упражним необходимото влияние в Рим и ще убедим Франция и Англия да направят същото. Включих две телеграми, които случайно се оказаха под ръка. В тях написах това, което бях телеграфирал по различни начини, понякога по няколко пъти на ден. Скоро нашият военен агент Артамонов пристигна в Скутари и се настани в апартамента ми. Той от своя страна започна да изпраща подобни телеграми до нашия Генерален щаб.

Седяхме в Скутари, сякаш в гора. Не съм получавал телеграми отникъде. Дори не знам кой е нашият външен министър, защото не съм получавал телеграми, подписани от Сазонов, от три седмици, затова телеграфирах до посолството в Рим, за да разбере кой е нашият външен министър. Приблизително по това време Кривошеин, [Н. В.] Шчербатов и [А. Д.] Самарин подадоха оставки. Страхувах се да получа телеграма, подписана от [А. Н.] Хвостов, точно както някога очаквах да получа телеграма, подписана от Милуков, преди разпускането на Думата.

Получавах новини за семейството си чрез министерството на външните работи, което препрати отговорите на жена ми на моите телеграми. Получих

отговор в рамките на десет или дванадесет дни. Все още беше много успокояващо за мен да знам, че всички са здрави и живеят безопасно в селото, а не с мен в цялата тази суматоха. Картината на бедствието и ужаса се разгръщаше пред нас все по-ярко с всеки изминал ден. Всеки ден групи и тълпи от войници пристигаха в Скутари, някои като останки от военни части, които все още запазваха някаква прилика на организация, други се отделиха от своите полкове и командвания. Повечето от тях бяха загубили военния си вид, носейки шинели, превърнали се в мръсни парцали. Трудно беше да си представим по-голяма картина на изтощение и глад. Мнозина не бяха яли с дни. Положението им в Скутари оставаше критично. Даваха сръбски пари, които бяха напълно безполезни, и нямаше какво да се купи с тях. Като бледи сенки, мнозина едва можех да стоя на краката си; Нещастията бродеха по улиците и нито веднъж не срещнах мърморене или протест. С удивително примирение със съдбата тези хора бавно умираха, без да смеят да посегнат за милостиня. Колко пъти гледката на някой нещастен човек, с кръвясали очи, едва стоящ на крака, неволно привличаше вниманието ми. Когато го разпитах, той отговори, че не е ял от няколко дни, а когато му предложих милостиня, това сякаш го изненада. Спомням си едно момче войник, което се разплака, когато му подадох хляб. Това се дължеше на напрежението, слабостта от всичко гореизброено и благодарността и издръжливостта за милостинята. Всички тези войници доскоро бяха богати, горди сръбски селяни, но сега всичко беше загубено и, изпаднали в най-крайна бедност, те изглеждаха зашеметени и несигурни какво да правят. И колко такива хора, след като получиха хляб и се нахвърлиха върху него, умряха, защото стомасите им бяха твърде изтощени, за да се справят. Всички улици бяха мръсни... Ако хората нямаха какво да ядат, тогава конете бяха още по-зле. Стотици трупове на коне лежаха разпръснати по всички улици и площади и нямаше кой да ги почисти. Къщата ми беше на тясна алея, която я свързваше с главната улица в самия център. От другата страна на алеята няколко дни лежеше умрял кон. Напразно се обърнах към сръбските и черногорските власти. Дезорганизацията беше пълна. Нямаше каруци, които да премахнат мършата. Едва след много усилия от моя страна и Артамонов конят беше извлечен. Най-лошото беше, когато одраха тези коне, оставяйки труповете им. След това започнаха да ги хвърлят в реките и езерото и тогава спряхме да ядем риба, която беше основната част от оскъдната ни диета. Дори ние, привилегированите, се хранехме ужасно в Скутари. Като начало, имаше някакво напълно гранясало олио, в което готвехме храната си. За щастие, имаше собствено брашно.

На всичкото отгоре, още от първите дни самолети започнаха да летят от Катаро (днес Котур в Черна гора). Летящи ниско над града, те хвърляха бомби над центъра на града, където живеехме. След няколко полета беше организирано наблюдение и населението беше предупредено за приближаването на самолетите чрез звънене на камбани. Появата им предизвика истинска паника. Отначало хората излязоха по улиците, за да ги наблюдават, но когато бомбите причиниха многобройни жертви и разрушения, всички започнаха да бягат и да се крият.

Тъй като сградата ни беше в центъра на града, около нея бяха хвърлени много бомби. Прозорците в спалнята ми бяха изпочупени, а почти всички

стъкла в правителствените учреждения също. Подмяната им се оказа невъзможна. Пашич седеше в кабинета си с палто и шапка. В спалнята си просто закрих прозореца с лист хартия. Декември обаче беше доста хладен месец, особено през нощите беше студено.

Понякога се събуждах в голямата си, просторна спалня и ми беше твърде студено, за да стана. Казвах на някого да запали печката, но той отговаряше, че няма дърва и не е ясно как ще се пригответи закуска. Обикновено сутрин долигаше самолет. Така че започвахме деня с разходка, излизайки от града и се отправяхме към Цитаделата. Там се намираше черногорска батарея. Обикновено чувахме предупредителния звук по пътя и докато стигнем върха на крепостта, се появяваше вражеските „Авиатик“ или „Таубе“⁸⁸. Можеше да се чуе как работи двигателят му, още преди да се появи⁸⁹. След това от слънцето се появяваше малка, движеща се черна точка и малкото оръдия започваха да стрелят неефективно. Бели облаци, носещи се в посока на полета на самолета, показваха посоката на експлодиращите шрапнели. От града избухваше хаотичен и напълно безцелен залп от пушки и револвери, почти толкова опасен, колкото и бомбите, хвърлени от пилотите, защото куршумите падаха обратно в града. Самолетите очевидно не обръщаха много внимание на цялата тази стрелба. Спускаха се бързо и значително. Ясно се виждаше светкавица и няколко мига по-късно се чуваше понякога оглушителният трясък на експлодираща бомба. В навечерието на Коледа бомба избухна точно на входа на конака и уби няколко души, включително френските авиатори, дошли да монтират картечница на покрива на сградата за защита.

Действията на вражеските самолети предизвикаха силно негодувание сред албанците срещу Австрия, която имаше много католически поддръжници в Скутари. Те започнаха да казват: „Австрия обича Албания, но не и албанците“.

Местният католически архиепископ, несъмнено в контакт с врага, сигурно е довел това до вниманието на австрийските военни власти и се е застъпил пасивното си; към края на престоя ни самолетите се появяваха по-рядко.

Обикновено се връщахме у дома за закуска. След това следваше вторият самолетен полет. Около 14,00 ч. колегите дипломати се събираха у дома. Обменяхме си мрачните новини, които бяха достигнали до нас, и съвместно изпращахме телеграми до нашите правителства. Споразумявахме се за общата ни оценка на ситуацията. След това отивах да се срещна с Пашич или Йованович.

Посрещан бях с въпроса: знам ли нещо ново за решението на съюзниците? Какво мога да им кажа?

Междувременно командирите на отделните армии пристигнаха в Скутари. Началник-щаба на цялата сръбска армия, войводата Путник, беше носен през целия път на носилка. Решено беше да му се даде дълъг отпуск, тъй като поради старост и болест той вече не беше годен за новата задача по реорганизация на армията, която изискваше свежи сили и енергия.

Всички пристигнали бяха изключително песимистично настроени. Всяка по-нататъшна борба изглеждаше напълно безнадеждна. Сърбите бяха принудени да изоставят почти всичките си оръдия. Неспособни да ги прекарат през

⁸⁸ На немски гълъб. (б. пр.)

⁸⁹ Поради Доплеровия ефект. (б. пр.)

планината, те ги хвърляха в бездната или ги повреждаха, както можеха. Много войници нямаха пушки. Понякога сърбите разменяха с албанците пушките си за хляб, което ставаше опасно.

Пашич получи новини от Есад паша в Дурацо, че австрийски и български емисари активно подбутват албанците към въстание и че комуникацията между Скутари и Дурацо може да бъде прекъсната. В началото на декември започва да се очертава възможността за въстание на мирдитите. В този случай Скутари ще бъде откъснат от Алесио (Леши) и Сан Джовани ди Медуа (Шен Гин). От австрийска страна в Будва, приготовленията стават забележими. При тези обстоятелства става изключително трудно да се мисли за реорганизация на сръбската армия на място. Френският щаб настояваше сърбите да се преместят на юг от Скутари към Дурацо, смятайки, че това ще улесни задачата на армията по снабдяването. Медуа е твърде близо до Катаро и следователно лесно е изложена на обстрел от австрийски военни кораби. Освен това пристанището е напълно неподходящо. Само сравнително малки платноходи могат да се приближат до брега, докато средно големи параходи са оставени да се оправят сами в морето. При такива условия правилното снабдяване изглежда невъзможно. На това сърбите възразяват, че изтощената им армия не е в състояние да предприеме нова кампания. Пътищата от Скутари-Алесио до Дурацо никога не са били добри, а сега са още по-лоши от дъждовете.

Имаше два варианта: единият път минаваше ниско покрай морето, но на места имаше такива блата, че конете затъваха до врата и умираха, тъй като нямаше начин да бъдат извадени; другият път минаваше по подножието на планината. Той беше толкова тесен, че движението беше възможно само в колона по един. Във всеки един момент албанците, с незначителните си сили, можеха да устройват засади и да възпрепятстват напредването на войниците. Освен това нямаше мостове или бродове през придошлите реки, които трябваше да бъдат прекосени. С оглед на това сръбското правителство настояваше за разполагане на военни кораби в Медуа, за да транспортират армията до Дурацо или близо до Солун, безопасно място, където тя можеше да се възстанови и реорганизира.

В края на ноември синът на крал Никола, принц Мирко, пристигна в Скутари, за да посети братовчед си, принц Александър. Като всички синове на стария крал, Мирко бе доста неприятен тип. Съпругата му, сръбкиня на име Константинович, беше красавица. Тя се разведе със съпруга си заради разпуснатия му начин на живот. По това време Мирко се преструваше на приятел със сърбите и открито се оплаквал от австрофилията, която царувала в бащиния му дом, и тайното желание за отделен мир.

Крал Никола спешно покани Пашич в Цетине, за да обсъдят общите дела, но Пашич отложи пътуването си, надявайки се междувременно да получи отговор от съюзниците на запитването си за намеренията им относно продължаването на Балканската кампания.

Княз Александър заминал за Цетине засега и посещението му било чисто по семейни причини. В негово отсъствие, поради лоши новини от Есад паша, чрез американския посланик, Пашич, поверително поиска да бъдат изпратени военни кораби до Медуа, за да транспортират правителството, чиновниците,

членовете на Скупщината и дипломатите, разположени в Скутари, до Валона или Дурацо. Що се отнася до престолонаследника, Пашич не беше сигурен дали и той ще иска да използва морския път или ще си проправи път с ескорт. Александър не знаеше нищо за това предложение. Когато се върна от Цетине, след кратък разговор, между него и Пашич възникна доста неприятен сблъсък. Пашич ни обясни, че както се оказа, правителството не може да си тръгне, без да изостави армията, за да не провокира бунтове, които вече би обвинил правителството за всичко случило се. Самият Пашич по това време (началото на декември) беше доста обезсърчен от настоящата ситуация. В поверителен разговор с мен на 2 декември той постави директно въпроса: или морски транспорт на поне 40 000 войници до Южна Албания или където и да е посочено от съюзниците, или капитулация. Костваше много страдание, за да се произнесе тази дума, която означаваше пълния крах на всички надежди, политическото самоубийство на Сърбия, защото какво можеше да очаква тя от милостта на враговете си?

Вярно е, че Пашич, произнасяйки тази дума, е имал за цел предимно да стресне съюзниците, които продължаваха да се отдават на политика на некомпетентно бърборене, вместо да организират ефективно спасяването на злощастната сръбска армия. На следващия ден, 3 декември, пратениците получили друго съобщение от Пашич. В него се казвало, че сръбското правителство е принудено да информира съюзниците за критичното положение на армията и да се обърне към тях, може би за последен път, за помощ. Армията, която се е оттегляла въпреки всякакви трудности с надеждата да се реорганизира тук, сега е достигнала предела на силите си. Без храна, дрехи или военни провизии, тя е обезсърчена, след като не е намерила това, което е очаквала тук. Врагът я притиска от Охридското езеро до Елбасан и от Булчиза южно от Дибра. Армията е изтощена и неспособна да спре австро-българите, които биха могли да стигнат до морето и да я разделят наполовина. Има два начина да се избегне ужасната необходимост от капитулация. Първият, най-сигурният, най-бързият и най-добрият, е армията да бъде транспортирана по море, с помощта на съюзническият флот, от Медуа до място, определено от съюзниците. Вторият вариант е съюзническата италианска армия незабавно да заеме отбранителна линия срещу австро-българите, които заплашват отстъплението на сръбската армия от изток през Дурацо и Валона. Отстъплението по суша обаче изглежда едва осъществимо поради изтощението на армията, което би рискувало да загуби половината от силите си и да загуби последната си останала съпротива. Затова сръбското правителство моли съюзниците да осигурят транспортирането на поне 50 000 войници по море. Ако съюзниците които толкова често са помагали на Сърбия, не ѝ се притекат на помощ в този най-труден момент, катастрофата е неизбежна. Сръбският народ е направил всичко, което може да направи един народ, готов да се бори достойно докрай.

Денят 6 декември 1915 г. е посрещнат с мъка и отчаяние. Този ден е отбелязан с голямо тържество в Сърбия и Черна гора. Денят на Свети Никола е почитан от народа, а това е и именният ден на царя и черногорския крал. Православната църква в Скутари, под руска закрила, беше препълнена. Присъстваха сръбски и черногорски официални лица. Когато службата приключи, све-

щеникът произнесъл проповед за страданията на сръбския народ, как са мечтали те да свършат, когато стигнат до Адриатическо море, което са си представляли толкова красиво. И все пак, тук, на морския бряг, ги очакваше глад. Проповедта завършила с призив за молитва и надежда за избавление, но нервите на всички присъстващи били толкова напрегнати, че споменаването на преживяното ги просълзи. Вече говорих за раздразнението срещу съюзниците, което нарастваше сред сърбите и засилваше тяхната деморализация.

В началото на отстъплението към Русия бяха отправени много остри упреци, но сега, когато стана ясно, че не можем директно да помогнем на сърбите с войските си и тъй като съдбата им започна да зависи единствено от действията на западните съюзници, сърбите все повече започнаха да усещат разликата в отношението си към тях и Русия. Французите и британците изразиха съчувствие и обещаха помощ, но беше съвсем ясно, че сърбите само присъстват в общите им изчисления и че активното им участие се определя от това доколко може да се разчита на сръбската сила. Междувременно, предвид тежкото положение, в което се намираше сръбската армия, беше ясно, че на нея не може да се разчита дълго време, докато спасяването ѝ ще изисква значителни усилия. Елемент от такова грубо, макар и късогледо изчисление несъмнено ръководеше нашите съюзници, но той беше най-силно изразен от Италия.

През това изключително трудно за сърбите време италианците проявиха такава суха и дребнава безсърдечност, че възмутиха дори французите и британците. Поради географското си положение те можеха да окажат на сърбите най-съществена помощ, ако желаеха. Всъщност те преувеличиха трудността при снабдяването на сръбската армия по море, отказаха да приемат сръбски бежанци в Италия и отказаха да предприемат каквито и да било мерки за защита на сръбската армия от евентуална българска атака по време на настъплението ѝ на юг. Но те се отнесоха най-зле с частта от сръбската армия, която заедно със стария крал Петър беше навлязла в Централна Албания. Французите настояваха сърбите да напреднат възможно в най-южна посока към Валона, където доставките са по-лесни за организиране. Италианският генерал заяви на командира на сръбския отряд, че няма да се поколебае да прибегне до въоръжена сила срещу тях, ако сърбите преминат южно от река Шкумбини. Сръбските войски включваха новобранци, наети по време на отстъплението, включително момчета на 15, 16 и 17 години, отведени, за да се предотврати врагът да се възползва от тях. Тези новобранци издържаха труден поход, който имаше още по-опустошително въздействие върху тях, отколкото върху възрастните. Италианците се отнасяха с тях също толкова сурово, като ги гонеха от място на място. По-късно чух от сръбски офицери, че италианците в крайна сметка започнали да се отнасят с тях като с военнопленници. Лагерът им беше ограден с бодлива тел. Не им беше позволено да напускат без разрешение. Те били около 10 000 души, докато италианците им позволявали да изпращат не повече от 25 души едновременно за събиране на дърва за огрев. Напълно възможно е в тези истории да е малко преувеличена. Вместо да проявят благосклонност към нещастните и да положат основите на бъдещо приятелство, италианците, напротив, събудиха чувства на омраза и презрение сред сърбите.

„Италианците са опасни не като врагове, а като приятели“, казваха те.⁹⁰ Поведението на италианските власти във Валона към крал Петър било изключително нетактично. Веднага щом пристигнал там, му била предложена възможността да замине в Италия с разрушител и да отседне в двореца Казерта (близо до Бриндизи). Предложението било направено по начин, който не търпял възражения. Кралят се съобразил с необходимостта, но при пристигането си в Бриндизи отказал да приеме предложеното гостоприемство. Той отседнал в хотел и пожелал незабавно да замине за Солун, където вече имало малък сръбски отряд, оттеглил се там от Битоля.

Отношението на италианците към сърбите предизвикало възмущение в Петроград. В телеграма до нашия посланик в Рим, Сазонов го определи като „чудовищно“. На М. Н. Гирс беше наредено да повлияе на Римския кабинет, за да промени неприемливата си и необяснима антисръбска политика; Валонският въпрос беше окончателно решен със споразумението от 13/16 април и следователно неоснователните страхове за този регион не можеха да оправдаят действията на кабинета на Саландра. В тази телеграма императорът пише: „Правилно.“

Трябва да се каже, че сред сполетяващите ги нещастия, сърбите възлагаха най-големите си надежди на личното застъпничество на императора и не сгрешиха в това. Императорът наистина приемаше присърце всичко, което им се беше случило, и неведнъж, чрез личния си апел към съюзниците, упражняваше влияние, без което въпросът нямаше да се придвижи напред.

На 5 декември княз Александър отправя следната телеграма до императора: „С надеждата и вярата, че моите войски на Адриатическото крайбрежие могат да бъдат безопасно снабдени и реорганизирани, за което ми е обещана помощ от съюзниците, успях да ги преведа през албански и черногорски планини, лишени от пътища. След като не намериха тук нищо, от което се нуждаят за съществуване и реорганизация, те сега са на прага на трагичен край. В тези най-трудни времена отново се обръщам към ВАШЕ ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО, на когото винаги съм възлагал последните си надежди, с молба за мощната помощ на ВАШЕ ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО, за да мога спокойно да подготвя армията си за новите усилия, които предстоят както за нея, така и за съюзническите сили. За да постигна това, е необходимо съюзническият флот да транспортира северната ми армия от Сан Джовани ди Медуа до някое безопасно място близо до границите на Сърбия, за предпочитане в околностите на Солун, защото гладните и изтощени войски, след непрекъснати битки и маршове, бидейки незащитени от врага, няма да могат да преминат по суша, движейки се по кози пътеки, от Скутари до Валона, където са Съюзното Върховно командване възнамерява да ги изпрати. Надявам се, че това мое искане ще бъде отговорено от ВАШЕ ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО, който винаги е имал бащинска загриженост за сръбския народ, и че ВАШЕ ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО ще благоволи да повлияе на съюзниците, за да спасят сръбската армия от незаслужена, но предстояща катастрофа.“

Подпис: Александър.

⁹⁰ Хинденбург казва почти същото „С италианците да си нямаш работа, нито по време на мир, нито по време на война“. (б. пр.)

Тази телеграма е последвана от отговор на 8 декември, най-вероятно съставен лично от самия император. В него пишеше следното: „С чувство на дълбока загриженост следих преминаването на героичната сръбска армия в Албания и Черна гора. Изразявам на Ваше Кралско Височество искреното си възхищение от умението, с което под Ваше ръководство тя преодоля всички трудности на пътуването, отблъсквайки атаките на враговете, които я превъзхождаха числено. В съответствие с моите инструкции, министърът на външните работи многократно е призовавал съюзниците да предприемат мерки за осигуряване на морските комуникации по Адриатическо море. Тези контакти ще бъдат подновени и се надявам, че на доблестните войски на Ваше Кралско Височество ще бъде дадена възможност да напуснат Сан Джовани ди Медуа. Твърдо вярвам, че те скоро ще се възстановят от трудностите и лишенията, които са преживели, и отново ще участват в борбата срещу общия враг. Победата над него и възраждането на Велика Сърбия ще послужат като утеха за Вас и братския сръбски народ за всичко, което сте преживели.“

Подпис Николай.

Телеграмата на царя пристигна в момент на най-унило настроение сред сърбите. Ефектът му беше буквално като ярък слънчев лъч, мигновено пронизващ мрака на някоя тъмница. Наследникът, Пашич и всички министри не можеха да говорят за това без сълзи.

В продължение на три дни те се вълнуваха на всяка дума от царския поздрав; толкова се нуждаеха от подкрепа и насърчение, тези нещастни, многострадални хора. Човек трябваше да преживее всичко, което се случи с тях, за да го разбере. Спомням си например как Мамулов и аз бяхме трогнати до сълзи от топлите думи на съчувствие, които получихме онези дни от Щрандтман в Рим. В нещастieto най-трудното чувство е самотата и душата става по-лека, когато чувстваш, че някой те помни и мисли за теб.

Глава IX. ИЗХОДЪТ

Няма да разказвам тук историята на престоя ни в Скутари ден по ден. Сега, когато всичко свърши, много подробности са избледнели от паметта ми. Остава само общ спомен за ужасна картина на безнадеждно страдание. В средата на декември 1915 г. започват да пристигат транспорти с провизии, но далеч не достатъчни. Непрекъснато настоявахме за необходимостта сърбите спешно да придвижат армията на юг по суша, въпреки трудностите на кампанията. Нашите увещания не бяха напразни. В крайна сметка самите сърби се убедиха в невъзможността да чакат момента, в който големи транспорти за войски ще започнат да пристигат в Медуа. Тези, които бяха по-силни и имаха дори малко злато, което албанците с готовност приемаха като плащане, решиха да тръгнат пеша към Дурацо. Чуждестранни медицински мисии, включително нашият болничен персонал, бяха докарани от Медуа по море и аз въздъхнах с облекчение, когато получих телеграма за благополучното им пристигане в Рим. На 20 декември съюзническите правителства най-накрая отговориha на запитването

на Пашич за бъдещите им планове за Сърбия. Толкова време беше минало от запитването и имаше не един, а четири отговора; разликите между тях бяха значителни. Руският отговор, разбира се, беше най-благоприятен за интересите на Сърбия. Потвърдихме всички направени по-рано обещания за териториалните придобивки и решимостта си да ги постигнем за Сърбия. Отговорите на съюзниците бяха по-малко категорични, и все още формулирани в благоприятни термини. Приблизително по същото време френското правителство предложи на сърбите възможността да прехвърлят армията си в Бизерта за реорганизация. Вярно е, че скоро до нас достигна новината, че изборът на Бизерта е срещнал възражения във Франция, дори от главнокомандващия Жофр, и че се прави предложение да се избере Корфу, който също е по-близо и е на пътя към бъдещия театър на военните действия за сръбската армия в Солун. Нищо определено обаче все още не беше известно, освен че армията няма да остане в Албания, а ще бъде преместена другаде. Сърбите оставиха въпроса изцяло на съюзниците.

За да убия по някакъв начин времето в Скутари и да избегна отдаването на едни и същи мисли, организирах ежедневна игра по бридж у дома от 17,00 до 19,00 ча. Де Гра, английският военен агент Филипс, италианският му колега Сера и други бяха редовни посетители. Правихме и много разходки; все още имаше време за четене и особено ми хареса да чета превода на Марк Аврелий от Котляревски, който получих от него малко преди да напусна Ниш.

В Скутари срещнах съпругата на управляващия албански бей, Пренк паша. Самият той живееше в Цетине, в ситуация, подобна на почитен арест, и наблюдение. Черногорците се страхуваха от влиянието му върху католическите мирдити и смятаха за полезно да го държат близо. Къщата на Пренк беше типично албанско имение, заобиколено от просторна градина и двор, с каменна кула, предлагаща красива гледка. Пренк беше, както казваха, вече възрастен мъж, а съпругата му беше доста млада. Говореше италиански, но разбираше и френски. Смееше се весело на всяка шега, невинна като дете. Бях любопитен да видя античните албански носии, които имаше в склада си, и в наша чест всички излязоха и ни ги показаха. Сред тях бяха зашеметяващо красивите костюми на дядото и прадядото на Пренк, в пурпурно и синьо кадифе, изцяло бродирани със злато. От тези останки от древността можеше да се пресъздаде яркият лукс на последните времена.

Сред епизодите от престоя ни в Скутари, един от най-запомнящите се моменти беше пътуването на Пашич до Цетине, във връзка с цялостната картина на сръбско-черногорските отношения. Когато вече бяхме на Корфу и докладвах на министерството на външните работи за пътуванията си, посветих едно от писмата си на тази тема и затова просто го възпроизвеждам тук.

„Корфу, 31 януари 1916 г., № 2

Уважаеми господине, Сергей Дмитриевич,

Връзките между сърби и черногорци по време на престоя ни в Скутари също бяха един от трудните аспекти на ситуацията, в която се намираха сърбите. Трябва да се споменат, защото изключителните обстоятелства, при които двата народа се срещнаха, разкриха много, което не беше толкова очевидно в обикновени времена. От това, което наблюдавах върху различните настроения

в Черна гора, те се сляха в две основни течения. Сред масите имаше симпатии към идеята за обединение със Сърбия. Балканската война ярко разкри качествата на сръбската армия и възнагради Черна гора само с оскъдни лаври. Сърбия беше призната за притежаваща по-силна и по-добре организирана държавна власт и по-стабилна национална политика. Поддръжниците на тази линия на мислене в Черна гора се бореха докрай, без компромис с австрийците.

Друго течение се споделяше от бюрокрацията и имаше поддръжници сред офицерския корпус. Основното му вдъхновение беше крал Никола. Хора от неговия ранг се страхуват и не искат Черна гора да бъде погълната от Сърбия. Династичните и личните интереси, са водещи. Те имат опасения, защото черногорските чиновници и офицери се страхуваха да не бъдат изместени от сърбите в случай на сливане между двете държави. Племенната изолационност и гордост също имат роля. Всеки сръбин или черногорец твърди за собственото си превъзходство и приписва на другия различни недостатъци, за които смята че не ги притежава.

Отстъплението на дезорганизираната сръбска армия в Черна гора не допринесе много за повишаване на привлекателността на Сърбия сред местното население. Дисциплината във войските беше силно подкопана. Гладуващите войници, вземаха каквото им попаднеше под ръка. Пътят им беше белязан от опустошение и понякога разорение за вече борещото се черногорско население. Естествено, всички тези условия не създадоха плодородна почва за поддръжниците на „Велика Сърбия“. По-скоро засилиха второто течение, което също имаше свой собствен лозунг: укрепване на независима Черна гора и разширяване на границите ѝ колкото е възможно повече. Крал Никола винаги се стреми към това. Окупацията на Скутари е начало на програмата за Велика Черна гора. Владението на Скутари и Медуа е от жизненоважен интерес за населението на стара Черна гора, което лесно се вижда, когато сте тук на място. Река Бояна и езерото Скутари осигуряват най-удобната и естествена връзка между Подгорица, Цетине и морето. За съжаление, обстоятелствата се стекоха така, че принудиха съюзническите правителства, от съображения за интересите на Италия, да оспорят правото на Черна гора да окупира Скутари. Австрия беше най-благоприятна към това миналата пролет. Черногорската окупация на Скутари, както е добре известно, не беше без съдействието на австрийския консул в този град. Австрия очевидно предпочете да види черногорците там временно, отколкото да позволи по-постоянна италианска окупация. При тези обстоятелства окупацията на Скутари оказва влияние върху цялата последваща политика на Черна гора и отношенията ѝ с великите сили. Тя засили подозрението се към силите на Антантата и политиката на крал Никола обезкуражи нашите съюзници да поемат каквито и да било рискове за снабдяване на Черна гора с храна. Отношенията на Черна гора с Италия станаха особено обтегнати. Крал Никола, не виждайки подкрепа от съюзниците си и прекарва целия си живот, играейки с противоречията на различни сили, все повече започна да вярва, че може да спечели предимство в истинската борба, като внимателно балансира между съюзниците си и Австрия, срещу която води напълно показна война. Когато Сърбия, след като загуби богатствата и родната си земя, се оттеглили в Черна гора и Албания, крал Никола очевидно реши да избегне подобна

съдба за Черна гора и ако е възможно, да пожъне евентуалните ползи. Очевидно се надява, че Австрия ще улесни задачата му и ще се съгласи да признае владението му над Скутари в замяна на прекратяване на борбата.

Може би в замяна Черна гора ще трябва да се откаже от Ловчен и част от Санджака, което отново ще раздели Сърбия и Черна гора. Това противоречи на интересите на сръбското обединение, но засилва независимостта на Черна гора от Сърбия и е запазило черногорската династия. В същото време крал Никола може да каже, че е служил на сръбския народ, като е запазил поне малък център на сръбската култура.

Чух всички тези съображения от черногорска страна по време на престоя ни в Скутари. Кралят очевидно проучваше основанията за комбинация, която би свела до минимум гнева на Русия и, ако е възможно, би спечелила от Австрия. Докато крал Николай обмисляше как да прекрати борбата с Австрия, съюзниците му улесняваха намирането на правдоподобни основания за това. Доставките на храна за Черна гора на практика бяха спрени. Параходите и баржите, превозващи провизии за Черна гора, не се ползваха с никаква защита от съюзническия флот в Адриатическо море; австрийски подводници ги потапяха безнаказано на самия вход на Медуа. Създаваха се условия, които правеха продължаването на борбата наистина трудно, точка, която кралят многократно подчертаваше. Междувременно Италия, която имаше по-непосредствени основания от всяка друга сила да не иска Австрия да завземе Ловчен и която беше в по-добра позиция да помогне на черногорците, продължи да им се цупи за окупацията на Скутари и не направи нищо, за да лиши краля от всякакъв претекст за прекратяване на борбата. Англия беше възприела същата политика на агитация. Ние на практика не бяхме в състояние да помогнем и французите го осъзнаха едва когато беше твърде късно; Генерал Мондесир посети Цетине и Ловчен два дни преди австрийците да го бомбардират. Благодарение на бездействието на съюзниците, кралят можеше, не без основание, предварително да прехвърли отговорността за евентуална капитулация върху тях. При тези обстоятелства крал Николай се среща с Пашич в Цетине около 10 декември. В най-сериозните, може да се каже трагични, моменти, които преживявахме тогава, епизодът от тази среща ни занимаваше всички със своята обикновена страна, осигурявайки известно разсейване сред монотонната, потискаща сцена, която ни заобикаляше. Всички се чудеха кой от двамата старци, посивели от всякакви хитрости, ще надхитри другия. Посетих Пашич веднага след завръщането му от Цетине и го намерих доволен от това как всичко е минало. Той ми разказа срещата си толкова живо, почти можех да си представя как, при пристигането си онази сутрин, е отишъл при краля, как е започнал разговорът, изпълнен с изключителна учтивост и топло съчувствие между двамата събеседници, никой от които не вярваше и дума на другия. След като този неизбежен пролог, едно дълго източно откровение приключи, крал Никола се зае делово. Той попита Пашич дали сръбската армия може да продължи битката и какво очаква. Пашич без колебание отговори, че положението на армията е изключително тежко и че не може да се очаква сериозна съпротива в случай на вражеско нападение, предвид пълното изтощение на хората ѝ и липсата на военни доставки. Следователно, цялата надежда на Сърбия се основава на помощта на съюз-

ниците, които могат да предотвратят гибелта на сръбската армия и да помогнат да напусне Албания.

„Е, а ако съюзниците не помогнат?“, попита кралят. Въпросът беше деликатен, защото по това време сръбското правителство все още не беше получило отговор на апела си към съюзниците, след като бяха изминали три седмици.

Въпреки това Пашич отговори, че не вярва, Сърбия да бъде изоставена от съюзниците.

„Е, а ако това се случи, какво ще правите тогава?“, настоя кралят. Пашич отново отговори, че не допускат такава възможност, но че ако възникне, ще има време да се обмисли какво да се направи. В този момент беше обявена закуска. Кралят заведе Пашич при семейството си.

„Ето още един оптимист като мен“, каза той, представяйки Пашич на кралицата. Същата вечер, докато обсъждаха различни епизоди от пътуването на Пашич през Албания, кралят попита, сякаш небрежно:

„И все още не сте отговорили на въпроса ми: какво ще правите, ако съюзниците не ви помогнат?“

Пашич повтори всичко, което беше казал онази сутрин. На следващия ден: същият въпрос, същият отговор.

„Беше ясно“, каза ми Пашич, „какво иска от мен. Ако бях казал, че ако съюзниците не помогнат, Сърбия ще бъде принудена да се предаде, кралят можеше веднага да използва думите ми, за да оправдае убеждението си, че е невъзможно да се продължи борбата.“ Ако бях отговорил, че не допускам капитулация при никакви обстоятелства, по-късно можеше да каже, че инатът на сръбите се превръща в очевидно безразсъдство и че не може да бъде следван.“

Така кралят не успял да надхитри Пашич, защото поради обстоятелствата, той бил принуден да каже само чистата истина: Сърбия загуби твърде много, заложи всичко на съюзническата карта и нямала какво повече да заложи на друга карта. Това беше цялата разлика между позицията ѝ и Черна гора, която не беше загубила нищо и се надявала да спечели играейки и с двете карти.

След пътуването на Пашич събитията в Черна гора се развиха с бързи темпове. Последва министерска криза, предизвикана от краля чрез Скупщината, която той контролира както си поиска и която използва, когато трябва да се обърне към общественото мнение. Министерската криза има за цел да подготви общественото мнение за неизбежността на преговорите с Австрия. Слабата съпротива, оказана от войските по време на австрийското настъпление, според председателя на Министерския съвет Лазар Миушкович, се обяснява с това, че войниците и офицерите смятали кръвопролитията за ненужни, убедени, че вече е постигнато споразумение с Австрия.

Краткото бомбардиране на Ловчен, заемаването на привидно непревземаеми позиции и накрая изпращането на пратеници до австрийския лагер – всичко сякаш вървеше по план, но в последния момент нещо се обърка.

Нашите съюзници и самите черногорци очевидно прекалиха в подозренията си към крал Никола. Те вярваха, че кралят е уредил всичко с австрийците предварително; някои твърдяха, че знаят текста на споразумението и дори се позоваваха на определени клаузи. Междувременно изглежда, че преди последната криза не е имало истински преговори между Черна гора и Австрия, а по-

скоро просто разговори, на които старият крал е възлагал твърде много доверие, оправдавайки в този случай поговорката: „Всеки мъдрец има своята глупост“. Австрия, очевидно, също се е поколеба да му се довери и е постави толкова сурови и неприемливи условия, че кралят не е могъл да ги приеме. Какво се е случило след това, ми е много неясно.

Заминаването на краля за Франция, сключването на мир от останалите в Черна гора – всичко това, от разстояние, създава впечатлението, че същата игра на късмета продължава; но вие, несъмнено, сте по-добре информирани за това, отколкото ние на Корфу. В момента тук има около 30 черногорци, включително трима генерали, и над 1500 херцеговинци, които по-рано се присъединили към черногорската армия. Те обаче са депортирани на отделен малък остров, защото единственото нещо, за което досега са постигнали със сърбите, е взаимното желание да останат възможно най-далеч един от друг. Това ми каза френският шарже д'афер, г-н Боасон, изпратен тук на мястото на г-н Боп, когото самото му правителство беше поканило на почивка във Франция. Без да спекулирам за бъдещата съдба на Черна гора и отношенията ѝ със Сърбия, сметнах за интересно да припомня епизода от срещата на двата народа и двама владетели в момент, когато сърбите окончателно са решили да продължат по избрания от тях път, докато крал Николай все още се е надява да остане на кръстопът.

Приемете моите поздрави и т.н., княз Трубецкой.“

В писмото, което цитирах, накратко споменах събитията, довели до кулминацията на австрийската офанзива. Тя започна в навечерието на Коледа, 24 декември. На 26-ти Лазар Миушкович, назначен за председател на Министерския съвет на Черна гора, пристигна в Скутари. Той дойде да се сбогува с принц Александър и Пашич като негов бивш пратеник в сръбския двор. Миушкович ме посети и в разговор изля много горчивина върху съюзниците, които не желаеха да помогнат на Черна гора по никакъв начин и щяха да бъдат държани отговорни за всички бъдещи събития. Разговорът ясно предвещаваще възможността за капитулация на Черна гора. С оглед на това, аз директно предупредих събеседника си, че не мога да го посъветвам да „седи между два стола“, тъй като това не може да донесе нищо друго освен смърт на отечеството му. Миушкович продължи да прехвърля отговорността за това, което може да се случи, на съюзниците. Същия ден той замина за дома, повикан с телеграма от краля. Четвърт ден след началото на офанзивата австрийците вече бяха успели да заемат позиции, считани за напълно непревземаеми в посока Ловчен, и на 29 декември крал Николай изпрати пратеници в австрийския лагер. Австрия постави условие за примирие за капитулация на всички черногорски войски и всички сръбски войски, разположени на черногорска територия. Научихме за това следобед на 30 декември. Същия ден, на среща на пратеници, френският пратеник Боп повдигна въпроса за необходимостта да отидем заедно при Пашич, за да обсъдим настоящата ситуация. Всеки ден можехме да очакваме австрийско настъпление по морето. В този случай щяхме да бъдем отрязани и неизбежно пленени. Беше необходимо незабавно да напуснем Скутари и за тази цел да помолим съюзническото правителство да изпрати военни кораби до Медуа, за да вземат правителството и дипломатите. Съгласихме се с Боп и отидохме при

Пашич. Последният се съгласи с нас относно сериозността на ситуацията. Той настоятелно поиска съюзниците незабавно да изпратят флот, който да бомбардира брега. Що се отнася до заминаването, той ни каза, че докато не бъдат качени на борда и отплават от Медуа поне 30 000 войници, правителството не може да си тръгне. Напразно напомняхме на Пашич, че при сегашните условия на морски транспорт по 300 души на ден, ще са необходими повече от три месеца, за да се завърши тази операция. Междувременно всеки ден е ценен. Пашич отговори, че е напълно наясно с опасността, но не може да действа другояче. Колегите ми се върнаха при мен и отново започнаха да обсъждат ситуацията. Всички бяха на мнение, че задълженията ни като посланици приключват с капитулацията и че няма причина да се предаваме. Ако сръбското правителство остане, трябва да помолим правителствата си да изпратят кораб за нас. Отговорих, че не мога да се присъединя към тях, защото от самото начало съм получил инструкции „да споделя съдбата на сръбското правителство“. Колегите ми възразиха, че нашите правителства не осъзнават колко критична е ситуацията, че са показали значителна некомпетентност в неспособността си да вземат навременни мерки и че сега, ако бъдем заловени, ще ни обвинят, твърдейки, че посланиците дори не са успели да разпознаят опасността и да ни предупредят. Несъмнено имаше много истина в това разсъждение и аз се съгласих да участвам в колективна телеграма, в която се заявява, че сме готови, ако правителствата го признаят за необходимо, да рискуваме да бъдем пленени, но че този въпрос не трябва да се решава от нас. Ако обаче се реши, че не трябва да бъдем пленени, тогава незабавно трябва да се изпрати кораб в Медуа за нас. Предвид спешността на въпроса, помолихме италианския посланик от наше име да предаде тази телеграма по радиотелеграфа на херцог Аbruцо, който командваше съюзническите ескадри в Адриатическо море, с молба съдържанието ѝ да бъде съобщено на нашите правителства.

На сутринта на 31 декември Пашич поиска всички пратеници да се срещнат отново с него. Той ни каза, че след посещениято ни предния ден правителството е обсъдило въпроса отново и предвид новите новини за състоянието на нещата е решило, че всяко по-нататъшно забавяне наистина ни заплашва с плен. С оглед на това Пашич ни помоли спешно да телеграфираме на правителствата си, така че още на следващия ден, 1 януари, да ни очакват военни съдилища в Медуа, където наследникът, правителството, членовете на събрание-то със семействата им и дипломатите да могат да бъдат качени.

„За какво си мислехте вчера, когато ви предложиха точно това?“, попита го разгорещено Боп. „Наистина ли мислите, че всичко е толкова лесно и просто да се уреди за 24 часа?“

Пашич само сви рамене в отговор. По същество той отдавна беше на мнение, че правителството трябва да изостави Скутари, но след несъгласие с наследника по този въпрос, не можеше да се заеме сам да го разреши. Нямахме какво да се направи. Посланиците се събраха отново при мен и отново италианският посланик изпрати телеграма от наше име до херцог Аbruцо относно изпращането на корабите. От Скутари до Медуа беше 52 км. Трябваше да тръгнем в нощта на 31-ви срещу 1-ви, за да стигнем до Медуа до вечерта. Няколко дни по-рано ние, руснаците, бяхме поканени у Ферхмин, за да отпразнуваме Нова

година, но тъй като все още трябваше да стегнем багажа и да напуснем града преди зазоряване, празненството на Нова година беше отложено за вечеря. Три дни по-рано беше пристигнала пратка с провизии за посланиците. Френското и италианското правителство решиха да осигурят своите посланици и аз се възползвах от възможността да поискам провизии и за себе си. Де Гра не участва в експедицията, защото се настани във Вила Пейджет, където живееше много англичани. Чакахме цял месец за тези провизии, но ги получихме едва на 27 декември. Когато се събрахме да видим италианския посланик, на когото бяха доставени кутиите, се зарадвахме като деца на коледни подаръци. Всяка кутия предизвикваше силен интерес. Предполагахме каква изненада съдържа. И колко много лакомства открихме там: шунка, ориз, паста, масло, свинска мас, бисквити, вино, коняк, сладко, ябълки, портокали - не мога да изброя всички. Очите ни светнаха и наистина се чувствахме като ученици, докато споделяхме цялата тази плячка. Де Гра дойде да погледне и се престори на безразличен, но ние му показахме всичките си богатства. Изпратените провизии можеха да ни стигнат за два месеца на всеки от нас и ни оставаха четири дни, за да ги използваме. Разбира се, споделяхме с когото можехме, особено с Ферхмин.

В последните дни от престоя ни в Скутари пристигнаха провизии за цяла болница със 100 легла, която по мое искане нашият Червен кръст ни беше позволил да закупим в Рим. Подадох молба за това веднага след пристигането си в Скутари, защото по време на отстъплението всички болници, разбира се, загубиха цялото си имущество, а нуждата от медицински грижи в Черна гора беше огромна. Една от болниците на нашата организация, в която работеха сестрите Савримович и Енгелхард, продължи да действа там. Този отряд с чест изпълни дълга си докрай и напусна Черна гора след капитулацията. Беше жалко да изоставим отличното оборудване, върху което Щрандтман беше работил толкова усилено в Рим. Дарихме го на черногорските болници, останали в Скутари, а част от храната, която, беше дадена на бедните учители. Сред товара имаше много кашони с вино и коняк, които бяха изпълнили предназначението си. Докато този товар все още беше в Медуа, се приближи параход, превозващ черногорци, завръщащи се от Америка в родината си, за да участват във войната. Имаше и други пътници. Пред Медуа, съвсем близо до брега, параходът потъна. Хората се гмурнаха във водата, за да се спасят. Повечето загинаха. Говореше се, че това се дължи отчасти на факта, че много черногорци, носещи спестяванията си, натрупани в Америка, не желаеха да се отърват от тях, а теглото им правеше пътуването трудно. Някои обаче доплуваха до брега и бяха спасени с лодки от английски моряци. Комендант на Медуа беше английският адмирал Трубридж, същият, който беше пропуснал „Гьобен“ и по-късно беше изпратен да минира Дунава при Белград. Трубридж нареди една от кутиите с вино от болничния товар да бъде отворена от мое име; спасените бяха разтрети и им беше даден коняк да пият за да се сгреят, и това според него, спаси няколко живота. Това ме успокои, че можах да използвам великолепия материал, който беше пристигнал късно.

Никога преди не съм празнувал Нова година в такава обстановка и с такива чувства, както този път. Нещо ни обещавахе нещо още в първия ден на тази година, който трябваше да бъде прекаран в изморително пътуване, а след това

да спим, кой знае къде. Обядвахме приятно у Ферхмин, слушахме музика и след това си легнахме. С това занимание отпразнувахме Нова година и в два часа си легнахме, само за да станем три часа по-късно. Никога няма да забравя този ден и това пътуване, най-изморителното от всичките ни пътувания. Времето беше отвратително. Студен, остър вятър духаше в лицата ни. Скоро започна да вали, който след това премина в сняг. Маршрутът беше като цяло равен, не хълмист, но постоянните коли с доставки и проливните дъждове през последните няколко дни значително бяха влошили пътя. Той минаваше през равнина, привидно равна и монотонна. По пътя сцената беше същата като при предишни пътувания – шествие от бежанци и войници, само че всички изглеждаха още по-измършавели. Колко хора срещнахме, едва движещи се, проснати по пътя. Стигнаха ли всички до морето? Нямаше от кого да поискат или да потърсят помощ - всички бяха в едно и също състояние.

На някои места трябваше да пресичаме канавки над трупове на коне, паднали в земята. От двете страни на пътя се виждаха прясно изкопани гробове с кръстове. Това бяха трупове на хора, много от които отдавна чакаха погребението си и очевидно го получиха едва предния ден, когато стана известно, че наследникът и дипломатите ще пътуват по този маршрут. Наистина, този маршрут от Скутари до Медуа може да се нарече път на страданията на сръбския народ. От дългото пътуване в трудни условия бях толкова уморен, че накрая едва можех да се движа, понякога на кон, понякога пеша. Приблжихме се до Медуа в пълен мрак. Освен това снегът заслепяваше очите ни и нищо не беше опасно. На две-три мили разстояние попаднахме на войници, които се връщаха от Медуа към Алесио. Оказа се, че е трябвало да се качат този ден с транспорта, който ни чакаше, но поради нашето заминаване, тяхното трябваше да бъде отложено. Видяхме морето едва когато се приближихме до залива. Някъде в далечината блестяха електрическите светлини на парахода, който ни чакаше. Малко по-далеч от брега се издигаха планини, а в подножието им се виждаха много светлини. Оттам се чуваха човешки гласове. Това беше бежански лагер, където хората чакаха три до четири седмици парахода, който щеше да ги отведе. Имаше над 4000 такива бежанци. Нямаха палатки. Спяха под открито небе, богати и бедни, всички в пълна бедност и безпомощност. Жените сваляха горните си поли и ги окачваха на пръти, за да направят палатки за децата. Колко много страдаха тези нещастници от дългото, безсмислено чакане на избавление, от ежедневно пристигане на вражески самолети, хвърлящи бомби, от студ, глад и невъзможност да избягат от вятъра и дъжда. Когато пристигаше параход, следваха сърцераздирателни сцени. Параходите бяха толкова малки, че можеха да поберат 300-350 души, не повече. Хората се хвърляха във водата с надеждата да бъдат приети; държаха се за бордовете, бяха избутвани настрани. Имаше случаи на лудост, жени раждаха.

И колко телеграфиране, настояване и молба бяха необходими, за да бъде изпратен най-накрая параход за тях. Тези бежанци пристигнаха едва след нашето заминаване. Тъй като всичко трябваше да свърши, ние се доვлякохме до Медуа. Пристанището, което носеше това име, се състоеше от три или четири бараки. В една от тях, в малка стая, намерихме цялото правителство: Пашич и неговите колеги от кабинета. Един от тях, Люба Давидович (министърът на об-

разованието), легеше на леглото си, гърчейки се от колики, а Пашич му даде нещо за пиене. Наследникът пренощува в Алесио, на 9 версти преди Медуа. Наскоро той също беше много болен в Скутари, очевидно с пристъпи на камъни в жлъчния мехур, и страдаше много. На 1 януари трябваше да стане от леглото за първи път, но сега трябваше да предприеме такова пътуване веднага. През целия път го носеха на носилка, а на следващия ден чакаше крайцер, с който щеше да отплава за Дурацо, не желаейки да изостави войските си, докато са в Албания.

Докато бяхме натъпкани в малка стая, където се бяха събрали доста хора, адмирал Трубридж дойде да ни покани всички на вечеря. Пашич, уморен, отказа. Английският пратеник, Де Гра, Боп и аз отидохме. Трябваше да напуснем къщата, в която бяхме, която беше на склон, и да слезем някъде долу, в друга стая, нещо като плевня или склад, където Трубридж беше устроил трапезария. Вятърът се усили и буквално ни разкъса дрехите. Бузата на горкия Боп се изду; тя се поду и го направи още по-нещастен. Но какво удоволствие беше да хапнем топла вечеря, която изглеждаше невероятно вкусна, особено пържолата, изпечена в тесто. Самият Трубридж беше необичайно мил и гостоприемен домакин. Вечеряхме около 20 часа, и трябваше да изчакаме отпътуването на парахода. Работата беше там, че в Медуа имаше само един парен катер и той беше повреден. Изчакахме, докато го поправят. Известно време си мислехме, че ще трябва да отложим отпътуването до сутринта. Трубридж ни остави и отиде да дава заповеди. Точно когато започвахме да губим надежда, той се появи и покани само министрите и посланиците да го последват. Секретарите и всички останали трябваше да чакат следващия курс. Слязохме към морето и някак си се настанихме в малкия катер, където нямаше достатъчно място да се напъха дори и най-малкото нещо. Всички седяхме прегърбени един до друг, въпреки че няхмахме повече от 13-15 души. Катерът се люлееше силно. Параходът беше доста далеч. Името му е „Цитаделата на Бари“, търговски параход, пригоден за военновременни нужди. Беше ми много трудно да се разделя с Мамулов, особено след като нямаше сигурност, че и той ще се качи на този кораб, камо ли за вещите си. Трубридж обеща да направи всичко възможно, за да изпрати Мамулов на следващия ден, ако не може да бъде преместен веднага. Трябваше да чакаме още два часа на кораба. За моя голяма радост Мамулов внезапно се появи и не само той, но и всичките ни вещи. Той и гръцкият шарже д'афер енергично се погрижиха всички вещи на дипломатите да бъдат натоварени на лодката и прехвърлени с катер до кораба. Въздъхнах с облекчение, когато видях Мамулов.

Горкият Пашич и колегите му си тръгнаха дори без пътни чанти или дрехи за преобличане. Получиха вещите си седмица по-късно. Но в този момент основната мисъл беше, че вече няма да им се налага да ходят никъде и да се предадат на съдбата си. Това беше първата им почивка. Седяхме в ярко осветената кают-компания, опръскани с кал, изтощени. В морето имаше буря. Корабът се люлееше силно. Сега, най-накрая, бяхме на път. За последен път светлините на „Медуа“ проблясваха през илюминатора. Плавахме за Бриндизи. Но после? Накъде следва? Това не беше известно. Все още не беше окончателно решено дали Бизерта, Франция или Корфу ще бъде мястото на реорганизацията на сръбската армия. Пашич трябваше да научи всичко това при пристигане-

то си в Бриндизи от френския генерал Мондесир, на когото беше поверено реорганизацията на сръбската армия.

И тогава ни стана очевидна цялата странност на това пътуване. Напускахме бреговете на Албания, оставяйки Сърбия далеч зад себе си. Тук бяха министри, генерали, командващи армии, посланиците на съюзниците. Това беше началото на изхода на цял народ, който никога не беше преставал да вярва в своята звезда, която щеше да го върне в обетованата земя. Чувствах се като свидетел на велика историческа драма, един от най-трагичните ѝ епизоди. Маринкович проговори пръв. „Ами ако някой романист беше описал подобни приключения преди година, нямаше ли да кажем, че е изоставил всякаква достоверност в историята си, че е загубил всякакво чувството за мярка?“, каза той.

Седнах до Пашич. Той също беше потънал в мисли. И въпреки че беше над 70 години, и трябваше да е по-изтощен от всички нас, той запази енергията си. За момент той размишляваше върху преживяванията си. „Да, загубихме всичко“, каза той, „остана само образът на Сърбия.“

Думи, изречени, когато завесата пада на сцената, когато приключва голям акт на драма. Но не актьор ги е изрекъл, а човекът, който ги е преживял, водач, който е повел народа си зад този образ на родината им, който е останал свещен за тях, чист като фар, осветяващ целия път, който са извървели, и това, което едва е проблясвало напред...

Глава X. КОРФУ

Нашият параход се движеше бавно и трябваше постоянно да прави зигзаг за да избегне подводниците. Пристигнахме в Бриндизи на 2 януари около 17,00 ч. Акостирахме на кея. Сред тези, които ни поздравиха, беше съпругата на Пашич. Тя беше много мила жена, благоговейна и страхопочитателна към съпруга си. Беше удоволствие да видим как се среща тази мила възрастна двойка.⁹¹

Същата вечер ние, посланиците, пристигнахме в Рим. Сръбските министри останаха в Бриндизи с намерението да отпътуват директно оттам за Корфу, където, както научиха, ще бъде изпратена сръбската армия.

Изпитахме особено радостно, сякаш младежко чувство, когато слязохме от кораба и усетихме осезаемо, че всички наши преживявания са зад гърба ни, че отново сме в условията на цивилизацията и сме в безопасност, нещо, което не бяхме изпитвали толкова дълго време.

Беше приятно да седим на мръсната гара и да чакаме влака. Трябваше да сменяме влакове в Бари. С Мамулов се възползвахме от престоя и спряхме в един великолепен двор, построен наскоро от Палестинското дружество и все

⁹¹ Съпругата на Н. Пашич се казва Джоджина Дукович, дъщеря на богат търговец, сърбин от Триест. Никола Пашич се жени сравнително късно, през 1890 г., на 45-годишна възраст. Джурджина е значително по-млада от него, описвана е като красавица и негова голяма опора в личния му живот. Никола и Джурджина имат един син и две дъщери: Радомир - Раде Пашич (1893–1966). Дъщерите са Дара и Пава. Животът на семейство Пашич протича между дома им в Белград и семейното имение. Пашич е отдаден на семейството си, особено в по-късните си години, но отношенията му със сина му Раде са обтегнати поради начина му на живот, скандалджия и прахосник, затъващ в дългове, което политическите му противници използвали срещу Пашич. Джурджина Пашич починала преди съпруга си, което било голяма загуба за Никола Пашич. (б. пр.)

още не напълно завършен. Там намерих един мой стар познат, бившия хор-майстор на църквата на посолството ни в Константинопол, сега ректор на руската църква в Бари, отец Кулаков. Той и цялото му семейство ме поздравиха, сякаш бях роднина, не знаеха как да ме настанят или забавляват и си спомниха за старите времена в Константинопол. Колко приятно беше това топло посрещане в едно скъпо руско семейство. Беше като първата среща с родината, за която копнеехме.

Напуснахме Бари с твърдата надежда да се върнем отново, преди да се върнем в Русия, за да се поклоним на мощите на Свети Николай.

Във вагона, на път за Рим, се случи малък инцидент. Беше много горещо. Станах, за да отворя прозореца; в тъмното беше трудно да го намеря. Накрая напипах дръжката и я дръпнах. Изведнъж се чу пронизителен свистене. Запалих кибрит и първото нещо, което видях, беше табела: „Забранено е, под страх от наказателна отговорност, да се включва алармен сигнал ненужно.“

Влакът спря и кондукторите дотичаха. Веднага ги повиках при себе си и им обясних възникналото недоразумение. Те приеха обяснението ми доста любезно и ние продължихме пътя си без никакви по-нататъшни инциденти.

Надявах се да си почина в Рим, дори да си взема отпуска, но в Петроград решиха, че трябва да отида на Корфу. По някаква причина италианското правителство също бързаше със своя пратеник там.

Боп беше толкова уморен и болен, че не се чувстваше способен да продължи пътуването с нас и замина за Париж. Скуити замина със сръбските министри, а аз и Де Гра отидохме в Бриндизи, през нощта на 7 януари, и се качихме на малък италиански разрушител, който трябваше да ни отведе до Корфу. Мамулов и Пелехин, с които се срещнахме и се събрахме в Рим, сега бяха на друг разрушител. Морето беше гладко като огледало и ние направихме прехода спокойно; разрушителят мина много близо до Валона. Пристигнахме на широкия рейд на Корфу вечерта. В пристанището имаше доста съюзнически военни кораби, предимно френски: три линейни кораба, крайцери, редица разрушители и един контраразрушител.

Бяхме свалени на брега с малка лодка на място, където нямаше никой. Вървахме към града и намерихме нашия хотел „Св. Георги“ където щяхме да се настаним. Живях тук почти два месеца. Едва след като пристигнах на Корфу, осъзнах колко съм уморен и колко много се нуждая от почивка в атмосфера на пълно спокойствие. Корфу отговаряше перфектно на тези условия. Настаних се в голяма ъглова стая на третия етаж. Когато се събудих на следващата сутрин и отворих прозореца, неволно бях пленен от красотата на всичко, което ме заобикаляше. Хотелът стоеше пред широк плац, където тренираха войници. Точно пред мен, зад плаца, се издигаше древна романтична цитадела, вляво - красив дворец, но всички тези неща придобиваха смисъл и бяха осветени с красота в светлината на лазурното небе и морето, което беше непосредствено зад тях. Към всичко това се добавяше особен мир и тишина от знанието, че няма къде да се бърза, няма какво да се прави, а можеш да седиш с часове до отворения прозорец, от който духа топлина и лазур, или да се разхождаш покрай морето, гледайки го, към заснежените хълмове на Албания на отсрещния бряг, гледайки ги с удоволствие от разстояние.

Телеграфирах на жена си, че съм се озовал в рая. Дните течаха, приятни в своята монотонност. Любимата ми разходка беше до т. нар. „Канони“. Трябваше да се извърви целият градски насип, след което отвъд града започваше път, осеян с градини, вили и маслинови горички. Дървета надничаха от градините, покрити със златни портокали и мандарини, които сякаш отразяваха слънцето, докато бледите лимони сякаш отразяваха лунната светлина. Всичко това беше ароматно и сияещо от лазур и плодородния юг.

„Канони“ беше на завоя на острова. Оттам се откриваше прекрасна гледка към морето от двете страни и към очарователното романтично островче, което Бюклин използва за модел за неговия „Остров на смъртта“. Просто не можех да разбера как може да избере такъв сияен остров, като букет цветя, извисяващ се в морето, за такъв мрачен сюжет.

Понякога правехме по-дълги разходки с кола през очарователните околности на острова; между другото, посетихме и известния Ахил⁹², който ни показа френски офицер-стрелец, назначен да охранява двореца. Паркът беше прекрасен, с великолепни дървета и прекрасна гледка към морето, но всичко, свързано с архитектурата и декорацията на двореца, беше поразително с рядката си безвкусица. Императрица Елизабет, която построила двореца, издигна паметник на Ахил, изобразен легнал, ранен в петата.

Император Вилхелм, който придоби двореца след трагичната смърт на австрийската императрица, не беше доволен. Той искаше да поправи историята и веднага издигна колосален Ахил, който стои и се извисява над парка, изглежда заплашвайки целия свят. Накратко, Ахил постъпил на пруска служба. На паметника пише: „Вилхелм – Ахил.“⁹³

Мнозина отидоха да огледат сръбските лагери, разположени във вътрешността на острова, в маслиновите горички. Когато изборът на място за реорганизация на сръбската армия падна върху Корфу, там нямаше нищо подходящо за настаняване на толкова голям брой мъже.

В същото време вече беше загубено толкова много време, че транспортът на армията не можеше да се забави нито за един допълнителен ден. В началото дори нямаше палатки и хората спяха под открито небе. Корфу има благоприятен климат и през януари денят често беше топъл, дори горещ. През нощта обаче температурата се понижаваше значително. Поради това и общото изтощение, първоначално се появи значителна смъртност сред армията.

От младите новобранци умираха много. Климатът на Корфу предизвика обрат в здравето. Някои се възстановяваха бързо, докато други по-слаби, умираха също толкова бързо. Всички пристигащи бяха подлагани на карантина и наблюдавани, като първоначално бяха прехвърлени на малкия остров Видо, точно срещу Корфу.

На Видо функционираха френски санитарни помещения и болници. В ранните дни, когато нямаше казарми, палатки и недостатъчен медицински персонал, на Видо умираха по 150 души дневно. Телата им бяха изхвърляни

⁹² Статуята „Умиращият Ахил“ от скулптора Ернст Хертер.

⁹³ Бронзова фигура на Ахил от скулптора Йоханес Гьотц; надписът гласи „На великия грък от великия гелманец“ (вече не съществува). – б. ред.

директно в морето от брега. Едва по-късно беше пригоден специален параход, който да плава по-навътре в морето и да спуска мъртвите там.

Посетих Видо, когато организацията и болниците вече бяха установени там. По време на посещението си, за щастие, видях само няколко осъдени на гладна смърт. Не бях си представял, че живо човешко същество може да бъде сведено до такъв буквален скелет, покрит с кожа. Някои имаха рани от изтощение. За щастие, в този район не се развиха заразни болести, вероятно защото Сърбия беше страдала от епидемии в безпрецедентен мащаб предходната година.

Трябва да отдам почит на искреното си уважение към начина, по който французите се справиха с огромната организационна задача, която предприеха. Жалко е че безплодните дискусии се проточиха толкова дълго. Но след като решението най-накрая беше взето и хората на действието се изяха, работата започна да върви. Морският транспорт се осъществяваше предимно с френски транспорти. Отначало те превозваха от Медуа до Валона с малки параходи. Всички бежанци, които бяха там, са евакуирани. Почти цялата армия стигна до Дурацо пеша. От Дурацо и Валона големи параходи превозваха хора до Корфу под ескорт от френски и италиански военноморски кораби. Нито един транспорт, превозващ хора, не беше загубен.

Французите и британците се занимаваха с доставките на храна. Военните доставки, бяха изпращани изключително от Франция. Не беше лесна задача да се транспортират около 150 000 мъже, да се облекат, обуят, нахранят и въоръжат – накратко, да се превърнат изтощените и уморени скитници в здрава, силна армия. Французите постигнаха всичко това с помощта на британците и италианците, но тяхната роля беше доминираща. И е удивително колко бързо беше свършено всичко.

Сутрин обичах да се разхождам от хотела си до пристанището. Там работата беше в разгара си. Пристигаха огромни параходи. Те бяха разтоварени на баржи и лодки, които се приближаваха до брега. Купчини кутии, съдържащи всякакви неща, бяха струпани на брега в оградена зона, до която не можеше да се влезе без специално разрешение. Всичко беше обмислено, направено систематично, без бързане, с организационен талант и умения. Храната и провизиите бяха транспортирани с камиони до сръбските лагери. Това подразделение беше в британски ръце, но подчинено на генерал Мондезир, който ръководеше работата.

Първоначално не харесвах последния заради арогантността му и суровостта, която усещах в него. Той беше обиден и възмутен, от сръбската небрежност и славянската безсотговорност. Отначало искаше да ги накаже; но най-близките му помощници бяха спокойни и уравновесени.

Самият Мондезир, беше интелигентен човек и разбра, че сръбите трябва да бъдат приемани такива, каквито са, за три месеца, особено при такива условия, те няма как да бъдат променени.

Той започна да изисква само необходимото от гледна точка на военната дисциплина. Обновеното сръбско Върховно командване, се представляваше от Бойович, който замени Путник. Новия военен министър Терзич, искрено отк-

ликна на френските усилия и съвместната им работа протече забележително добре.

Командирът на френската ескадра, дьо Гесдон, беше съвсем различен персонаж от генерал Мондесир. Единият беше представител на демократичната партия, издигнал се от военните редици, другият беше потомък на старо аристократично семейство. Името му се свързваше със славни военноморски традиции и беше дадено на един от френските военни кораби. Дьо Гесдон беше необичайно приятен, може да се каже дори очарователен човек. Времето летеше с него. Беше видял толкова много през живота си, плавал по света и беше толкова добър в забелязването и разказването на интересните неща. За разлика от помпозния Мондесир, той беше доста семпъл, но излъчваше силна воля и енергия, приличайки на стар морски вълк, което не пречеше на острото му разбиране и оценяване на изкуството.

Мястото на Боп беше временно заето от г-н Боасон, който беше напуснал дипломатическата служба преди войната. Призован на военна служба, и ранен в Дарданелдската опелация, след това отново е назначен като дипломат. Той беше смесица от войник и дипломат. Богат човек и протестант, Боасон възбуждаше чувство за дисциплина по време на войната. В същото време не беше глупав. Той, адмиралът и Мондесир се срещаха ежедневно, за да обсъждат организационните въпроси. Сътрудничеството на тези трима много различни мъже беше изключително полезно.

Транспортирането на сръбската армия до Корфу беше завършено през февруари. Когато последният транспорт дойде, принц Александър пристигна на острова. Беше му осъществено тържествено посрещане. Почетна гвардия сформирана от смели френски стрелци, изпратени от фронта на Корфу за почивка, и сръбски батальон. Беше невъзможно да не се трогна от гледката на тези красиви, смели сърби, докато маршируваха в тържествен парад, сякаш нищо не се беше случило. Видях стар полковника да бърше сълзите си. В прераждането на тези мъже човек усещаше бъдещото възкресение на самата Сърбия.

Времето минаваше монотонно в Корфу. За съжаление времето се развали. Заваля дъжд и задуха вятър, много напомнящ италианското „сироко“, със същия депресиращ ефект. Гърците, ако не се лъжа, наричаха този вятър „гарбис“.

Често, понякога два пъти седмично, закусвахме и обядвахме в къщата на един руски грък на име Логотети. Той беше доста богат корабособственик, живееше уединено в Таганрог, но войната го завари на Корфу, където имаше красива вила и остана там. Беше женен за англичанка и двамата съпруг и съпруга бяха пламенни руски патриоти, въпреки че говореха своеобразен руски език.

Двойката беше бездетна; племенницата му, млада жена, живееше с тях. Те бяха много гостоприемни и постоянно се опитваха да ме убедят да се преместя при тях. Аз разбира се, не исках да се възползвам толкова много от гостоприемството им но често ги посещавахме и дори се изкъпвах преди вечеря. След вечеря играехме бридж, който като цяло процъфтяваше, защото когато не бях в Логофети, играехме в моя хотел.

През това време редовно виждах престолонаследника [Александър], който беше много отегчен и самотен. Нямаше истинска компания. Междувременно беше още много млад и разбира се, не можеше да посвети цялото си време на

тежкото бреме и тревогите за бъдещето на Сърбия. Често се разхождахме заедно, разговаряхме и той ми стана много по-симпатичен, отколкото преди, когато го преследваше ревнивият страх, че ще разменим верните сърби за коварните българи.

Спомняйки си други забележителни забележителности на Корфу, ще спомена църквата „Свети Спиридон“, където почиват мощите на този светец, собственост на графовете Булгарис. Един от членовете на това семейство винаги е бил ректор на църквата. Последната, от времето на Екатерина Велика, е била под закрилата на Русия, а руският държавен герб е красил вратите.

Църковната съкровищница „криптата“ съдържаше много ценни предмети, сред които потир, приписван на Бенвенуто Челини, големи, масивни полилеи от XVIII век, изработени от чисто злато, и други предмети.

Скоро след пристигането си престолонаследникът започна да разказва за пътуването си с Пашич до съюзническите страни. Тъй като нямаше абсолютно нищо общо с отпътуването им за Корфу, аз се възползвах от това, за да поискам отпуск, който ми беше даден. Когато тръгнах, мислех, че ще отсъствам не повече от четири месеца.

Пашич и Йованович тръгнаха няколко дни преди наследника и аз пристигнах с него, придружен от Мамулов, на 2 март 1916 г. Плавахме на френски разрушител. Времето беше доста благоприятно. Командирът беше смел моряк. Изведнъж, докато бяхме на път, се вдигна тревога. Дадена беше командата: „*un sous-marin*“.⁹⁴ Беше интересно да се види какъв ефект имаше тази новина върху екипажа. Всички бяха оживени. Моряците бързо да тичаха към местата си, викайки: „Подводница, подводница“. В един момент всички се приготвиха да посрещнат подводницата подобаващо: оръдията бяха насочени. Нашият разрушител взе курс директно към перископа, видим на повърхността. Минаха още две минути, чакайки какво ще се случи, докато се движим с пълна скорост. Когато стигнахме до перископа, видяхме, че това е шамандура. Искреното разочарование на екипажа си заслужаваше да се види, чувство, което по никакъв начин не се споделяше от пътниците. Трябваше да преживея същата фалшива тревога отново, докато прекосяхах Ламанша. Тогава също се видя перископ. Стоях до малкото оръдие, което беше насочено и дори произведе два изстрела. Първият снаряд мина близо, вторият удари директно лоста. Вярно, беше близо, но по това време плавахме с 22 възела. И двата пъти се убедих какъв смел народ са френските моряци и как се ободряват, когато си помислят, че опасността е срещу тях. Пристигайки в Бриндизи, с Мамулов спряхме първо в Бари и останахме там един ден, за да се поклоним пред мощите на Свети Никола и да запалим свещ. Спомнихме си, че когато напускахме Скутари, милата албанка Мария, която ни прислужваше, ни посъветва да дадем обет да палим свещи на Свети Никола, тогава нищо лошо нямаше да ни се случи.

Трябваше да пътуваме през Италия от далечния юг до северната граница. Спряхме в Рим само за един ден. Основното ни впечатление от Италия беше колко малко се усещаше войната там по това време. Единственото въздействие на военното време се усещаше от изключителната бдителност на пътуващите в Бари. Бяхме спрени на улицата от карабинери, които ни забелязаха като нови

⁹⁴ Подводница.

лица и ни подложиха на подробен разпит. В хотела се появи детектив със същата цел. Това беше всичко, различно от мирното време, ако не добавим необичайно евтините хотелски цени в Рим, обяснени с отсъствието на чуждестранните туристи. И двата пъти, когато бях в Рим, бях особено доволен да видя Щрандтман и семейството му. При първата ни среща, когато пътувах от Албания, бях дълбоко трогнат от топлината на тези добри хора.

Глава XI. ЕВРОПА

Ако войната се усещаше толкова слабо в Италия, в Париж имах съвсем различно впечатление от момента, в който влакът пристигна на гарата. Като начало трябваше да чакам около половин час, преди да успея да намеря портierer. Улиците бяха пуси, почти нямаше мъже наоколо. Спряхме в „Хотел Континетал“, като го избрахме заради централното му местоположение и гледката към градините Тюйлери, а ранната пролет е толкова очарователна в Париж. Прекарах десет дни тук. Трябваше да поръчам нови дрехи, но се интересувах най-вече от военната конференция на съюзниците, която, провеждаща се за първи път по това време. От тази конференция сърбите очакваха много, защото се обсъждаше съдбата на Солунската експедиция. По това време никой не знаеше точно колко съюзнически войски има в Солун. Смяташе се, че са приблизително 220 000. Бъдещата сръбска армия се оценяваше на над 100 000. И двете цифри по-късно се оказаха силно преувеличени.

Всички бяха изумени, когато през есента на 1916 г. княз Александър телеграфира на съюзниците, заявявайки за свой дълг да разсее всякакви илюзии относно броя на войските в Солун и определяйки общия брой на съюзническите и сръбските войски на 120 000. Подобно непознаване на такива съществени факти от компетентни кръгове е, един от фактите, много характерни за метода на водене на война на съюзническата коалиция.

Когато броят на войските в Солун стана известен, разбрах защо генерал Сарай не предприе никакви активни действия. Както и да е, през март 1916 г. изхождахме от погрешното предположение, че до лятото съюзническите сили, включително сърбите, ще наброяват до 330 000 щика в Солун.

Княз Александър вярваше в това и каза съвсем основателно, че този брой все още е недостатъчен за успешно настъпление и че армията в Солун трябва да се увеличи до половин милион. В противен случай те мобилизират значителна армия в Солун, а това е непродуктивно разхищение на ресурси. Той смяташе, че едва ли могат да се очакват значителни успехи на Европейския фронт поради позиционния характер на войната.

Междувременно на Балканите можехме да се надява на решителна победа, с голямо общо значение, ако победим българите и настъпим към Константинопол. Развивайки тези мисли, князът престолонаследник ми посочи колко много този план отговаря на интересите на Русия. Аз съм напълно съгласен с тези съображения и с пълно убеждение, доколкото мога да прокарам тези възгледи, за еднаквите интереси на Русия и Сърбия.

В хотела си се срещнах с Я. Г. Жилински, представител на императора във френската щабквартира. Възползвайки се от близките ни отношения, му изло-

жих възгледите си. Смятах, че истински обрат в общоевропейската война може да настъпи само на Балканите, особено ако успеем да привлечем Румъния и чрез нея да нанесем удар на българите, едновременно с настъплението на съюзниците от Солун. Жишински и посланикът А. П. Изволски споделяха същите възгледи и обещаха, да ги изложат на конференцията. За съжаление, нашите представители защитиха само абсолютния минимум от програмата. Солунската експедиция никак не се хареса на Жофр. По едно време Делкасе, на свой собствен риск, обеща на гърците и сърбите изпращането на 150 000 войници. Неговият заместник, Бриан, настоя за енергична политика и действия на Балканите.

В навечерието на конференцията нашите делегати, само с помощта на Бриан, изтръгнаха обещанието на Жофр да защити тази експедиция. Когато пристигнаха делегати от Англия и Италия, първо се проведе частна среща на руснаците, французите и британците. Последните бяха представени от Кичънър и неговия началник-щаб Робъртсън. Британците развиха идеята, че в Солун има твърде много войски, за да се държат безучастно, и твърде малко, за да се предприеме атака. Но вместо да постигнат споразумение с върховния главнокомандващ за необходимостта от изтегляне на нови войски, те изразиха желание да изтеглят част от своите. Този път те срещнаха енергична съпротива от Жофр, който беше най-малко склонен да поеме отговорността за другите.

Нашите делегати изразиха и загриженост за невъзможното отзоваване на част от войските от Солун и ужасното морално въздействие, което подобна мярка ще има. И с това въпросът приключи. Решено беше засега войските от Солун да не се изтеглят.

По това време италианците не искаха да дадат войски, въпреки че имаха възможност да го направят, тъй като на фронта беше по-малко от половината от цялата им армия. От наша страна се очакваше една бригада да пристигне в Солун. Общите заседания на конференцията бяха натоварени със задачата да формализират резолюциите, които бяха договорени по-частно.

Съвсем неочаквано обаче Буржоа, от френските делегати представляващ левите демократични течения, предложи обща резолюция, очертаваща целите на войната. Този проект съдържаеше една фраза, която разтревожи Изволски, защото Полша дори да не беше посочена, можеше да се разглежда като признаване на определени права, за които те можеха да се позоват като международна санкция. Изволски откровено изрази загрижеността си пред Бриан, който успя тактично да избегне повдигането на чувствителния въпрос, като предложи преразглеждане на цялата резолюция.

Полският въпрос предизвикваше значителна загриженост у нашите посланици в съюзническите държави. Трябваше да се занимавам с този въпрос още на следващия ден след пристигането ми в Рим от Албания. Един от главните лидери на полската кауза, бивш член на нашата Държавна Дума и лидер на Народната партия, Роман Дмовски, дойде да ме види в хотела. Бях се срещал с Дмовски и преди. Последният път, когато го видях, беше в самото начало на войната. Прокламацията на великия княз Никола Николаевич вече беше изготвена, но все още непубликувана. Тя вече беше позната на Дмовски чрез Велеполски, който я преведе на полски.

Тогава Дмовски ми изложи своите възгледи и мечти. Те бяха много широки в териториален план. Дмовски смяташе, че е от съществено значение Познан да бъде присъединен към обединена Полша. Данциг, каза той, е необходим и за достъпа на Полша до морето. Той разви идеята, че колкото повече пруски владения бъдат отстъпени на Полша, толкова по-силни ще бъдат гаранциите за нейното гравитиране към Русия, защото всички усилия на полския народ неизбежно ще бъдат насочени към борбата срещу германците и преодоляването на германизма.⁹⁵

Що се отнася до вътрешното устройство на бъдеща Полша, той отдаваше голямо значение на този въпрос, но от историческа гледна точка, приоритетът е на задачата за национално обединение и а вътрешните въпроси са на второ място. Беше невъзможно да не се съглася с тези идеи по принцип и по същество те формираха основата на апела на великия княз, защото Сазонов и аз, изготвихме апела и ясно разбихме, че лозунгът за обединение трябва да бъде даден, защото само Русия можеше да го осигури, а Германия не можеше да обещае на поляците нищо еквивалентно.

Този лозунг запази значението си, дори и да не беше напълно реализиран в току-що започващата война, защото осигури определена национална цел и я постави в основата на цялата бъдеща ориентация на Полша, точно както Санстефанският договор предопредели цялото съдържание на българския държавен живот след освободителната война.

Когато го срещнах в Рим, не познах позитивистът Дмовски, сега съдържан и студен политик. Още от първите му думи разбрах колко дълбока горчивина, разочарование и раздразнение срещу Русия се е натрупало в него. С мъка и едва съдържано, той ми разказа накратко всичко, което поляците бяха преживели, първо от грубата политика на Маклаков и местната администрация, която нарочно измисляше начини и предлози, за да докаже, че прокламацията на великия княз е „парче хартия“, което по никакъв начин не обвързва и не задължава властите.

След това, когато започна отстъплението, се случи нещо много по-лошо и трудно за поправяне. Дмовски разказа как руските войски опожаряваха, плячкосваха и разграбваха страната, прогонвайки населението от опустошените села и градове, без да се интересуват как ще живеят, след като напуснат домовете си.⁹⁶ Този начин на действие, освен бруталната си жестокост, изглеждаше напълно неудържим, тъй като слабите, възрастните, жените и децата бяха отвеждани. Здравите и младите се криеха в горите, след което се връщаха в пепелището си. „В Полша вече не могат да мислим за завръщането на руските войски без ужас“, каза ми Дмовски.

От разочарованието, породено от действията на Русия, нашите врагове измислиха цял план. Известният австрийски лидер, социалдемократът Пилсудски, организира полските легиони за Австрия. Той предложи на австрийското правителство сформирането на армия от 700 000 души в замяна на полската независимост. Австрийците провериха точността на предоставената информа-

⁹⁵ Което е хитра измама и манипулация на руския шизофреничен панславизъм. (б. пр.)

⁹⁶ Прилагат доказалата неефективността си тактиката на изгорената земя. Така улесняват германското настъпление. (б. пр.)

ция и стигнаха до заключението, че е възможно да се наберат дори 1 000 000 души в Полша. Заедно с германците те решиха да вземат нещата в свои ръце, без да прибегват до посредничеството на Пилсудски. Въпреки това, все още имаха съмнения в лоялността на полските войници. Те предприеха мерки, за да принудят трудоспособните поляци от Полша да се преместят дълбоко в Германия, за да работят във фабриките и мелниците, като по освободят германската работна ръка за армията.

Те вярваха, че най-добрият начин да ги подтикнат е да подложат поляците на систематичен глад, обещавайки им заплати и храна във фабриките си. По този начин 150 000 поляци бяха привлечени по-дълбоко в Германия, въпреки че полските организации правеха всичко възможно, за да ги задържат на мястото си. Дмовски даде много интересна характеристика на систематичната политика на Германия по Полския въпрос. Той каза, че германците имат не една, а три политики. Едната, в Познан, е абсолютното нежелание да признаят този регион за полски. Друга политика в руско-етнографска Полша е либерална, нетърпелива да докаже превъзходството си над руското управление, но предпазлива и половинчата. Накрая, трета политика е приложена в Литва. Там германците са най-полскофилски настроени, насърчавайки поляците по всякакъв начин да считат този регион за своя родина.

„И все пак“, каза Дмовски, „въпреки че германците са предложили градската администрация на Вилнюс да провежда своите обсъждания и официални дела на полски, те не са успели да изкушат местните поляци. Верни на предишното споразумение с Русия относно границите на етнографска Полша, вилнюските поляци използват руски език за официални цели“.

Въпреки това, опасността от германското изкушение, според Дмовски, е доста значителна, подпомогната от ужасният спомен за руското управление. Също перспективата за независимост, е привлекателна, дори хитра измама.

Самата мисъл да се види отново полското знаме и полски крал може да накара впечатлителните поляци да се вдъхновят.

Дмовски ми каза, че се страхува за народа си, че самият той разбира, че Полша ще бъде обречена, ако се поддаде на германските изкушения, но че изтощените хора, останали в Полша, може да не го осъзнаят. Той завърши аргумента си, като заяви, че ситуацията може да бъде спасена само чрез издаване на акт, гарантиращ бъдещето на Полша, в името на всички сили на Антантата. Само по този начин Русия, след неуспехите си и отслабена от новия удар, нанесен ѝ на Балканите, ще избегне ужаса, който ще я сполети, ако поляците се обърнат срещу нея, подсилвайки Германия с цял милион войници. Последните думи на Дмовски предизвикаха решителен отпор от моя страна.

Казах му, че току-що съм напуснал Албания, и не знам абсолютно нищо за случилото се по света напоследък, не знам нищо за намеренията на нашето правителство и говоря само от свое име, като частно лице; но като руснак, решително отхвърлях възможността да се разреши Полския въпрос чрез наложено решение на Съюзниците, а не от независим акт на Русия. Не виждам какво ще спечелят самите поляци от различен подход.

Чиста наивност от тяхна страна е да вярват в силата на международните гаранции. Никой не би мръднал пръст за свободите на Полша; Русия е много

по-обвързана от собствената си дума, отколкото на изтръгнато съгласие от съюзните ни велики сили. Достоинството на Русия не позволява подобно решение.

„Достоинството на Русия!“, възкликна Дмовски. „Та вие изобщо не цените достоинството на Полша, предвид всички унижения, които е претърпяла от вашето правителство?“

Беше ясно, че не можем да постигнем споразумение. Той отново намекна за опасностите от наборната военна служба в Полша. Честно казано, струваше ми се, че тук има известен елемент на изнудване, въпреки че не исках да използвам толкова груба дума.

След разговор с Дмовски, който след това предадох на М. Н. Гирс, от него научих, че поляците водят интензивна пропаганда в Рим, набирайки симпатии за себе си в демократичните среди. В книжарниците, по рафтовете, видях цяла поредица от брошури и книги, посветени на Полския въпрос. Същото, в още по-голяма степен, се случваше и в Париж. Френското правителство постоянно ограничаваше печата, да се избягват неприятни нападки срещу нашето правителство. Изволски многократно намекваше на френските министри, че разпалването на Полския въпрос ще има изключително вредно въздействие върху съюзническите ни отношения.

Както по-късно ми каза Сазонов, той напомнил на френския посланик в Петроград, Палеолог, за влиянието върху отношенията ни с Франция, нейното застъпничество за Полша през 1863 г. и как това е умело използвано от Бисмарк по-късно.

Официалните и отговорни представители на Русия не можеха нито да говорят, нито да действат другояче. Това не им попречи да осъзнаят, че е наложително, без да губят време, ясно и точно да обявят на всички какво може да очаква Полша. Това беше единственият достоен изход от тази наистина сериозна и опасна ситуация. Изволски говори с мен дълго по този въпрос и не скри дълбоката си загриженост от все по-трудното за овладяване настроение, което беше толкова ясно изразено в инцидента на конференцията.

Нашият посланик в Лондон, граф Бенкендорф, ми говори в същия дух, въпреки че англичаните по природа бяха много по-сдържани от французите и по-лесно избягваха заплитането на деликатни въпроси чрез намеса в чужди работи. Този аргумент винаги се оказваше убедителен за англичаните. И двете страни ме помолиха да предам всичко това на Сазонов при пристигането ми в Петроград. Аз, разбира се, го направих, но очевидно не ми се наложи да убеждавам последния в нищо, защото той беше напълно наясно с необходимостта да вземе решение и да го обяви незабавно. Но избързвам.

Десетдневният ми престой в Париж беше изключително поучителен за мен и остави незаличимо впечатление. Веселият, лекомислен Париж беше напълно неузнаваем. Някаква дълбока сериозност и значението на преживяваните събития бележеха целия живот и характер на града. Движението, дори по главните улици на града, беше забележимо намаляло. Както вече споменах, по улиците беше трудно да се забележат мъже на каквато и да е възраст, а ако все пак се виждаха сред служителите в ресторантите, те се оказваха швейцарци.

Вечер градът все още беше осветен от приглушени затъмнени фенери, породяващи опасността от самолети. Предишната елегантност и показност бяха напълно изчезнали. Луксозно облекло не се виждаше никъде в ресторантите и театрите. Фраковете бяха изчезнали напълно. Напускайки театъра вечер, беше трудно да се намери файтонджия и почти винаги се налагаше да се връщаме пеша до хотела.

Нашият военен агент в Париж по това време беше младият, енергичен, и донякъде шумен граф [А. А.] Игнатиев. Той беше натоварен с огромната задача да управлява военните ни договори във Франция. И за негова чест, въпреки че беше напълно неподготвен и първоначално нямаше помощници, той успя да създаде превъзходна организация и работата вървеше с пълна сила под негово ръководство. Той ме покани да инспектирам някои от фабриките, които работеха специално за нас. Разбира се, бях много щастлив да видя това. Игнатиев ми повери на грижите един френски полковник Шевалие, който беше под негово командване, и той ме вози от единия край на Париж до другия с автомобила си. Това, което видях, ми направи силно впечатление. Бях заведен във фабрика за снаряди. Собственикът, ако не се лъже, беше някой си г-н Ситроен.⁹⁷ Първо ме заведоха в кабинета му, където ми показаха албум с фотографии. Първата страница показваше спокойна снимка на зеленчукова градина, с надпис: „Април 1915 г.“ Следващата страница за май, на същото място в гората. След това, през август, корпусът на фабриката беше готов, а през септември бяха приготвени първите снаряди. По време на моето посещение фабриката вече произвеждаше по 10 000 снаряда на ден. Работеше изключително за Русия. Бях напълно некомпетентен познавач на фабричните операции, но всичко, което видях, ме впечатли с изключителната, рационална, ефикасна организация и най-доброто използване на ресурсите. Навсякъде цареше образцов ред. От 5000 работници във фабриката, 2000 бяха жени. Беше радост да се наблюдава как върви работата им, колко прецизни и точни са в работата си. Женският труд беше особено ефективен при проверката на гилзите. Двадесет жени седяха на дълга маса, предавайки гилзи от ръка на ръка с изключителна бързина, като всяка от тях ги подлагаше на специална проверка. Казаха ми, че много от тях са шивачки по занаят и са придобили уменията за щателна довършителна обработка в предишната си работа. Показаха ми фабрики, където произвеждат тежки трак-

⁹⁷ Андре Ситроен, който по-късно става известен с производството на автомобили. От еврейски произход, баща му Леви Цитрон се преселва в Париж от Холандия и фамилията се изменя според френското произношение. По време на Първата световна война Андре построява фабрика за шрапнели в Париж на Ке дьо Жавел близо до Айфеловата кула. Според Алексей Игнатиев, руският военен агент във Франция, фабриката е построена със средства от договор за производство на шрапнелни снаряди за Русия. През март 1915 г. Ситроен получава авансово плащане в размер на 20% от общата сума, обезпечено с ипотека върху цялото фабрично оборудване и земята, на която е сградата на фабриката, поризвеждала в мирно време сачмени лагери, в допълнение към банкова гаранция от първокласна банка. Строителството на новата фабрика е завършено за рекордно кратко време – само за четири месеца. Договорът за производство на шрапнели за руската армия между 1 август 1915 г. и 1 август 1916 г. е изпълнен „с минимално забавяне и без нито един дефект“. През 1919 г. той пренастройва фабриката за производство на автомобили. Ситроен се превръща в един от най-успешните автомобилни производители в Европа до началото на 30-те години на миналия век. Но страстта на Андре към хазарта води до фалит. Мишелин придобива завода на Ситроен. Той умира в Париж от рак на стомаха през 1935 г. (б. пр.)

тори⁹⁸, които лесно преминават през канавки, изкачващи се и спускащи се по напълно стръмни склонове.

Видях фабрика, произвеждаща автоматични пушки, и бях свидетел как ги тестват. Навсякъде царуваше същата неистова, систематична работа, ред и организация. В тези фабрики и заводи можеше да се усети, само че в по-концентрирана форма, същото интензивно национално усилие, което беше осезаемо навсякъде. Наистина Франция направи всичко, което можеше, и с най-рационални средства, благодарение на вродения си организационен талант, яснотата и геометричната природа на латинския ум.

Дори тогава беше едва вторият месец от обсадата на Вердюн, която хвърли безсмъртен, неувяхващ ореол върху Франция, а напрежението върху силите на страната беше толкова голямо, че принуди много французи да се замислят сериозно. Готовността им да се бият докрай не беше подкопана, но нарастваха опасенията колко дълго ще издържат хората им. Това породило убеждението, че Русия, с уж неизчерпаемия си запас от хора, ще се притече на помощ на съюзника си. В Париж имаше доста офицери от нашия Генерален щаб. Някои бяха изпратени на командировки, други бяха част от военната мисия на генерал Жилински. Като цяло изборът им беше доста щастлив. Почти всички те дойдоха от нашия фронт.

Те дойдоха от Русия с едно често срещано сред нас предубеждение срещу Франция, която обвинявахме, че има по-слаба армия и че носим основната тежест на войната на плещите си.

След като пристигнаха във Франция и се запознаха с огромната работа, която се върши по подготовката и организирането на фронта, това предубеждение бързо се разсея и същите тези хора на практика се ентусиазираха от опита на Франция. От тях научих, че в настоящия момент (март 1916 г.) френският фронт е основният и значително превъзхожда руския по броя на германските сили, които са там. Нашите офицери едва след пристигането си във Франция разбраха как трябва да се води войната, че нашите методи изглеждат аматьорски в сравнение с френските. Изключителната пестеливост на Жофр в използването на човешкия живот, беше критикувана в Русия, но според тях е най-голямата му заслуга. Никакви действия не се предприемаха хаотично, без най-щателна подготовка.

По време на престоя ми на нашия фронт започнахме настъпление към Барановичи, за да подкрепим французите при Вердюн. Видях телеграмите, които Жилински получи от щаба. Младият полковник, който ми позволи да ги прочета, беше в пълно отчаяние. Според него, ние не бяхме научили нищо. Нашите започнали офанзивата си без достатъчна артилерийска подготовка. След първоначалните успехи, понесли огромни загуби и са принудени, без да постигнат нищо, да се оттеглят на предишните си позиции.

Това беше безразсъдно разхищение на хора, неспособно да донесе никаква полза, а по-скоро деморализира войските.

Нашите военни представители във Франция докладваха напразно подобните методи за изпълнение на всяка военна операция. В нашия щаб се запа-

⁹⁸ Има предвид първите танкове. (б. пр.)

зи пренебрежително отношение към французите, очевидно отказвайки да приемем идеята, че те имат на какво да ни научат.

За съжаление, дори началник-щаба на [Върховния] главнокомандващ, генерал Алексеев, имаше тази слабост и презрение към съюзниците.

Изхождайки от мнението, че Френският фронт е от първостепенно значение, помощниците на Жилински, включително полковникът, когото споменах, вярваха, че е в наш интерес да помогнем на недостига на човешки ресурси във Франция и да изпратим нашите войници там, както французите поискаха. Дори ги чух да цитират цифра: 30 000 души на месец.

Осъществимостта на подобна мярка обаче изглеждаше съмнителна; основната ни трудност се състоеше в недостига на офицери. Изпращането на хора без офицери, като „пушечно месо“, което да се ръководи от френските кадри, изглеждаше едва ли възможно. Французите също поискаха наемането на работници във фабриките, твърдейки, че все пак те ще работят за нас. Те бяха изненадани, че това тяхно желание беше посрещнато с трудности от наша страна и бяха скептични към твърденията, че и Русия преживява трудова криза. Трудно ни беше да им обясним това, без да нараним гордостта си, защото докато във Франция всеки човек и всяка работна сила намираха разумно приложение, в Русия, цареше безсмислено лошо управление и много енергия се хабеше непродуктивно както на фронта, така и в тила. Меко казано, нашата икономика беше екстензивна, докато тяхната беше интензивна.

Посещавах Изволски в посолството доста често, намирайки го поостарял от времето, когато го познавах като външен министър. Той и съпругата му ме приеха много сърдечно. Изволски охотно разговаряше надълго и нашироко, развивайки ми своята „философия на политиката“. Той несъмнено беше дипломат с изключителни способности, опитен и умел в занаята си. Той оказа значителна услуга на Русия като външен министър. Под негово ръководство бяха установени добрите ни отношения с Япония, което изигра толкова важна роля преди избухването на Европейската война. Той също сключи споразумение с Англия; накратко, той начерта курса на руската политика след Японската война по нов, правилен път.⁹⁹ Той обнови състава на външното министерство, привлече свежи, талантиливи служители и реорганизира самото министерство на нови, по-подходящи принципи. Само един надарен човек би могъл да постигне всичко това. За съжаление, той не беше човек с добър характер. По същество беше добър човек, но много суетен. Затова, където и да отидеше, беше по-малко ценен и обичан, отколкото заслужаваха положителните му качества. Въпреки това той беше един от най-добрите ни дипломати и аз намерих за поучително да слушам неговите разнообразни оценки и мнения, не от областта на „философията“, а от практиката, в която той се отличаваше.

Слабостта на Изволски към аристокрацията го принуди да избере компанията на остарялото и безинтересно предградие „Сен Жермен“, аристократично предградие на Париж, което не допринесе особено за сближаването му с управляващите кръгове на републиканска демократична Франция.

Липсата на контакти с тези кръгове беше компенсирана от съветника в посолството Севастопуло. Грък по рождение, богат, интелигентен и сръчен, Се-

⁹⁹ Колко е „правилен“ ще се види през 1917 г.! (б. пр.)

вастопуло с известни трудности, си осигури приемането в дипломатическа кариера. Той беше назначен за аташе на посолството с условието да не разчита на по-нататъшно повишение. Междувременно той бързо стана съветник в посолството в Париж, тоест една от позициите, търсени от мнозина.

Тактът на Севастопуло се прояви във Париж, той не търсеше познанство и близост с аристокрацията, а напротив, установи най-добрите и дори най-близките отношения в републиканските и интелектуалните среди. Лично аз в Париж, също се интересувах много повече от тях, отколкото от някакви херцози и херцогини.

Севастопуло организира няколко малки вечери, на които успях да се запозная с оживени, интересни хора, включително някой си Жак Берар, за когото се говореше, че е изгряваща фигура в парламента, драматурга Робер дьо Флор и журналиста Ербе; именно у него се запознах със стария Круппи и съпругата му. През лятото на 1915 г. те минаха през Ниш, където се запознахме. По-рано той за кратко беше министър на външните работи, а сега беше член на парламента, известна личност. Беше дошъл в Сърбия, докато пътуваше през Балканите, и в Русия като представител на вестник „Матин“. Съпругата му беше високоинтелигентна и културна жена, интересуваша се от музика и изкуство. Те бяха заминали за Русия от Ниш по същото време като моята съпруга, която им беше оказала всякаква възможна помощ по пътя, така че семейство Круппи, бяха много мили с мен в Париж. Сред другите хора, които срещнах у Севастопуло, беше и една г-жа Шимкевич, руска еврейка, която като млада беше напуснала Москва и дошла в Париж, където се омъжила за сина на известния художник Карол-Дюран. Съпругът ѝ я изоставил, влюбвайки се в чернокожа жена.

Млада жена се опитала да се самоубие, но след това същите Крупи се погрижили за нея. Тя се утвърдила в политическите и журналистически среди. Бидейки доста привлекателна и остроумна, тя поддържаше малък салон, където Бриан и други видни личности бяха редовни посетители.

Изглеждаше, че познава всички. Новите ми познанства ми дадоха поглед зад кулисите на френския политически живот. От това си направих следните изводи. Първо, бях поразен от необичайно дълбокото и концентрирано преживяване на войната – французите бяха загубили всякаква следа от предишното си лекомислие. Това засили искането им за още по-добра организация на страната и недоволството им от съществуващия режим. Това беше вторият ми извод. Коментарите от членове на парламента ме изненадаха. „Парламентаризмът е отживелица“, казаха някои. „Когато нашите измъчени и брадясали (les roilus) войници се върнат от фронта, ще ни го покажат“, казаха други. „Извинете, господа“, намеси се Круппи, „аз имах толкова много надежди в Русия, свързани с парламентаризма, и мисля, че не всичко е толкова лошо, колкото си мислим.“

Чувал съм подобни клюки от различни страни многократно и често си ги спомнях по-късно в Русия, когато чувах остри критики към нашата система. Не че ги смятах за неоснователни; за съжаление, всичко, което се отнасяше за нашата административна система, не можеше да не предизвика остро осъждане; но заедно с критиките понякога имаше илюзии за качеството и съвършенството на други системи, различни от нашата.

Десетте дни, които прекарах в Париж, отлетяха неусетно. Приех предложението на сръбския престолонаследник да пътувам с него във влака от Париж и след това до Лондон. Той беше отседнал в същия хотел като мен. Избрах да не присъствам на официалните приеми в негова чест, но понякога беше трудно да се върна в хотела, тъй като около него ежедневно се събираше тълпа, организираща симпатизиращи демонстрации за принца.

Преминаването през Ламанша беше доста успешно. Времето беше хубаво. Бяхме ескортирани от редица крайцери и разрушители, а над нас прелитаха дирижабли, забелязваха се подводници във водата. Вече писах, че по пътя е имало фалшива тревога и стреляха по шамандура, обърквайки я с перископ на подводница.

Пристигайки в Лондон, наблюдавах, без да слизам от влака, церемониалното посрещане на сръбския принц [Александър]. Той беше посрещнат от английския престолонаследник [Едуард] и целия кабинет. Маршируваше почетна гвардия, а в далечината се чуваше рев, последван от одобрителни викове от тълпата. За съжаление, ми беше позволено да прекарам само два дни в Лондон.

Получих телеграма от Сазонов, който настояваше да пристигна в Русия. Не бях прекарал достатъчно време в Лондон, за да си създам надеждно впечатление. Отвън ми се струваше, че войната е засегнала Лондон и англичаните много по-малко, отколкото Париж и французите. Да не говорим за трафика по улиците и значителния брой мъже на средна възраст, които човек можеше да срещне на улицата по това време, общата атмосфера изглеждаше различна. Отседнах в хотел „Риц“ смятам, най-добрият в Лондон. В Париж, в най-добрите ресторанти например, никога не видях някой с фрак вечер, нито бутилка шампанско на нечия маса. Тук, в хотел „Риц“, всички мъже, без изключение, бяха с фракове, а дамите носеха диаманти и нямаше маса, на която да не се пиеше шампанско. Вероятно защото англичаните са много по-консервативни в обичаите и вкусовете си от французите и им е по-трудно да се отърсят от тях; но основната разлика беше в позицията им. Та нали, врагът беше на по-малко от 100 км от Париж, докато англичаните бяха разделени от морето и само нападенията на цепелини от време на време нарушаваха спокойствието на лондончани.

Посетих нашия приятел, граф Бенкендорф. Преди това не бях го срещал. Опознах го и се научих да го уважавам от телеграмите и писмата му до министерството. Той беше дипломат от старата школа, аристократ от семейство, дълго близко до двора. Беше получужденец и говореше руски лошо. Телеграфната кореспонденция с него се водеше на френски. Дребен на ръст, този сух, пъргав старец поразяваше с енергията си. Говореше бързо, което не му пречеше да предлага уместни характеристики на хора и събития. Едно от основните му качества беше инстинктът му, острото чувство за далновидност, което му позволяваше да предвиди как ще се развие дадено събитие, от какво да се страхува и на какво да разчита.

Аристократ и джентълмен, граф Бенкендорф, по време на дългия си престой в Лондон, спечелил всеобщото доверие и уважение на английските политически кръгове. Кралят беше много привързан към него и веднъж казал на Сазонов, че ако загуби Бенкендорф, това ще бъде национален траур в Лондон.

Русия дължеше много, на този получужденец, който я представляваше с чест и направи много, за да събори стената от предразсъдъци и тенденциозни схващания, които разделяха англичаните от нас.

Обясних на Бенкендорф мислите си за Солунския лагер и значението на Балканската кампания за цялостното развитие на Европейската война. По негово искане посетих Никълсън, заместник-държавния секретар по външните работи, който преди това беше посланик в Петроград, и му повторих същото. Никълсън изслуша внимателно всичко, което казах, и се е съгласил с много неща, но от това нямаше голяма полза. Когато посочих, че е напълно непрепоръчително да се поддържат сили в Солун, които са недостатъчни за офанзива, но от които не може да се извлече нито една рота, Никълсън отговори: „Да, но откъде ще вземем още войници?“

Междувременно общото мнение беше, че британците могат да отделят няколко дивизии за поход към Солун, без да навредят на главния фронт.

В същия ден или на следващия заминах за Нюкасъл, откъдето се качихме на парахода „Юпитер“ за Берген. На парахода се срещнахме с руския журналист и литературен критик Чуковски и с петроградския кореспондент на „Таймс“ Уилтън. И двамата се връщаха от пътуване на руски журналисти до Франция и Англия.

Те пътуваха до Англия по покана на британското правителство. Бирбек, известна фигура в сближаването между руската и английската църква, също беше там. Чуковски беше носител на награди, изключително талантлив и остроумен човек. Дългото пътуване до Петроград изглеждаше кратко и забавно, благодарение на неговата неизчерпаема жизнерадост и всякакви шеги. Пътувахме през Норвегия и Швеция почти без прекъсване, като прекарахме само нощта в Стокхолм. В Стокхолм по улиците се чуваше руски език; казаха ми, че там живеят до 40 000 руснаци, включително много, които избягват военна служба. Настроението на шведите вдъхваше известно безпокойство. Армията и аристокрацията не криеха симпатиите си към Германия. За щастие, демократичните и парламентарните среди изглеждаха решително миролюбиви. Пролетта, според някои, можеше да донесе неприятни изненади. По пътя видяхме шведски войски по железопътната линия, а на места и телени заграждения, но всички тези приготовления изглеждаха по-скоро за показност, отколкото сериозни.

Глава XII. РУСИЯ

Късно през нощта на 26 март най-накрая пристигнах в Петроград. Няма да описвам какво преживях, завръщайки се у дома след всичките си скитания, когато често си мислех, че в най-добрия случай ще бъда заловен от австрийците. С няколко думи ще обобщя какво ми се случи след това, чак до момента, в който пиша тези редове. Сазонов ме изпрати у дома да си почина, което и направих веднага. Семейството ми беше в Москва. Две-три седмици след мен, на улица „Фомина“, Йованович, Пашич и аз, пристигнахме в Петроград. Аз също дойдох в Петроград за това време и се представих пред царя. Считаючи за свой дълг да направя всичко възможно, за да осъществя мнението си, в чиято истинност бях убеден, че пробив във войната може да се постигне само на Балканите,

едновременно от наша страна през Румъния и от страна на съюзниците от Солун – написах писмо до Сазонов, което да бъде представено на императора при аудиенцията ми (прилагам писмо от 23 април). Докладвах същите мисли на императора, когато ме прие. Казах, че не съм напълно информиран, но имам впечатлението, че съюзниците никога не са подлагали цялостния военен план на всеобхватен преглед и преоценка; че очевидно някакво неправилно убеждение се е наложило, че европейските фронтове са основният фокус, докато всичко останало е от второстепенно значение.

Парижката конференция сякаш изхождаше от неоспоримостта на тази позиция. Следователно беше решено, че не си струва да се отделят сили за Балканския театър на военните действия. Междувременно значението на последния за цялостната промяна, и по-специално за нас, е от първостепенно значение. „Освен това“, прекъсна ме императорът, „успехите на Балканите накареха Румъния да се откаже от неутралитета си и ни доближиха до разрешаването на въпроса за Проливите. Но какво искате да направя? Аз лично писах на английския крал по този въпрос; с мое разрешение Алексеев писа два пъти, но англичаните не се поддават на спорове и не искат да изпращат войски в Солун. Отговорих, че от разговорите ми в Париж и Лондон съм останал с впечатлението, че съюзниците могат да преосмислят отношението си към Солунската експедиция, ако знаят, че сме готови да съсредоточим сили за удар от Северна България.

„Вече имахме готова армия през есента“, каза ми царят, „но тогава румънците не я пуснаха. Сега тази армия е разформирована, част е изпратена в Кавказ, останалата част е използвана за подсилване на другите фронтове. Ще отнеме месец-два, за да се събере отново армията, но ще го направя, ако съюзниците покажат готовност да подсилят армията в Солун.“

„Ваше Величество“, възразих аз, „ако ми позволите да изразя мнението си, струва ми се, че не бива да даваме инициативата на съюзниците по този въпрос. Или е маловажно за нас, в който случай не си струва да се обсъжда; или отдаваме сериозно значение на Балканската кампания, в който случай трябва да вземем нещата в свои ръце, да концентрираме сериозни сили, за да ударим България от север, и да поискаме подсилване на Солунската армия, за да започнем едновременно офанзива от двете страни.“

„Повтарям“, каза императорът, „отдавам изключително значение на този въпрос и ще го следя отблизо. Кичънър се очаква скоро тук.¹⁰⁰ За съжаление, самият той е доста против Солунската експедиция. Позицията му в Англия обаче е разклатена.“

Разговорът се насочи към България. „В България бяха допуснати грешки“, каза императорът. „Да, съюзниците допуснаха много грешки“, отговорих аз. „Не само съюзниците, но и ние допуснахме грешки.“

„Да, и ние.“

„Така ли мислите?“, попита нетърпеливо императорът. Въпросът му ме ужили. Мислех, че е доволен, че косвено критикувам Сазонов. Последният ми беше казал по-рано, че смята, че отношението на императора към него не е същото като преди.

¹⁰⁰ Корабът му е потопен в Северно море и Кичънър загива. (б. пр.)

„Ваше Величество“, казах аз, „разбира се, имаше грешки от наша страна, но това е неизбежно във всеки въпрос. Междувременно аз лично съм дълбоко убеден, че намесата на България срещу нас не се дължи на дипломатически грешки, а на много по-дълбоки причини. Основната беше, че българите не искаха да ни позволят да се установим в Константинопол.“

„Защо не? Нямаше ли България да е по-щастлива в нашия квартал?“

„Българите не мислеха така.“

„Ами, да, Фердинанд“.

„Не, Фердинанд не е сам той. Ако беше единственият, който мислеше по този начин, може би щеше да е овладяемо, но Фердинанд разчиташе на много съмишленици по този въпрос. Българите разбираха, че ако Русия затвърди властта си над Константинопол, хегемонията им на Балканите ще приключи. Те вече нямаше да могат да посегнат съседите си.“

„Да, вярно е“ — съгласи се императорът „изхвърлих България от сърцето си“.

„Да, но за да променим тази ситуация, трябва да нанесем удар на българите и това ни връща към въпроса, което ви докладвам“.

Аудиенцията беше доста дълга. Трепов, тогава министър на железниците, чакаше в приемната наблизко. Беше ядосан, че не е имал време да докладва нищо. Присъстваха също министърът на финансите Барк, който беше приет преди мен, и комендантът на двореца Воейков, който се смяташе за човек с голямо влияние. Трябваше да поседя известно време в приемната и успях да направя някои доста поучителни наблюдения за незначителността на двамата министри и как те сякаш се подмазваха пред още по-маловажния Воейков, който се разхождаше перчейки се като паун, осъзнавайки собствената си важност. Всичко това беше доста отвратително.

Така приключи кариерата ми през 1916 г. Заминах за Москва, след което, пътувахме по Волга и Кама с жена ми, двете ни деца, родителите на жена ми и Ону, всички отидохме в нашето село Василевское.

Там, като гръм, ни порази новината за оставката на Сазонов и назначаването на Щюрмер за министър на външните работи. Мислих да подам оставка, но Сазонов ме разубеди и ми се струваше, че ръководството на външната политика от човек, който нищо не разбира от нея и освен това има такава лоша репутация, няма да продължи дълго. Това назначение обаче ни нанесе не малко сериозни вреди.

Сазонов загуби поста си заради Полския въпрос. Той настоятелно призова царя да не губи време и да предостави на поляците широка автономия, обещавайки да я приложи веднага след завладяването на територията. Той предупреди царя, че ако не го направи, един ден ще прочете във вестниците, че германците са дали на Полша много повече и тогава всичко, което впоследствие ще даде, ще бъде възприето като принудителен, а не доброволен акт и ще загуби смисъла си.

„Ако е необходимо произволно упражняване на царска власт, то в случая „сивата автократия“ не отговаря на ничие въображение.“

Сазонов говорил толкова откровенно и праволинейно, а царят му кимал и се съгласявал, че точно така трябва да се направят нещата. Сазонов го предуп-

редил, че въпросът не може да бъде поверен на Щюрмер, който застъпвал противоположната гледна точка. Царят упълномощил Сазонов да предаде на Крижановски, от негово име, заповедта за разработване на съответния проект.

След това Сазонов напуснал Главната квартира и отишъл в курорт във Финландия за няколко дни почивка. Там получил новина за оставката си и писмо от царя, в което се казвало, че е мислил дълго и усилено и е стигнал до заключението, че трябва да се откаже от сътрудничеството си с него поради големи различия в мненията между него и председателя на Министерския съвет.

Въпреки това, доверието на царя в Сазонов остана непоколебимо и той винаги е ценил неговата искреност. В отговора си Сазонов благодари на царя за освобождаването му от задълженията, които ставаха все по-трудни за изпълнение, тъй като качеството искреност, което царят с удоволствие беше подчертал, беше подложено на сериозно изпитание в сътрудничеството му с колегите му от кабинета.

Оставката на Сазонов смая съюзниците. Французите и британците, чрез своите военни представители в щаба, попитаха царя дали може да бъде възстановен на поста си, посочвайки, че заминаването му ще бъде трудно за обяснение на общественото мнение. Царят отговори, че самият той е искал това, но че Сазонов се позовава на здравословни проблеми, които му пречат да продължи.

Защо е било необходимо подобно хитруване, което не може да заблуди никого, не знам. Мисля, че обичайната малодушност на царя също изигра голяма роля.

Назначаването на Щюрмер на мястото на Сазонов остави по-болезнено впечатление у всички от уволнението на последния. Видях Щюрмер само за пет минути през август. По това време не се чувствах добре и бях решил да отида в Кисловодск за лечение. Затова, като се обадох на новия министър, му казах, че ако сметне за необходимо посланикът до сръбското правителство да остане на поста си, ще го помоля да ме освободи от поста ми. Щюрмер нямаше мнение по въпроса, но му беше казано, че няма причина да ме изпраща спешно на Корфу, където наистина нямаше какво да се прави.

Той ми направи отблъскващо впечатление с типично бюрократичния си вид, с внушителният си вид, зле прикриващ празнотата на съдържанието му; висок с малки зловни очи, пълничък, с брада, той беше много неприятен, въпреки учтивостта на приемите му.

Тъга изпълни министерството. Всички оплакваха Сазонов, но единодушното мнение за Щюрмер, който посвещаваха час и половина на ден на външната политика, беше, че е абсолютно невеж и не може и не иска да разбира новите за него въпроси.

Той се интересуваха само от личната страна на въпроса, позицията си, кабинетът, който заемаше, и т.н. Интересите на Русия му бяха чужди, въпреки че смятах обвинението в държавна измяна за неоснователно. Струваше ми се твърде политически неграмотен, за да води каквато и да е собствена политика. Знаеше толкова малко за външната политика, че преди назначаването си очевидно се интересуваха от нея по-малко от средностатистическия читател на вестниците.

Например, смяташе, че Солун винаги е принадлежал на Гърция и изобщо не разбираше как съюзниците са се озовали там. Смяташе също, че германският посланик все още пребивава в Рим. Накратко, той беше пълен невежа по всички въпроси от неговата юрисдикция и затова поддържаше политика на пълно мълчание с представителите на съюзническите сили, които го посещаваха. Нямам за цел да разказвам за тъжния му четиримесечен мандат като външен министър. През това време позицията на Русия в чужбина със сигурност загуби част от авторитета си.

Съюзниците не можеха да не ни гледат като източна държава, отворена за всякакви капризи. Между другото, ще ви разкажа една любопитна история за Щюрмер, която ми се случи.

Връщайки се от Кисловодск, в началото на октомври отидох в Петроград, за да разбера дали трябва да отида на поста си. Не отидох при Щюрмер, защото не си струваше, и реших, че ще е достатъчно да говоря с А. А. Нератов, заместник-министър, който по същество се занимаваше с целия въпрос. През първите ми дни в Петроград се натъкнах на един стар мой приятел от Константинопол, С. В. Тухолка, който тогава беше прикрепен към министерството. Тухолка беше истински оригинал, чист идеалист, прекрасен човек. Съдбата го отведе в различни бедняшки части на Изток, където служи като консул, и там посвети свободното си време на изучаване на окултизъм и магия, дори публикувайки брошури по тези теми, които получиха широко разпространение. Малко преди войната той се среща една хиромантка в Петроград, която го заинтригува и разшири познанството си с нея, стигайки до брак. След като ме среща, Тухолка ме покани у дома си същата вечер и аз отидох да го видя. Съпругата му ме поздрави топло и въпреки че никога не бях виждал хироманти или ясновидци, гледайки я, си помислих, че не мога да си представя такива жени по друг начин. Тя беше на неопределена възраст, с неопределена руменина, която първоначално сбърках с изкуствена, но по-късно се убедих, че не носи грим. Донякъде разрошената ѝ коса също беше с неопределен цвят. Погледът на сините ѝ, но някак си мътни очи беше особено странен. Тя много любезно ми предложи да ми гадае, задавайки въпрос. Въпреки че имах неприятно чувство към гадаенето, реших да задам въпрос, който ми беше интересен, но не от първостепенно значение. Каза ми да напиша два въпроса на лист хартия и след това да сгъна листа на четири. Първият въпрос, който зададох, беше: ще трябва ли да замина за чужбина преди Нова година? Вторият: колко дълго ще остане Щюрмер министър на външните работи?

Г-жа Тухолка притисна листа с първия въпрос към челото си с едната ръка, хвана моята ръка с другата и ми каза да помисля върху написаното. На лицето ѝ беше изписано напрежение. Съпругът ѝ се приближи до нея, сложи ръка на главата ѝ и каза да прочете писмото ми и след това да му отговори. След момент на съсредоточаване тя ми каза: „Обмисляте дали да заминете за чужбина преди Нова година. Не, по-добре е да не ходите, а след Нова година ще трябва да отидете, но при много добри условия; ще бъдете много щастливи на служба.“ На втория въпрос тя отговори със затворени очи и бързо написа: „Не за дълго.“ След това, питайки ме дали искам по-подробен отговор, тя отново затвори очи и след това, сякаш в екстаз, започна да описва какво е видяла: „Виж-

дам голям кабинет, с голямо бюро в него, покрито с документи. Ето го мъж, висок, пълничък, със сива брада; ето го, сяда на бюрото. Заема висока позиция; интересува ви колко дълго ще я заема. Не, не за дълго. Това е Щюрмяр“, заключи тя неочаквано.

Признавам, че всичко това ми направи впечатление. Г-жа Тухолка беше също толкова умела в четенето на имената на другите присъстващи и в даването на отговори, изписвайки всяко име, което можех да измисля. Тя ми каза и нещо, което остави трайно впечатление в мен. Каза ми, че скоро ще се изправя пред смъртта на близък човек, което ще ме разстрои. Връщайки се в Москва, не казах на никого, дори на жена си, за това последно предсказание, докато то не се сбъдна: моят приятел Ф. Д. Самарин почина на 23 октомври. Ще добавя също, че твърдо реших никога повече да не давам да ми гадаят, усещайки, че има нещо несъмнено нездравословно и направо греховно в това любопитство и поставяне под въпрос хода на съдбата.

Скоро едното предсказание за Щюрмер се сбъдна, а после и второто, че няма да се налага да пътувам в чужбина до Нова година. Дали ще трябва да отида през 1917 г., не знам, тъй като пиша тези редове на 25 януари 1917 г.

В средата на декември се върнах в Санкт Петербург, за да се срещна с новия министър на външните работи, Н. Н. Покровски. Последният ми се стори пълна противоположност на Щюрмер. Докато онзи беше сковано, колосано чиновниче, мърморещо думите си през стиснати зъби, този беше възпътствие на простотата и учтивостта. Мислех си, че е от онези чичовци, обожавани от племенниците и племенничките си. Не само че не беше колосан, но и като го гледах, се чудех: защо не носи сако и меки, топли чехли?

Външната разлика със Щюрмер съответстваше и вътрешно. Новак във външната политика, Покровски не скри това, а се отдаде съвестно и изцяло на изучаването на новите за него въпроси. Той ми каза, че според него няма нужда да ходя на Корфу, но ме помоли да му съставя мемоар по въпроси, с които съм по-запознат, очертавайки целите, към които трябва да се стремим в резултат на войната. Започнах тази работа във Василиевское, където отидохме със семейството ми за празниците, и му изпратих две писма, в които изложих възгледите си.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Не успях да пътувам до Петроград в началото на януари 1917 г., както бях възнамерявал, защото контузих коляното си в провинцията и трябваше да останам в Москва. Възползвах се от принудителния си престой у дома в Москва, за да завърша тези мемоари. Но не искам да оставя перото си, без да ви разкажа окончателното впечатление, което бележи края на 1916 г. за мен. Преди да заминем за Василиевское, с най-големия ми син решихме да посетим Оптинский манастир. Бях мислил за това от известно време и Костя беше заинтригуван от разказите на неговия приятел Миша Олсуфев, който наскоро беше посетил Оптинската обител. Имахме само два дни, тъй като искахме да пристигнем във Василиевское за Бъдни вечер. Тези два дни, прекарани в Оптинский манастир, обаче оставиха незаличимо впечатление и у двамата ни. Напуснахме Москва в

мрачно настроение. Новината за убийството на Распутин току-що беше пристигнала. Във вагона и на всички гари се говореше само за това събитие. Тълпата разграбваше вестниците. Всички изразяваха радост, че човекът, чието име се свързваше с цялата мръсотия и трудности, които се случваха на върха, отравяйки руския живот, е бил унищожен. Човек можеше да разбере общото удовлетворение, че такъв човек си отиде, но не можех да се радвам. Какъвто и да беше Распутин, струваше ми се, че той не е коренът на злото, а само негово проявление. Не можех да съчувствам на убийството. Струваше ми се, че това е първото, но не и последното кръвопролитие, водещо до разрешаването на кризата, а пътят към подобни решения на мъчителни въпроси, безизходицата, в която наистина сякаш беше стигнал руският живот, ми се струваше предвестник на много трудности.

Кошмарно настроение постепенно се задълбочаваше в Русия, обгръщайки хора без оглед на партийна принадлежност, не само левичари, но дори и най-запалилите десничари. Всички чувстваха, че нещата не могат да продължават така, че вътрешната ситуация се влошава, а съществуващата разруха, ще ни доведе или до национална катастрофа, или до държавен преврат, или по-точно, дворцов преврат. Всички говореха за това. Беше неприятно дори да се събираме с приятели, защото по същество всички разговори неизменно се свеждаха до едно и също нещо, и въпреки това никой от нас не чувстваше моралната сила или оправдание да стане заговорник. Пред лицето на практическото безсилие, нуждата от морално задълбочаване и укрепване стана особено силна. С тези чувства отидох в Оптинския манастир.

И най-вече, при влизането си в манастира, почувствах такъв мир и спокойствие, че не можех да не засегнат дори най-разтревожената и блъскаща се душа. Тук, на прага на манастирските порти, земните грижи утихнаха. Около тези църкви и килии, поколения молитвени хора бяха създали атмосфера на духовна съсредоточеност. На сутринта, след литургията, отидох при стареца отец Анатолий. Той живееше в малка бяла къща с колони. Изкачвайки се няколко стъпала нагоре, отворих външната врата и влязох във вестибюла, където доста посетители седяха на пейки около стените. Някои, поради липса на място, стояха прави. Тук имаше хора от всякакви слоеве на обществото: граждани и селяни, пътешественици, монаси и монахини, но най-вече жени и мъже. Идваха от близо, и далеч. Всички чакаха стареца да излезе, някои по няколко часа. В стаята цареше тишина, нарушавана само от време на време от кратък, полупшепнещ разговор. Какви лица, какви очи! Един селянин привлече вниманието ми особено с красиво, доброжелателно лице, голяма светлокестенява брада и дълбок, съсредоточен поглед изпод увисналите си вежди. Беше ясно, че таи голяма грижа в сърцето си, която предаде на стареца. До него седеше офицер, вероятно от фронта. Срещу него седеше млад странник с дълга коса, гризейки черен хляб. До вратата стоеше жена с градски вид; сигурно е била една от редовните посетители, запозната с местните обичаи и ежедневието. С нея бяха децата ѝ, включително и най-малкото, ученик от подготвителния клас.

„Миналата година отец Варнава винаги ми даваше ябълка“, каза то мечтателно.

„Тогава беше още малък“, отбеляза майка му укорително.

„Сега не очаквам да го направи“, отвърна с достойнство ученикът, въпреки че щеше да се зарадва на една ябълка.

Вратата изскърца и се отвори. Излезе слугата на отец Варнава с изненадващо кротко лице и глас. Виждайки ме, той се приближи, попита откъде съм и кой съм. После отиде да докладва на стареца и след минута ме покани да вляза. Прекосих малък коридор и влязох в малка стая. Точно когато зърнах стареца и щях да му се поклоня, той се обърна към иконите и започна да се моли, сякаш ме канеше да започна.

После ми се поклони, посочи един стол и сам седна, тогава го видях. Беше дребен, прегърбен старец с посивяла брада, дребни черти, целият в бръчки, миниатюрен и някак неземеен. Когато ми заговори с мил, старчески глас, не го разбрах веднага. Говореше бързо и с мъморене. Всичко, което казваше, беше съвсем просто и праволинейно, но отвъд думите, които чувах от него, от личността му се излъчваше нещо далеч по-значимо.

Той ми предложи да се изповядам, като прочете на глас изповед за греховете, написана със славянски букви. Бях поразен, че дори всички да четат една и съща изповед, той слушаше внимателно всяка дума, сякаш я разбираше. Той сигурно притежаваше силно развит вътрешен духовен слух, който с интонацията улавял неотложността на душевните мисли. В същото време бързо преглеждаше купчина разпечатани листове, оставяйки някои настрана. След изповедта ми ги даде. Това бяха листовки с различно назидателно съдържание и разбира се, с различна стойност, но имаше един, която по-късно нарочно издири и ми я даде за да я дам лично на Костя.

Тя разказваше за изповедта на един скитник и аз бях изумен, когато я прочетох; тя толкова резонираше с настроението, което изпитвах, но не бях напълно разпознал по време на изповедта, сякаш старецът, със собствената си проникателност, беше осъзнал, че точно това трябваше да ми даде. Старецът ме благослови с малка икона.

Синът ми Костя го посети през деня, след което, на следващия ден, след като вече беше причестен, го посетихме отново и той ни прие всеки поотделно и разговаря с всеки от нас. Бях възхитен да видя колко просветлен и дълбоко развълнуван беше Костя, когато си тръгна.

Второто посещение остави още по-силно впечатление у мен от първото. Невъзможно е да се предаде разговорът на стареца и той можеше да изглежда обикновен, безинтересен. Очарованието на неговата личност, светлината, с която блестеше, беше неописуема. Отначало очите му изглеждаха малки, но докато говореше, със сърдечната нежност, която предаваше, те сякаш се разширяваха и изглеждаха огромни; в погледа му се усещаше горящ огън, който възприемах. Той проникваше в душата, говореше на неумолим, но неизказан език и аз почувствах това, което много рядко изпитвах в сънищата, общувайки с мъртвите, когато се случва неописуемо общение и съюз на душите.

Нека някой, когато вече не съм сред живите, прочете тези редове, да не ги сбърка с преувеличение, плод на свръхактивно въображение. Пиша, опитвайки се съвестно да запомня, разбера и предам преживяното, но чувствам, че не мога да направя това както трябва и затова мога да съгреша, дори неумишлено.

Не исках да замъгля ясения, сияен образ на стареца с неговия велик, кротък и любящ дух, живото въплъщение на апостолската заповед, която майка ми някога написа на заглавната страница на Новия завет, който ми даде: „Радвайте се винаги на Господа, и пак казвам, радвайте се. Нека вашата кротост бъде позната на всички човеци. Господ е близо...“

Особеният чар на стареца беше неговата духовна, любяща жизнерадост и сигурно това беше настроението, което и вдъхновило Достоевски, когато създава образа на стареца Зосим в „Братя Карамазови“. Християнският дух и християнската практика са многообразни.

В Оптинския манастир радостта на кроткия, любящ дух се предаваше от един старец на друг и се съхраняваше като жива и свята традиция и се проявява като велика сила.

Монасите, с които имахме възможност да общуваме – отец. Мартимян, който управляваше манастирската странноприемница за гости, където отседнахме по указание на племенницата ми, С. Ф. Самарина, която ме насочи към него; съкилийникът отец Анатолий, отец Варнава; монахът, който продаваше книги в книжарницата на манастира – всички сякаш отразяваха същия любящ, добър дух, който извираше в килията на стареца.

Църковната служба в Оптинския манастир не беше толкова успешна, колкото можеше да се очаква. Войната засегна и манастира и около 150 послушници бяха призвани на военна служба, в резултат на което пеенето и църковните служби не можеха да се извършват с предишния си блясък.

Службите се провеждаха по-добре и по-ясно в параклиса на скита. Скитът се намираше в борова гора. Служихме там през нощта. Пълна луна осветяваше покритите със скреж външни кули. Бял сняг блестеше по пътя и по поляните. В далечината, в края на пътя, оградата на скита блестеше в бяло. Дълга камбана биеше полунощния час за утринна молитва.

Всичко това заедно създаваше неопишуема атмосфера, възвишена и дълбоко народна. А през деня, когато се връщах в уютната си малка стаичка, видях стар, прегърбен монах със сива брада да пресява зърно на верандата на манастирската църква, докато гълъби се спускаха от всички страни, пърхайки като ореол около него.

Къде е тук войната, къде е политиката и смутът? Мир и тишина, но мир не на празненство, а наситен с молитва и пламенност на духа, това е последният, ярък образ на онази бурна, трудна 1916 година, с която завършвам, защото е най-доброто място да замълча, пред този прототип на умиротворяването на всички земни неща, вечния мир и Божията тишина.

25 януари 1917 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Писмо от посланика в Сърбия, Петроград, 22 април 1916 г.

По време на престоя си в Петроград, Пашич несъмнено се надява да получи представа за позицията на Русия по най-належащите въпроси за Сърбия. Тези въпроси могат да бъдат обобщени по следния начин:

1) Какви бъдещи печалби може да очаква Сърбия? и

2) Какви военни действия ще предприемат Русия и съюзниците на Балканите във връзка с общия военен план?

Що се отнася до бъдещите печалби на Сърбия, първо трябва да се отбележи, че ние потвърдихме всички предишни обещания към сърбите през декември миналата година.

Освен това, в официални изявления на силите на Антантата към България, обещанията за увеличение на земите бяха обусловени от присъединяването ѝ към наша страна, с уговорката, че в противен случай всички обещания на силите на Антантата ще бъдат отменени.

Това е формалното състояние на нещата. Що се отнася до действителното състояние на нещата, в настоящия момент, когато цяла Сърбия е окупирана от австро-български войски и въпросът за нейното отвоюване е от първостепенно значение, едва ли е възможно да се определи някакво точно обезщетение, което Сърбия би могла да получи.

Достатъчно е да определим нашата обща фундаментална позиция за това, което смятаме за възможно за Сърбия, ако обстоятелствата позволяват.

Що се отнася до разширяването на Сърбия за сметка на Австрия, няма съмнение, че е в наш интерес да постигнем възможно най-голямо разширяване на Сърбия и създаването на силна славянска държава на Адриатическо море като противовес на германизма.

Македонският въпрос е много по-сложен. Преди намесата на България, съюзническите сили настояваха Сърбия да отстъпи Македония на българите в границите на съюзния договор от 1912 г. Силите се надяваха по този начин да осигурят сътрудничеството на България и едновременно с това да осъществят окончателно разграничение между двете държави в съответствие с етнографските принципи.¹⁰¹

В момента, предвид поведението на България, тази гледна точка е несъстоятелна. Дълбоко съм убеден, че основната причина за намесата на България на страната на нашите врагове се крие в страха да не видим Русия в Проливите. Преди всичко Фердинанд никога не се е отказвал от мечтата да завземе Константинопол за себе си. Но освен това, както той, така и неговите поддръжници са добре наясно, че ако Русия се установи в Проливите, тогава мечтата на България за хегемония на Балканите ще стигне до естествен край.¹⁰²

Ако България не желае силна Русия на Балканите, тогава възниква въпросът дали имаме някакъв интерес да желаем България да стане по-силна след престъпната си намеса на страната на нашите врагове.

Ако, в противовес на това съображение, се цитира етнографският принцип, може да се твърди, че Македония, по своя племенен състав, не може да се нарече нито чисто български, нито чисто сръбски регион, че славянското ѝ население представлява нещо като тесто, от което могат да се оформят еднакво

¹⁰¹ Договорът от 1912 г. облагодетелства Сърбия за сметка на България, сърбите нямат никакви етнически права в Македония. (б. пр.)

¹⁰² Пълна глупост което показва че Трубецкой изобщо не е наясно с Балканите, България иска единствено националното си обединение, което може да бъде осъществено само при победа на Централните сили, но не и на Антантата! (б. пр.)

сърби и българи.¹⁰³ Това обяснява ожесточената борба между двата народа, всеки еднакво убеден в собствената си правда.

Ако следователно няма основание или дори възможност да се счита възстановяването на границата от 1912 г. за сметка на Сърбия за желателно, въпреки това изглежда по-разумно при обмен на мнения със сърбите да се избягва противопоставяне на най-общо благоприятните възгледи, предвид по-нататъшния ход на военните операции на Балканите и възможността за вътрешен преврат в България.

Поради тези причини ми се струва, че като избягваме предубеждения по Македонския въпрос, засега трябва да се ограничим до това да кажем на сърбите, че могат да бъдат сигурни в нашето пламенно желание да направим всичко възможно, за да възстановим Сърбия и, ако е възможно, да я укрепим. Във връзка с крайните цели на Сърбия възниква въпросът как да ги постигнем и най-вече Солунската експедиция.

В разговори с мен в Париж и Лондон сръбският престолонаследник изрази следните съображения: Едва ли може да се надява на пълен и тотален успех в европейските театри на военните действия. Германският провал при Вердюн сочи трудностите и жертвите, които съпътстват опитите за офанзива, с които съюзниците също ще се сблъскат, преминават в настъпление.

Ситуацията е съвсем различна на Балканите, където победата над България изглежда по-осъществима. Военните и политическите последици от такъв успех ще са огромни, особено ако напреднем през Дунав. Сърбия и Русия са най-пряко заинтересовани от този въпрос, защото така можем да постигнем основния положителен резултат от войната, който ще е превземането на Пропливите. Само с подходящо разполагане на военни сили бихме могли да разчитаме на привличането на Румъния и Гърция на наша страна. По този начин, една промяна на Балканите ще послужи като начало на благоприятна за нас промяна и на европейските театри на военните действия.

Разбира се, не си позволявам да съдя точността на оценката на сръбския престолонаследник от чисто военна гледна точка, но при обсъждането на бъдещата насока на войната на Балканите не бива да се изпускат от поглед общите политически съображения и от тази гледна точка ми се струва, че значението на Солунската експедиция не е правилно оценено от нашите съюзници.

По този въпрос те по същество се задоволиха с половинчати мерки, което, е продължение на същата погрешна тактика, възприета от силите на Балканите от началото на настоящата война.

В Солун има приблизително 220-230 000 съюзнически войски. Ако сръбската армия пристигне там, общият брой на войските им там ще се увеличи до 330-340 000. Това е твърде много за чисто отбранителна задача и за съдържане на българската армия и твърде малко за настъпление.

Следователно това не е достатъчно, за да накара Гърция и Румъния да преминат на другата страна. Затова разполагането на значителни сили от страна на съюзниците едва ли е препоръчително.

¹⁰³ Това е сръбската пропагандна гледна точка, формирана от Новакович и Белич и отразява сръбския шовинизъм. (б. пр.)

В това отношение примерът на Германия е поучителен. За да привлече България, тя не се поколеба да изпрати сили, достатъчни да нанесат сериозен удар на Балканите. След като основната цел беше постигната, Германия изтегли по-голямата част от войските си от Сърбия и ги преназначи.

Не трябваше ли съюзниците да направят същото, за да привлекат Гърция и Румъния и да разрешат Балканския и Турския въпрос по желанния начин?

Според сръбския престолонаследник е желателно да се концентрира половинмилионна армия в Солун, за да се започне офанзива, като се добавят приблизително 200 000 към вече съществуващите там сили. Тази армия може ефективно да бъде снабдена от британците, ако те бъдат правилно притиснати и се откажат от предразсъдъците си срещу Солунската експедиция.

Тези сили, ако бъдат правилно разположени, ще могат да бъдат насочени към други задачи. Не съм запознат дали ние от своя страна бихме могли да предприемем някакви действия срещу България, ако например офанзивата в главния ни театър на военните действия се забави, където продължим временно да заемаме отбранителна позиция.

Ако беше осъществима, нашата офанзива през Дунав, може да има решаващо значение за Солунската експедиция. Предвид развитието на нашите успехи в Мала Азия, укрепването на Солунската експедиция ще бъде от първостепенно значение, за да елиминираме опасността, врагът да прехвърли значителни сили срещу нас на този театър на военните действия.

Това са някои общи съображения, с които си позволих да ви обезпокоя. Някакъв отговор на поставения въпрос изглежда необходим, за да се установи окончателен общ план, който да послужи като основа за инструкции към нашите представители в съюзническите държави и на Балканите.

Приемете моите почитания.

Княз Трубецкой

Фотографии

В центъра бащата на Григорий Трубецкой със семейството, малкият Григорий е на преден план, седнал в краката на баща си.

Семейството на княз Григорий Трубецкой, съпругата му Мария и четирите им сина.

Семейство Трубецкой във Василевское, около 1910 г., с роднини.

Мария Константиновна и Григорий Николаевич Трубецкие

Посрединѣ: Королевичъ Александъръ; направо отъ него: Докторъ Малиновичъ и Кн. Гр. Н. Трубецкой.

Руската кухня, раздаване на храна на сръбските бежанци.

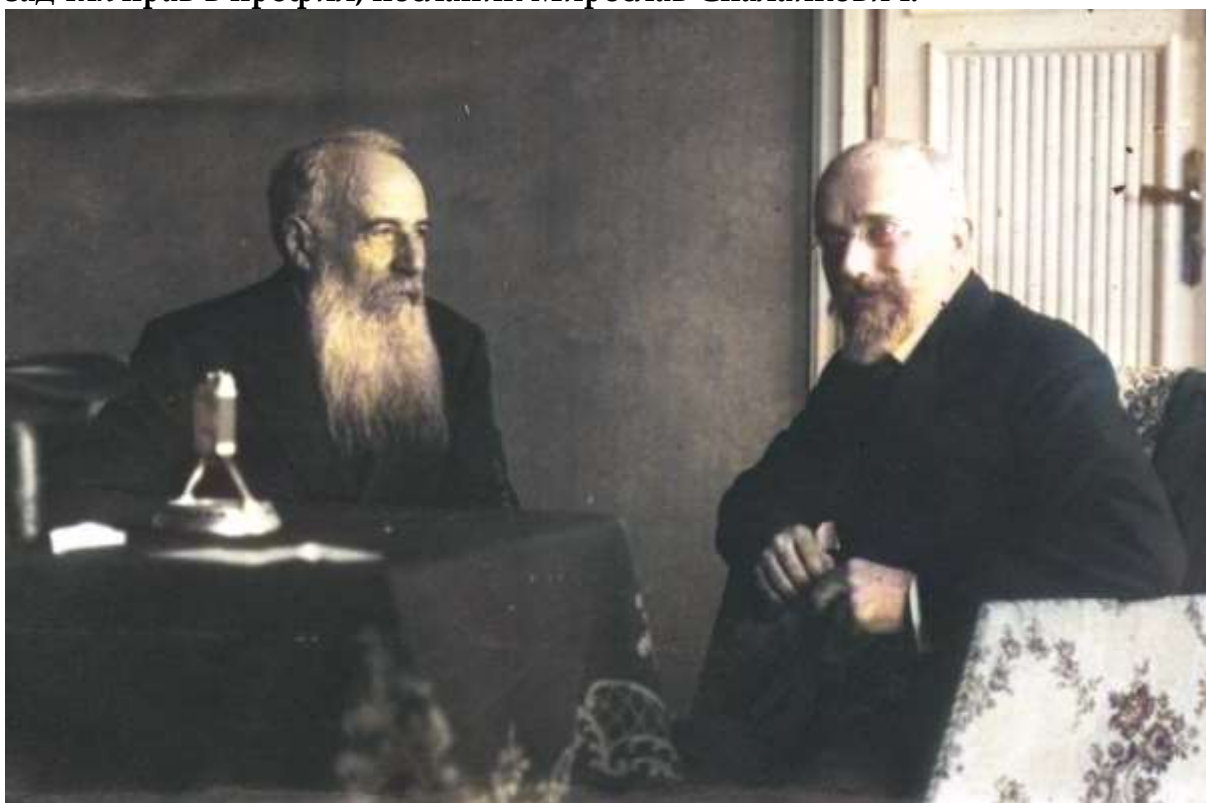
Владиката Доситей в Ниш.

Генерал Татишчев в руското посолство в Ниш

Сръбската делегация в Царсоке село, 1910 г. в центъра крал Петър и Пашич, зад тях прав в профил, посланик Мирослав Спалайкович.

Двама яростни българомразци, Пашич и Вензелос.

Никола и Джоджина Пашич в семейна среда със сина, дъщерите и внуците.

Особое совещание при Главнокомандующем Вооруженными Силами Юга России ген. Деникина. Трубецкой е крайният седнал, в дясно на снимката.

Съзвѣ направо:

Сидятъ: Начальникъ штаба генераль-лейтенантъ П. Н. Шатиловъ, Астраханскій атаманъ Н. В. Ляховъ, Терскій атаманъ генераль-лейтенантъ Вдовенко, Донской атаманъ генераль-лейтенантъ А. П. Богаевскій, Главнокомандующій генералъ П. М. Врангелъ, замѣститель Кубанскаго атамана инженеръ Иванжъ, помощникъ Главнокомандующаго А. В. Кривошеинъ, и. об. председателя Донскаго правительства Корженевскій.

Стоять: 1. вр. н. д. управляющаго дѣлами совѣта при Главнокомандующемъ А. Г. Сергѣенко-Боговутскій, 2. начальникъ политической канцеляріи управленія иностранныхъ сношеній Б. А. Татищевъ, 3. вр. н. д. начальника управленія иностранныхъ сношеній Князь Г. М. Трубецкой, 4. председатель Астраханскаго правительства Санджи-Баяновъ, 5. замѣститель начальника морскаго управленія контръ-адмиралъ Евдокимовъ, 6. вр. н. д. начальника военнаго управленія генераль-маіоръ В. П. Никольскій, 7. н. д. начальника управленія фискаловъ Б. В. Матусевичъ, 8. начальникъ управленія юстиціи сенаторъ Таганцевъ, 9. н. д. начальника гражданскаго управленія С. Д. Терской, 10. начальникъ управленія торговли и промышленности В. С. Налбандовъ, 11. государственный контролеръ Н. В. Савичъ, 12. замѣститель председателя Кубанскаго правительства генераль-маіоръ Захаровъ, 13. председатель Терскаго правительства Букановскій, 14. начальникъ управленія земледѣлія и землеустройства сенаторъ Г. В. Глинка, 15. начальникъ управленія снабженій генераль-лейтенантъ П. Э. Вильчешскій.

При генерал П. Н. Врангел, в Крим. Трубецкой, на втоиря ред прав, обозначен със стрелка.